

T.C.
İstanbul Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tarih Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

MOLLA LUTFÎ'NİN İLİMLERİN TERTİBİNE DÂİR er-
RİSÂLE Fİ'L-ULÛMÎ'Ş-ŞER'İYYE VE'L-ARABİYYE ADLI
ESERİ VE HAŞİYESİ: METİN-TERCÜME-
DEĞERLENDİRME

Sami ARSLAN
2501090044

Tez Danışmanı
Prof. Dr. İdris BOSTAN

İstanbul 2012

Y Ü K S E K L İ S A N S

TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN

Adı ve Soyadı :Sami ARSLAN Numarası :2501090044
Anabilim/Bilim Dalı :Tarih Tez Savunma Tarihi :28.06.2012
Danışman :Prof.Dr.İdris BOSTAN Saati :11.00
Tez Başlığı :”Molla Lütfi'nin İlimlerin Tertibine Dair Er-Risâle Fi'l-Ulûmi's-Şer'iyye Ve'l Arabiyye Adlı Eseri ve Hâşiyesi:(Metin-Tercüme-Değerlendirme)”

TEZ SAVUNMA SINAVI, Lisansüstü Öğretim Yönetmeliği'nin 15. Maddesi uyarınca yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABULÜ'NE OYBİRLİĞİ / ~~OYÇOKLUĞUYLA~~ karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATI (KABUL / RED / DÜZELTME)
1-Prof.Dr.İdris BOSTAN		Kabul
2- Prof.Dr.Mahmut AK		Kabul
3- Prof.Dr.Abdülkadir ÖZCAN		Kabul
4- Prof.Dr.Mehmet CANATAR		Kabul
5-Doç.Dr.Fikret SARICAOĞLU		Kabul

ÖZ

Bu çalışmada XV.Yüzyıl Osmanlı alimlerinden Molla Lutfi'nin ilimlerin tasnifine dair **er-Risâle fi'l-Ulûmi's-Şer'iyye ve'l-Arabiyye** ve **Hâşiye 'ale'r-Risâle fi'l-Ulûmi's-Şer'iyye ve'l-Arabiyye** isimli eserleri ele alınmıştır. Öncelikle bir Molla Lutfi biyografisi inşa edilmiş, daha sonra adı geçen eserlerin edisyon kritiği yapılmış ve nihayet çalışma her iki eserin Arapça'dan Türkçe'ye tercümesiyle son bulmuştur.

ABSTRACT

In this thesis, the works of Molla Lutfi on the classification of sciences, er-Risâle fi'l-Ulûmi's-Şer'iyye ve'l-Arabiyye and Hâşiye 'ale'r-Risâle fi'l-Ulûmi's-Şer'iyye ve'l-Arabiyye, have been handled. At the beginning, the biography of Molla Lutfi was constructed, and then the critical edition of both woks has been done. Finally, both works have been translated from Arabic into Turkish.

ÖNSÖZ

Klasik dönem Osmanlı tarihinin hâlâ en önemli konularından biri hiç şüphesiz ilmiye teşkilatı tarihidir. Osmanlı siyasi, askeri ve ekonomi tarihine ilgi duyulması sebebiyle Osmanlı ilmiye tarihi çalışmaları ihmale uğramış gözükmemektedir. Halbu ki sadece ilmiye sınıfı mensuplarının bıraktığı yazılı malzemenin çokluğu düşünülürse Osmanlı tarih yazıcılığının gelecekte bu alana daha fazla yöneleceği ümit edilmektedir.

Osmanlı ilmiye sınıfının klasik dönemdeki dikkat çekici simalarından olan Molla Lutfî ve onun **er-Risâle fi'l-Ulûmi's-Şer'iyeye ve'l-Arabiyye** isimli eseri ile bu eserin hâşiyesi üzerine yapılan çalışma mezkûr literatüre mütevâzi bir katkı amacı taşımakta ve bir Osmanlı âliminin ilme bakış açısını ortaya koymayı hedeflemektedir.

Tez, giriş, üç bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Birinci bölümde Molla Lutfî'nin hayatı ve eserlerinin yanı sıra kaynak değerlendirmesi yapılmıştır. İkinci bölüm, üzerinde çalışılan metin ve hâşiyeye hakkındadır. Bu bölümde metin ve hâşiyenin isimleri tartışılmış, eserlerin telif tarihi, nüshalar ve özellikleri, eserin kaynakları, tesirleri, içeriği ile, kaynak değeri ele alınmış ve bölüm bibliyografya ile son bulmuştur. Üçüncü bölümde ise eserin tenkitli metnin neşri yapılmış ve eser tercüme edilmiştir.

Yazma eserlerin tespit ve temini esnasında karşılaşılan güçlükler arasında hâlâ yazma eser kütüphanelerinin yeterli kataloglarının bulunmadığını belirtmek gerekmektedir. Bu da eserin nüshalarını tespit ve temin etmeyi oldukça güçleştirmektedir.

Bu çalışmanın ortaya çıkma safhasında kendilerinden istifade ettiğim başta Prof. Dr. İdris Bostan olmak üzere hocalarım Prof. Dr. Abdülkadir zcan ve Yrd. Doç. Dr. Mustafa Güleç ile arkadaşlarım Kadir Turgut, Sabahattin Gümüş ve Ali Zülfikar Yiğit'e medyn-ı şükran olduğumu hassaten belirtmek isterim.

İÇİNDEKİLER

ÖZ	II
ABSTRACT.....	III
ÖNSÖZ	IV
İÇİNDEKİLER	VI
KISALTMALAR	VIII
GİRİŞ	1
I. BÖLÜM: MOLLA LUTFÎ'NİN HAYATI ve ESERLERİ.....	6
A. Hayatı ve İdamı Meselesi.....	6
1) Hayatı	6
2) İdamı Meselesi	13
B. Eserleri	18
3) Hâşiye alâ Hâşiyeti Şerhi'l-Metâli'	18
4) Hâşiye alâ Şerhi'l-Miftâh.....	19
5) Zübdetü'l-Belâğa.....	20
6) Risâle-i Mevlânâ Lutfî	20
7) Şerhu Telhîsi'l-Miftâh.....	21
8) el-Es' ile bi's-Seb'i's-Şidâd	21
9) Ta'likât 'ale'l-Buhârî.	22
10) Ta'likât 'alâ Âyâti'l-Hacc	23
11) Hârnâme	24
12) er-Risâle fî Tahkîki Vucûdi'l- Vâcib	24
13) Taz'îfu'l-Mezbah	24
14) Hâşiye 'alâ Evâili Şerhi'l-Mevâkîf	25
15) Risâle fî'l-Mantık	25
16) Risâle fî-mâ Yete'allaku bi-Hurûfi't-Teheccî.....	26
17) er-Risâle fî'l-Ulûmi's-Şer'iyye ve'l-Arabiyye.....	26

18) Hâşiye ‘ale’r-Risâle fi’l-Ulûmi’ş-Şer’iyye ve’l-Arabiyye	26
19) Molla Lutfi’ye Âidiyyeti Tartışmalı Eserler	26
C. Kaynaklarda Molla Lutfi	30
II. BÖLÜM: er-Risâle fi’l-‘Ulûmi’ş-Şer’iyye ve’l-Arabiyye ve Hâşiye ‘ale’r-Risâle fi’l-‘Ulûmi’ş-Şer’iyye ve’l-Arabiyye	37
A. Eserlerin Özellikleri	37
1) Eserlerin İsimleri	37
2) Yazılış Tarihi	39
3) İçeriği	40
4) Kaynakları	45
5) Etkileri	47
B. Nüshalar ve Özellikleri	48
1) MA Nüshası	49
2) MA1 Nüshası	49
3) F Nüshası	49
4) F1 Nüshası	50
5) H Nüshası	50
6) H1 Nüshası	51
7) M Nüshası	51
8) M1 Nüshası	52
9) A Nüshası	52
10) Diğer Nüshalar	52
III. BÖLÜM: TENKİTLİ METİN VE TERCÜME	56
A. Tercüme	56
SONUÇ	113
B. Arapça Metin	121

KISALTMALAR

- A : Molla Lutfi, **er-Risâle fi'l-'Ulûmi'sh-Şer'iyye ve'l-Arabiyye**, Süleymaniye Kütüphanesi, Atıf Efendi, nr. 34ATF, 2793/16, vr. 101b – 116b.
- a.g.e. : adı geçen eser
- a.g.m. : adı geçen makale
- a.y. : aynı yer
- b. : bin
- bkz. : bakınız
- c. : cilt
- d. : doğumu
- DİA : Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
- ed. : editör
- F : Molla Lutfi, **er-Risâle fi'l-'Ulûmi'sh-Şer'iyye ve'l-Arabiyye**, Süleymaniye Kütüphanesi, Fazıl Ahmet Paşa, nr. 1592/2 vr. 101b – 110a.
- F1 : Molla Lutfi, **Hâşiye 'ale'r-Risâle fi'l-'Ulûmi'sh-Şer'iyye ve'l-Arabiyye**, Süleymaniye Kütüphanesi, Fazıl Ahmet Paşa, nr.1592/3, vr. 110b – 115a.
- H : Molla Lutfi, **er-Risâle fi'l-'Ulûmi'sh-Şer'iyye ve'l-Arabiyye** Süleymaniye Kütüphanesi, Hüseyin Hüsnü Paşa, nr. 1203/1, vr. 1b -13a.
- haz. : hazırlayan/hazırlayanlar
- hş. : hicri şemsi tarih
- K.Z. : Kâtib Çelebi, Keşfu'z-Zunûn 'an Esâmi'l-Kütübi ve'l-Funûn, I-III, haz. Muhammed Abdülkadir 'Atâ, Beyrut, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2008.
- M: : Molla Lutfi, **er-Risâle fi'l-'Ulûmi'sh-Şer'iyye ve'l-Arabiyye** Millet Kütüphanesi, AEARB, nr.2550/1 vr. 5b-21b.
- M1: : Molla Lutfi, **Hâşiye 'ale'r-Risâle fi'l-'Ulûmi'sh-Şer'iyye ve'l-Arabiyye**, Millet Kütüphanesi, AEARB, 2550/2, vr. 22a -31b.
- m. : miladi
- MA : Molla Lutfi, **Risâletun fi'l-Ulûmi'sh-Şer'iyye ve'l-Arabiyye**, haz. Refik el-Acem, Beyrut, Daru'l-Fikri'l-Lübnânî, 1994, s. 1-60.
- MA1 : Molla Lutfi, **Şerh-u Risâleti'l-Ulûmi'sh-Şer'iyye ve'l-Arabiyye**, haz. Refik el-Acem, Beyrut, Daru'l-Fikri'l-Lübnânî, 1994, s. 61-95.
- nr. : numara

ö. : ölümlü
s. : sayfa
sa. : sayı
şerh. : şerh eden
t.y. : basım tarihi yok
vr. : varak numarası
yay. : yayınlayan

GİRİŞ

Osmanlı ulemâsı ilimlerin tasnifine dair küçümsenemeyecek bir literatür vücuda getirmiştir. İçinde Taşköprîzade'nin **Miftâhu's-Sa'âde** ve **Misbâhu's-Siyâde**'si, Kâtib Çelebi'nin **Keşfu'z-Zunûn 'an Esâmi'l-Kütübi ve'l-Fünûn**'u ve Saçaklızade'nin **Tertîbu'l-Ulûm** gibi önemli eserlerinin bulunduğu bu literatürün Osmanlı âlimlerince kaleme alınan ik esaslı örneği, Molla Lutfî'nin **er-Risâle fi'l-Ulûmi's-Şerîyye ve'l-Arabiyye** adlı eseri ve bu eser üzerine kendisinin yazdığı hâşiyedir. Eflatun ile başlayan ve İslam dünyasında ilk defa Kindî'nin kaleme aldığı¹ bu mesele, Osmanlı dünyasında Molla Lutfî'den önce mesele edinilmişse bile Molla Lutfî'nin telifinin bu hususta dört başı mamur ilk metin olduğu Taşköprîzade ve Hoca Sadeddin gibi Osmanlı müellifleri tarafından da teslim edilmiştir.² Öte yandan Molla Lutfî'nin bu eseri bilindiği ölçüde tanınmayan bir eserdir.

Yazma kütüphanelerinde Molla Lutfî'nin eserinin metin ve hâşiyesinin toplam otuz dört nüshası bulunmaktadır.³ Bu çalışmada, zikredilen nüshalardan yedisi –dördü metin, üçü hâşiyeye- karşılaştırılarak tenkitli metin oluşturulmuş ve Türkçe çevirisi yapılmıştır. Bunun yanı sıra bu nüshalar Refik el-Acem'in neşrettiği

---

¹ Esasında bu hususta ilk eseri kaleme alan Câbir b. Hayyân'dır, fakat eserinin her hangi bir nüshası bu gün için mevcut değildir. Muhammed b. İsmail es-Seyyid Ahmet, Ebu Bekir el-Maraşî'nin **Tertîbu'l-Ulûm** isimli eserine yazdığı önsöz, Beyrut, Daru'l-Beşâiri'l-İslamiyye, 1998, S.14.

² Taşköprülüzade İsamüddin Ebü'l-Hayr Ahmed Efendi, **eş-Şekaiku'n-Nu'maniyye fî Ulemâi'd-Devleti'l-Osmaniyye**, haz. Ahmet Subhi Furat İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay. 1985, s. 283; Hoca Sadeddin Efendi, **Tâcü't-Tevârih**, c. II, s. 548, İstanbul, Tabhane-i Amire, 1862.

³ Bu nüshaların tam listesiyle karşılaştırmaya değer gördüğümüz nüshaların ayrıntılı bilgileri ilgili bölümde verilmiştir.

matbu metin ve hâşiyeye ile de karşılaştırılmıştır.⁴ Neşredilen metin ve hâşiyenin sadece bir nüshaya dayanarak hazırlanması⁵ eserdeki ilimlerin sayısı yetmiş üç olması gerekirken yetmiş bir olarak gösterilmesi, hâşiyenin isminin Refik el-Acem'in önsözünde farklı, metinde farklı gösterilmesi, Molla Lutfi'nin eserleri hakkında yanlış bilgiler verilmesi ve hepsinden önemlisi neşredilen nüshada çok sayıda yanlış bulunması gibi sebepler metin ve hâşiyenin matbu olmasına rağmen bizi bu çalışmayı yapmaya yöneltmiştir.

Molla Lutfi'nin edisyon kritiği yapılan ve tercüme edilen metni, Taşköprizade'nin **Miftâhu's-Sa'âde**'si ve Kâtib Çelebi'nin **Keşfu'z-Zunûn**'u ile karşılaştırılmış ve her iki eserin Molla Lutfi'den yaptığı iktibaslar dipnotlarda belirtilmiştir.

Çalışmada metin ve hâşiyeye birlikte verilmiş fakat –birbirlerinden ayırt edilebilmeleri için– hâşiyeler metinde italik, tercümede ise kalın yazılmıştır. İlimlerin başlıkları tarafımızdan verilmiş, ilimlerin isimleri ise tercüme edilmemiştir.

Molla Lutfi manayı pekiştirmek kastıyla bazı lafızları tekrar etmektedir. Birçok yerde karşılaşılan bu gibi durumda varsa tekrar etmeyen nüsha tercih edilmiştir.

Tercümede terimler mümkün mertebe olduğu haliyle bırakılmıştır. Özellikle ilimlerin tanıtımında kullanılan mebde, garaz, gaye, mevzu gibi terimlerin tercümesi yoluna gidilmemiştir. Ayrıca müzekker ve müennes farklılıkları -manaya etkisi olmadıkça- belirtilmemiştir.

Hata kelimesi خطأ şeklinde yazılmıştır, (خطاء değil), eliften sonra gelen hemzeler yâ yerine hemze şeklinde yazılmıştır. (Örneğin الاوائل)

---

⁴ Molla Lutfi'nin bu iki eseri Refik el-Acem tarafından tek ciltte neşredilmiştir. **Risâletun fi'l-Ulûmi's-Şer'iyye ve'l-Arabîyye**, Beyrut, Daru'l-Fikri'l-Lübnânî, 1994, s. 1-60; **Şerh-u Risâleti'l-Ulûmi's-Şer'iyye ve'l-Arabîyye**, Beyrut, Daru'l-Fikri'l-Lübnânî, 1994, s. 61-95.

⁵ Mektebetu'l-Esed, nr. 4387, Dimaşk.

Molla Lutfî'nin eserlerinin hiçbirisinde telif tarihi bulunmamaktadır. Gerek eserlerinin mukaddimelerinden gerekse de üçüncü kişilerin anekdotlarındaki bazı karinelere yola çıkılarak bir takım tarihlendirmelerde bulunulmuştur. Yeri geldikçe dikkat çekileceği gibi bunların takrîbî tarihler olduğu göz önünde bulundurulmalıdır. Bu tarihlerden yola çıkarak Molla Lutfî'nin üstlendiği vazifelerin tarihlerine dair de çıkarımlar yapılmıştır.

Benzer bir durum Molla Lutfî'nin eserlerinin isimleri için de geçerlidir. Zira kendisi teliflerinden birçoğuna isim vermemiştir. Bu durumdaki eserlerin isimleri kataloglarda kayıtlı olduğu haliyle alınmamış; bilakis eserlere, muhtevasına uygun isimler verilmiştir.⁶

Hakkında yazan kaynakların çoğu Molla Lutfî'nin hırçınlığına vurgu yapmaktadır. Latîfî tezkiresindeki bir kayda göre Molla Lutfî, Sahn-ı Seman'ın seçkin talebe ve müderrislerinin istedikleri zaman kendisinden ders okuyabileceklerini söyleyerek dönem ulemasına zımnen meydan okumaktadır.⁷ Onun hırçın ve ididalı tavrını eserlerinin satır aralarında da görmek mümkündür. Mesela, Molla Lutfî'ye göre mevzûatü'l-ulûma dair yazdığı eserinin bir benzeri daha önce kaleme alınmış değildir. Molla Lutfî bu iddiasını teyit için ayet, şiir ve darb-ı meseller getirmektedir. Kendi ifadesiyle “Mezkûr konuda ne söylenilmesi gerekiyorsa bu eserde onlar söylenilmiştir. (...) İlimde akranından temayüz etmek isteyenler için bu kitap mihenk taşıdır, o kimseler işte bu eser üzerinden birbirleriyle yarışa durmalıdırlar.”⁸

---

⁶ Böyle bir tasarrufa gidilmiştir, zira yazma eser kütüphanelerimizin kataloglarında Molla Lutfî'nin eserlerinden isimleri belli olanlarının bile yanlış kaydedildiği müşahade edilmektedir. Benzer bir problemle Molla Lutfî'nin eserlerini tararken karşılaştığımızı belirtmeliyiz. <http://www.yazmalar.gov.tr/> de Molla Lutfî'nin tüm eserlerini görmek için ismini beş farklı şekilde yazmak gerekmektedir: Molla Lutfî, Molla Lutfî, Lutfullah b. Hasan, Lutfullah b. Hasan, Lutfullah b. Hasan et-Tokadi. Bu isimlerden her birisine kayıtlı olan eserler farklıdır. Fakat yine aynı adreste Molla Lutfî'nin tam adı olan Lutfullah b. Kutbeddîn adına gariptir ki kayıtlı bir eser yoktur.

⁷ Latîfî, **Latîfî Tezkiresi**, haz. Mustafa İsen, Ankara, Akçağ, 1999, s. 290. Yaltkaya bu durumun ilmin şiarından olan tevâzuun Molla Lutfî'de bulunmadığını gösterdiği kanaatindedir. **A.g.m.** s.42.

⁸ Molla Lutfî, **er- Risâle fi'l-Ulûmi's-Şer'iyeye ve'l- Arabîyye**, Köprülü Ktp, Fazıl Ahmed Paşa, nr. 1592, vr. 1b.

Molla Lutfî, edisyon kritiği yapılan hâşiyede ise iştikâk ve sarf ilminin birbirinden bağımsız ilimler olduğunu anlatırken bazılarının -ki onlar tenkitçi bir zihne sahip değildirler- bu durumun farkında olmadıklarını ve aksine iştikâk ilminin sarf ilminin bir kısmı/parçası olduğunu iddia ettiklerini belirtmektedir. Ona göre bu kimseler kendileri “dalâlet içerisinde oldukları gibi başkalarını da dalâlete sürüklemektedirler.” Bu sebeple öğrenci dikkatli olmalı ve hak yoldan/sahih meşrepten ayrılmamalıdır.⁹

Molla Lutfî'nin keskin tavrını diğer eserlerinde de görmek mümkündür. Kendi zamanındaki âlimlerden kimi ona düşmanlık etmekte, Allah'ın kendisine verdiği nimete [ilme] haset etmektedir.¹⁰ Dönem ulemasının kendisine bakışını tavsif için kullandığı kelime “çekememezlik”tir. “Ve bu çekememezlik artık bir alışkanlık haline gelmiştir.”¹¹

Molla Lutfî, sadece kendi dönemindeki âlimler ile ihtilaf halinde değildir, onun kırgınlığından talebeler de nasibini almaktadır: “Talebelerin büyük bir kısmının kalplerinde perde vardır,¹² laftan sözden anlamazlar. (...) Çünkü [yine] talebelerden öyleleri vardır ki, Allah'ın fazlından kendisine lütfettiği şeylere haset edip dururlar.”¹³ Molla Lutfî kimi talebelere karşı olumsuz tavrını iyice artırmaktadır: Laftan anlamayan inatçı talebeye eseri [**er-Risâle fi'l-Ulûmi's-Şer'iyye ve'l Arabiyye**] asla okutulmamalıdır, zira onlar “hayvanlardan da aşağı kimselerdir”¹⁴, artık bu ikazını dikkate almayanları da Allah'a havale etmektedir.¹⁵ Bunun yanı sıra

---

⁹ Hâşiyeye 'ale'r-Risâle fi'l-'Ulûmi's-Şer'iyye ve'l-Arabîyye, vr. 112a.

¹⁰ Molla Lutfî, **el-Es'ile bi's-Seb'i's-Şidâd**, Süleymaniye Ktp. Bağdatlı Vehbi, nr. 2029, vr. 83b -84a.

¹¹ Molla Lutfî, **Risâletü'l-Hacc**, Süleymaniye Ktp. Şehid Ali Paşa, nr: 2844/, vr. 42b.

¹² Bazı ayetlere telmih vardır, örneğin, Bakara/7, İsrâ/46, Kehf/57.

¹³ Molla Lutfî bu ifadesiyle idamı sürecinde aleyhine şahitlik eden Çömlekcizede Kemal Çelebi ve arkadaşlarını kastediyor olabilir mi? “Bir kısım talebe ise kalb-i selim üzerinedir, söz dinlerler, işte bunlar Allah'ın askerleridir/hizbidir ve neticede işte bunlar galip gelecektir.” Molla Lutfî, **Risâletü'l-Hacc**, Süleymaniye Ktp. Şehid Ali Paşa, nr: 2844/, vr. 42b. Hatta ders meclisinde bulunan bazı meşhur talebeler ona adeta bir kardeş mesabesinde. Molla Lutfî, **Hâşiyeye 'alâ Hâşiyet-i-Şerhi'l-Metâli**, Süleymaniye Ktp. Çelebi Abdullah, nr.210, vr.2a.

¹⁴ Â'râf/179. Ayete telmih vardır.

¹⁵ Molla Lutfî, Hâşiyeye 'ale'r-Risâleti's-Şer'iyye, vr. 110a.

Molla Lutfi'nin Allah'ın rahmetiyle muamele etmemesini istediği kimseler de vardır. “Allah, [**Hac Risâlesi**]ni insaf nazarıyla okuyanlara rahmet etsin, yoksa inat gözlüğüyle okuyanlara değil.”¹⁶

Molla Lutfi, oldukça popüler, tartışmacı ve ön planda bir kişi olmasına karşılık ne yazık ki etrafını bilinmezlikler/niçinler kuşatmıştır. Kendisi ne zaman doğmuştur? Babasının ismi nedir? Üzerinde çalıştığımız metnin ve metin üzerine kaleme aldığı hâşiyenin ismi nedir? İlhad suçuyla idam edilmesine rağmen ilhadına sebep olacak suçu nedir? En son nerede müderrislik yapmıştır; kaynakların ısrarla belirttiği gibi Bursa'da Sultan Murad Han Medresesi'nde midir, yoksa kimi araştırmacıların düşündüğü gibi -idamına sebep olduğu söylenen hadisenin İstanbul'da olmasından dolayı- İstanbul'da mıdır? Mülhid olmak suçu ile idam edildi ise niçin Müslüman mezarlığına defnedilmiştir? Bu gibi sorulara da bu çalışmada bir ölçüde cevap aranmıştır.

---

¹⁶ Risâletü'l-Hacc, vr. 42b.

I. BÖLÜM: MOLLA LUTFÎ'NİN HAYATI ve ESERLERİ

A. Hayatı ve İdamı Meselesi

1) Hayatı

*Şimdi âlem benim agyâr ile destanum okır*¹⁷

İsmi Lütfullah,¹⁸ nisbesi Tokâdî'dir. Künyesi İbn-i Kutbeddin olmasına rağmen babasının ismi konusunda kaynaklarda farklı bilgiler verilmektedir.¹⁹ Birçok

---

¹⁷ Molla Lutfî'den nakleden: Âşık Çelebi, **Meşâiru'ş-Şu'era**, Haz. Filiz Kılıç, C. 2, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 2010, s. 734.

¹⁸ Salim Aydüz Molla Lutfî'nin ismini Lutfullah Mehmed olarak kaydetmektedir, fakat diğer kaynaklarda isminin bu şekilde olduğunu teyit eden her hangi bir bilgiye tesadüf edemedik. Salim Aydüz, "Lutfî (Molla)" **Osmanlılar Ansiklopedisi**, İstanbul, YKY Yayınları, C. 2, 1999, s. 48-49.

¹⁹ Mustafa Aksoy, **Molla Lutfî'nin Risâle-i Mevlana Lutfî'si**, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, [Basılmamış Yüksek Lisans Tezi] 1991, s. 57; Kâtib Çelebi **Keşfu'z-Zünûn**'da Molla Lutfî'den bahsettiği yerlerde babasının isminin Hasan olduğunu belirtmektedir. Müstakimzade'nin **Mecelletu'n-Nisâb**'ında, Molla Lutfî maddesinde de Lutfullah b. el-Hasan olarak geçmektedir. vr. (409b.) Aynı eserin Tokâdî maddesinde ise Molla Lutfî'den Lutfî b. el-Hüseyin olarak bahsetmektedir. (vr.162a) Müstakimzâde, **Mecelletu'n-Nisâb fi'n-Nisebi ve'l-Künâ ve'l-Elkâb**, Hâlet Efendi, nr. 628'den tıpkıbasım) Bunun dışında bazı araştırma eserlerinde ve yazma eser kataloglarının bir çoğunda babasının ismi Hasan olarak kayıtlıdır. **Keşfu'z-Zünûn**'dan alındığı izlenimini veren bu bilgiyi teyid edici her hangi bir kaynağa rastlamadık. Üstelik Molla Lutfî'nin belağata dair Türkçe risâlesini tebyiz eden Molla Lutfî'nin oğlu da mukaddimede babasından bahsederken Lutfullah b. Kutbeddîn demektedir. (Aksoy, **A.g.e.** s. 57) Acaba, Kâtib Çelebi olmasa bile daha sonra gelenler Molla Lutfî ile yine Tokatlı olup **Nazmu'l-Ulûm** isimli eseri olan İshak b. Hasan et-Tokâdî'yi karıştırıyor olabilirler mi? Öte yandan Parmaksızoğlu kaynak göstermeksizin Molla Lutfî'nin babasının devrin tanınmış müderrislerinden biri olduğunu söyler. İsmet Parmaksızoğlu, "Lutfî Molla", **Türk Ansiklopedisi**, Ankara, Milli Eğitim Basımevi, 1976. C. XXIII, s. 103.

lakabı vardır ki; bunlardan en meşhuru Molla Lutfi'dir. Lutfi,²⁰ Sarı Lutfi,²¹ Deli Lutfi,²² Mevla Lutfi,²³ Mevlana Lutfi,²⁴ Mevlana Lutfullah Tokadi²⁵ diğer lakaplarıdır.²⁶

Kendi ifadesine göre Tokat'ta doğmuştur.²⁷ Ne zaman doğduğu, Tokat'tan İstanbul'a ne zaman geldiği, hangi medrese(ler)de neler okuduğuna dair bir bilgi yoktur.²⁸ İlk İstanbul kadısı Hızır Bey'in oğlu Sinan Paşa'nın talebesidir.²⁹ Şerafettin Yaltkaya, bu durumdan hareketle Molla Lutfi'nin Hızır Bey mektebine müntesip olduğunu söylemektedir.³⁰ Süheyl Ünver, Molla Lutfi ve Sinan Paşa'nın talebe-hoca münasebetinin yanı sıra hısımlık münasebetinin de olabileceği kanaatindedir.³¹ Molla

---

²⁰ Molla Ahaveyn, *es-Seyfu'l-Meslûl/Meşhûr 'ale'z-Zındiki ve Sâbbi'r-Resûl*, Süleymaniye Ktp. Ragıp Paşa, nr. 1460, vr. 159a.

²¹ Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. II, Ankara, Bizim Büro Basımevi, 2000, s. 11.

²² Sehî Bey, *Heşt-Behişt (Sehî Bey Tezkiresi)*, haz. Günay Kut, Harvard, Harvard University Printing Office, 1978, s. 149.

²³ Aksoy, Molla Lutfi'nin Risâle-i Mevlana Lutfisi. s. 57.

²⁴ Ebü'l-Hayr İsamüddin Ahmed Efendi, Taşköprüzade Ahmed Efendi, neşre haz. Ahmet Subhi Furat, *eş-Şekaiku'n-Nu'maniyye fi Ulemai'd-Devleti'l-Osmaniyye*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay, İstanbul, 1985, s. 279.

²⁵ Mecdî Mehmed Efendi, *Hadâiku'ş-Şakâik, (Şakaik-ı Nu'maniyye ve Zeyilleri, c. I)*, neşre haz. Abdülkadir Özcan, Akçağ Basım Yayım Pazarlama, İstanbul, 1989, s. 295.

²⁶ Abdülkadir Karahan, kaynak göstermeksizin Lutfullah Çelebi de dendiğini belirtir. "Molla Lutfi'nin Harname'si ve XV. Yüzyıl Sade Türk Nesri", I. Türk Dili Bilimsel Kurultayına Sunulan Bildiriler, Ankara, 1972, s. 174.

²⁷ Molla Lutfi, Hâşiye 'ale'r-Risâle fi'l-Ulûmi'ş-Şer'iyye.. vr. 114b.

²⁸ İsmet Parmaksızoğlu, Molla Lutfi'nin XV. yüzyılın ilk çeyreğinde doğduğunu ve ilk tahsilini babasından aldığını belirtmektedir. Fakat kaynak göstermeden verdiği bu bilgileri teyid edecek bir mehzaz henüz tespit edilmiş değildir. "Lutfi Molla", Türk Ansiklopedisi, s. 103; O. Şaik Gökyay da aynı bilgileri tekrarlamaktadır. **Molla Lutfi**, s. 1.

²⁹ Mecdî, **a.g.e.** s. 295.

³⁰ M. Şerafettin Yaltkaya, "Molla Lutfi", **Tarih Semineri Dergisi**- 2, 1937, s. 3. Ahmet Yaşar Ocak da böyle bir mektebin varlığını kabul etmekte ve mezkûr mektebin pragmatik ve akılcı geleneğinin ağır basmasıyla temayüz ettiğini belirtmektedir. Ahmet Yaşar Ocak, **Zındıklar ve Mülhidler (15. – 17. Yüzyıllar)**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003, s. 208

³¹ Süheyl Ünver bu kanaatini Ayasofya vakıflarının 926/1520'de yapılan tahririndeki bir kayda istinad ettirmektedir. Mezkûr kayda göre Hoca Hayreddin Mahallesi'ndeki bir evde Hızır Bey'in oğlu Yakup Paşa'nın kızı ve merhum Mevlana Lutfi'nin zevcesi Hüsnâ oturmaktadır ki (Gökyay Hasnâ olarak okumaktadır, **a.g.e.** s. 2.) bu da Molla Lutfi'nin, Sinan Paşa'nın kardeşinin kızı ile evli olabileceğine delalet etmektedir. İsmail E. Erünsal, "Fatih Devri Kütüphaneleri ve Molla Lutfi

Lutfî'nin İstanbul'a geldikten sonra bir müddet Molla Hüsrev'in talebeliğini yaptığı iddiası ise, kaynak gösterilmediği için muallaktır.³² Molla Lutfî hocası Sinan Paşa'nın teşvikiyle Ali Kuşçu'dan tahsil ettiği riyazi ilimleri yine Sinan Paşa'ya aktarırdı.³³

Sultan II. Mehmed'in veziri Sinan Paşa'dan saraydaki kütüphanesinde görevlendirilmek üzere âlim bir zât istemesi üzerine, Sinan Paşa, "elif gibi emanet u istikamet üzere" olduğunu beyân ettiği Molla Lutfî'nin 1470 veya en geç 1471 yılında kütüphane emini olmasına tavassut etti.³⁴1476 yılına kadar³⁵ bu görevde kalan Molla Lutfî, padişahla arası açılan Sinan Paşa'nın sürgüne gönderilmesi³⁶ üzerine hocası ile beraber Seferihisar'a gitti.³⁷ Seferihisar'da geçirdiği 1476-1481

Hakkında Birkaç Not", **İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, İstanbul, 1980-81.sayı: XXXIII, s. 73-74.

³² Hakkı Şinasi Çoruh, "Fatih'in Kütüphane Memuru, Büyük Türk Ansiklopedisti Molla Lutfî," **Türk Kültürü**, Yıl,10, sy. 115. 1972, s. 436.

³³ Mecdî, **a.g.e.** s. 296.

³⁴ Mecdî, **a.g.e.** s. 194.; Hoca Sadeddin Molla Lutfî'nin bu vesile ile nefayis-i kütüb mütaalasına fırsat bulduğunu kaydetmektedir., **a.g.e.** C. II, s. 547. Zındıklığın ahkamına dair bir risâle kaleme alan Molla Ahaveyn "Kıssa-i garîbe" başlığı altında Molla Lutfî'nin idam sürecini anlatırken onun -sebebini belirtmeden -hâfız-ı kütüblükten azledildiğini, akabinde müderris olduğunu ve tekrar azledilerek hapsedildiğini kaydetmektedir. **A.g.e.** vr. 159b. Bu azil iddiası Molla Lutfî'yi şikayet amacıyla saraya yazılmış olan mektuplarda da geçmekte ve Sinan Paşa tarafından yapılan azlin Molla Lutfî'nin hıyanetinden dolayı gerçekleştiği iddia edilmektedir. İsmail E. Erünsal, "Molla Lutfî: Hakkındaki İthamlar ve Şikayet Mektupları" s. 189;

³⁵ Mecdî, Sinan Paşa'nın 875/1470 de vezir olduğu sırada Molla Lutfî'nin hafız-ı kütüb olmasına vesile olduğunu belirtiyor, **Hadâiku's-Şakâik**, s. 194, 296. Buna göre Molla Lutfî 1470 veya en geç 1471 de bu görevine başlamış olmalıdır. Zira Molla Lutfî 1471'de hâfız-ı kütüb olarak vazife yaptığını kendisi belirtmektedir. **Hâşiye ale'r-Risâle fi'l-Ulûmi's-Şer'iyye ve'l-Arabîyye**, vr. 114b. Sinan Paşa 881/1476 da azledilerek Seferihisar'a gönderilmiştir ve bu menfâsında kendisine Molla Lutfî de iştirak etmiştir. Mecdî, **a.g.e.** s. 296.

³⁶ Kaynaklarda Sinan Paşa'nın hangi sebepten dolayı padişahın gazabına uğradığına dair yeterli malumat bulunmamaktadır. **Şakâik**'te nakledilen, Sinan Paşa'nın azledildikten sonra hapse konulması üzerine ulemanın aldığı tavır son derece dikkat çekicidir. Buna göre Dîvân'da toplanan ulema padişahın Sinan Paşa'yı serbest bırakması gerektiğini, aksi takdirde kitaplarını yakarak memleketi terk edeceklerini söylemişlerdir. **Şakâik**, s. 175.

³⁷ Uzunçarşılı, Adıvar, Yaltkaya, Karahan, Çoruh, Parmaksızoğlu, Nazif Öztürk, İbrahim Maraş, ve Aylin Koç Sinan Paşa'nın sürgüne gönderildiği yerin Sivrihisar olduğunu belirtmektedirler, ancak Taşköprizâde, Mecdî, Hoca Sadeddin, Âlî gibi kaynaklar Seferihisar olarak kaydetmektedir. İ. Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. II, s. 659 -660; Abdülkadir Karahan, "Molla Lutfî'nin Harnâme'si ve XV. Yüzyıl Sade Türk Nesri", **Türk Dil Kurumu Kurultayına Sunulan Bildiriler I**, s. 174; İbrahim Maraş, **a.g.e.** s. 4; Aylin Koç, "Sinan Paşa", **DİA**, c. XXXVII, s. 230; İsmet Parmaksızoğlu, "Lutfî Molla", **Türk Ansiklopedisi**, 1976, c. XXIII, s.103 A. Adnan Adıvar,

yıllarında neler yaptığına veya bu yılları orada geçirip geçirmediğine dair bir bilgi yoktur.

II. Bayezid'in cülûsu üzerine Sinan Paşa ile beraber İstanbul'a dönen Molla Lutfi sırasıyla 1481'de³⁸ Bursa Sultan Bayezid Han,³⁹ Filibe'de Şahabeddin Paşa,⁴⁰ Edirne'de Darü'l-Hadis, Sahn-ı Seman⁴¹ ve son olarak tekrar Bursa'da Sultan Murad Han Gazi medreselerinde müderris olmuştur.⁴²

Dönemindeki diğer ulemâ gibi iyi derecede Arapça bilen Molla Lutfi'nin **er-Risâle fi'l-Ulûmi's-Şer'iyye ve'l-Arabiyye** isimli risâlesinin hâşiyesindeki Farsça şiirini göz önünde bulundurursak Farsça bildiğini de söyleyebiliriz. Bunun yanı sıra Yaltkaya'ya göre Molla Lutfi Yunanca da bilmekte idi.⁴³

Molla Lutfi şairdir,⁴⁴ sıra dışı bir zattır, zira giyim kuşamına pek dikkat etmemesini ve medresesine gelirken atını kendisinin bağlayıp yine kendisinin

---

Osmanlı Türklerinde İlim, s.42-3; H. Şinasi Çoruh, **a.g.m.** s. 439 – 440; Nazif Öztürk, “Osmanlı Düşünce Tarihi Çerçevesinde Molla Lutfi (?- 900/1494)” **Türk Dünyası Araştırmaları**, İstanbul, 1987, s. 207; Hâlet Bey, Molla Lutfi'nin hocası ile Seferihisar'a gitmesini gölgenin eşyadan ayrıl[a]mamasına teşbîh etmektedir., Hâlet Bey, **a.g.m.** s. 670.

³⁸ Mecdî, II. Bayezid'in saltanatı kardeşlerinden aldığı Molla Lutfi'nin Bursa'da müderrisliğe başladığını kaydetmektedir. Bayezid ise 20 Mayıs 1481'de tahta oturmuştur. Uzunçarşılı, C. II, s. 163.

³⁹ Hoca Sadeddin, Bursa Kaplıcasında Sultan Murad Han Gazi Medresesi demektir, **a.g.e.** C. II, s. 547.

⁴⁰ İbn-i Kemal Paşa kendisinin seyfiyeden ilmiyeye intisabına bir sefer esnasında Filibe'de müderris olan Molla Lutfi'ye gösterilen hürmetin vesile olduğunu bildirmektedir. Hoca Sadeddin ise, Molla Lutfi'nin Bursa'dan sonra Edirne'de müderrislik yaptığını kaydetmektedir., **a.g.e.** C. II s.547.

⁴¹ Ocak, 1489-90 Fatih külliyesi muhasebe defteri kayıtlarına göre Molla Lutfi'nin mezkûr tarihte Sahn-ı Seman'da müderris gözüktüğünü belirtiyor. **A.g.e.** s. 207-8. Latîfi, Molla Lutfi'nin Sanh-ı Semân'da müderris iken halka açık ders verdiğini kaydetmektedir ve Molla Lutfi'nin Sahn-ı Seman'ın seçkin talebe ve muidinin istedikleri zaman kendisinden ders okuyabileceklerini söyleyerek kendisini Fatih Sultan Mehmet'e arzettiğini belirtmektedir, s. 289-290.

⁴² Mecdî, **a.g.e.** s.296.

⁴³ Yaltkaya, **a.g.m.** s. 35.

⁴⁴ Latîfi Molla Lutfi'nin Arapça kaside ve şiirlerinin çok olduğunu fakat şiirinin pek tanınmadığını kaydetmektedir. **Latîfi Tezkiresi**, s. 290. Parmaksızoğlu ise Molla Lutfi'nin şiirlerinin Topkapı Sarayı Yazma Kat. II, 242'de kayıtlı olduğu bilgisini vermektedir. “Lutfi Molla”, **Türk Ansiklopedisi**, C. 23, s. 103.

yemlemesini kimi kaynaklar onun sıra dışılığına örnek olarak gösterir.⁴⁵ İkinci namazına kadar medresede dersini verip, bilahare akşam namazına kadar Şeyh Vefa Zaviyesi'nde **Buhârî** okuyan Molla Lutfî aynı zamanda mutasavvıftır, ve Şeyh Vefâ'nın mürididir.⁴⁶

Kaynakların hemen hepsinin belirttiğine göre hayli nüktedân olan Molla Lutfî⁴⁷ bir o kadar da münekkittir. Kınalızâde onun aşırı nüktedânlığından dolayı dinsiz ve geniş mezhepli zannedildiği notunu düşmektedir.⁴⁸ “Zebandırâz ve ulemâ donatmakta akrânından mümtâz olan”⁴⁹ Molla Lutfî'nin bu hasleti kendisinin sonunu hazırlayan en temel sebep olmuştur. Taşköprîzade, Molla Lutfî'nin selefe dahi dil uzattığını; Mecdî ise akranlarından her birine bir kulp taktığını ve bu sebeple onları birbirine düşürdüğünü, binaenaleyh ulemânın kendisinden nefret ettiğini kaydetmektedir.

Ulemâyı bu kadar karşısına alan Molla Lutfî'nin zamanla zındık ve mülhid olduğu dedikodusu ortalıkta dolaşır olmuştur. Mecdî'nin iftira dediği iddia, padişaha kadar intikal edince, II. Bayezid, “mevzû ve mahmûlü sahîh olmak baîddur” gerekçesiyle buna inanmak istememiş ve hadisenin araştırılmasını emretmiştir. Teftiş esnasında on dokuz gün tutulduğu hapisten -içlerinde padişah da olmak üzere- dönemin ümerâsına gadre kurban gittiğini belirten şiirler göndermiştir.⁵⁰

---

⁴⁵ Mecdî, **a.g.e.** s.298, Aşık Çelebi, **Meşâiru's-Şu'erâ** C. 2, s. 730.

⁴⁶ Reşat Öngören, **Tarihte Bir Aydın Tarikati Zeyniler**, İnsan Yay. İstanbul, 2003, s. 148; Yaltkaya **Şakâik**'ten naklen Molla Lutfî'nin İshak isminde mühtedi bir tabib talebesinden bahseder, **a.g.m.** s. 44-45.

⁴⁷ Sultan II. Mehmed'e dahi şaka yapacak kadar rahat olan Molla Lutfî'nin nükteleri için bkz. Mecdî, **a.g.e.** s. 299.

⁴⁸ Kınalızâde Hasan Çelebi, haz. İbrahim Kutluk, **Tezkiretü's-Şu'erâ**, Ankara, TTK, 1989, s. 829.

⁴⁹ Aşık Çelebi **a.g.e.** C. 2, s. 730.

⁵⁰ Veziriazam İbrahim Paşa'ya aşağıdaki mısraları göndermiştir.

“Ey mürüvvet ma'deni lutf ıssı sultanım meded

V'ey eban 'an ced vezir-i al-i Osmânum meded

Dâmen-i Yusuf gibi çâk oldu zeyl-i ismetüm

Hasm-ı bî insâf elinden al giribânım meded.” Aşık Çelebi, **a.g.e.**, s. 731.

Ulemâdan Hatibzâde,⁵¹ İzârî,⁵² Efdalzâde⁵³ ve Molla Ahaveyn'in⁵⁴ başını çektiği bir grubun huzurunda Molla Lutfî muhakeme edildi. Molla Lutfî muhâkeme esnasında -kendisine yöneltilen mülhidlik suçlamasını kabul etmemesine rağmen- Mecdî'nin ifadesiyle mecliste hazır bulunan iki yüz kadar şahidin⁵⁵ her biri onun

---

⁵¹ Muhyiddin Muhammed b. Tacuddin İbrahim (901 /), Hatibzâde diye meşhurdur. Molla Lutfî'nin hocası Sinan Paşa'nın babası Hızır Bey'in talebelerinden olan Hatipzade, Sahn-ı Seman'ın ilk müderrislerindedir. Fatih Sultan Mehmet'e hocalık yapmıştır. Molla Lutfî gibi onun da Seyyid Şerîf'in eserleri üzerine hâşiyeleri vardır. **Şakâik**, s. 147-150. Molla Lutfî'nin idam sürecinde çok etkin bir rolü olan Hatibzâde onun idamına fetva veren heyetin içerisinde yer almıştır, bu yüzden Molla Lutfî'yi anlatan kaynak eserlerin bir çoğunda kendisinden sitemle bahsedilir. **Şakaik**'teki bir rivayete göre Hatibzâde, Molla Lutfî'nin idamından sonra yakın çevresine Molla Lutfî'nin ölümüyle kitabını onun elinden kurtardığını, zira kitabı üzerine Molla Lutfî'nin bir reddiye hazırladığını söylemiştir. **Şakâik**, s. 280; Âşık Çelebi ise bu eserin Hatibzâde'nin **Hâşiyeye-i Tecrîd** üzerine yazdığı hâşiyeye olduğunu kaydetmektedir. **Meşâiru's-Şü'erâ**, c. II, s. 731; Hocaşâde Hatibzâde'nin ilme ihtiyakından dolayı kadılığı kabul etmediğini de belirtmektedir. **Tâcü't-Tevârih**, c. II, s. 483.

⁵² Kasım el-Germiyânî (15 Ramazan 901/), İzârî diye meşhurdur. Sahn-ı Seman müderrislerindedir. Molla Lutfî'nin **el-Es'ile bi's-Seb'i's-Şidâd** isimli eserine reddiyesi vardır. Molla Lutfî'nin muarızlarındandır. Mecdî, **Hadâiku's-Şakâik**, s. 300-301. Molla Lutfî'nin idamına fetva verenlerin isimleri zikredilirken Hatipzade'nin yanı sıra İzârî'de kaydedilir. Bu anlamda İzârî'den ilk bahseden kişi Mecdî'dir. Fakat Mecdî'nin tercümesini yaptığı **Şakâik**'de ve **Tâcü't-Tevârih**'te sadece Hatibzâde'den bahsedilir. Eserini Mecdî'den önce kaleme alan Âşık Çelebi ise Hatibzâde'nin yanında İzârî yerine Molla Arab'ı zikretmektedir.

⁵³ Molla Yegan'ın talebesidir, Hoca Sadeddin, Efdalzade'nin bu esnada müftiy-i asır olduğunu belirtmektedir. **A.g.e.** C. II, s. 547. Bu ifade bazı araştırmacılar tarafından şeyhülislam (Ocak, **a.g.e.** S. 210.), bazıları tarafından ise İstanbul kadılığı şeklinde anlaşılmıştır. (Özen, "Molla Lutfî'nin İdamına Karşı Çıkan ..." s. 8.) Fakat **Davhatü'l-Meşâiyih** müellifi Müstakimzade'ye göre, 900 Recepte müftî'l-enam olan Alaeddin el-Arabî vefatı olan 901 Receb'e kadar bu görevini sürdürmüştür. (**Devhatü'l-Meşâiyih**, İstanbul, Çağrı,1978, s. 13); Efdalzâde ise 901 Receb'te müftî'l-enâm olmuştur. (**a.g.e.** s. 14); Taşköprizade Arabî'nin 901'de Kostantiniyye kadısı iken vefat ettiğini belirtmektedir. (**A.g.e.** s. 154); Mecdî ve Hoca Sadeddin İstanbul müftülüğünden önce Daru'l-Hilafet'in kadısı olduğunu söylerler, fakat tarih belirtmezler, (**Hadâiku's-Şakâik**, s. 192; **Tâcü't-Tevârih**, c. II, s. 497); Hüseyin Ayyansarayî ise Hatipzade'nin o esnada kazasker olduğu görüşündedir. (**Hadîkatü'l-Cevâmi'**, Matbaa-i Âmire, 1281/1864-5, C. II, s. 8-9) Kaynaklarda kullanılan müftî ibaresi şeyhülislam için kullanıldığına göre burada birkaç ihtimalden söz edilebilir. 1. Hoca Sadeddin'in verdiği bu bilgiyi ihtiyatla karşılamak gerekir, kadı diyecek iken sehven müftî demiştir. 2. Müftî kelimesi her ne kadar şeyhülislam manasına kullanılıyor ise de burada kadı manasına kullanılmıştır. (Fakat bu ihtimal zayıftır, çünkü Hoca Sadeddin Efdalzâde'nin müftî olmadan önce kadı olduğunu belirtiyor, dolayısı ile kadı ve müftî'yi aynı anlamda kullanmıyor.) 3. Mezkûr ifade bir paye belirtmekten ziyade İbn-i Kemal için kullanılan Müftî's-sakaleyn ifadesi gibi sıfat olarak kullanılmıştır.

⁵⁴ Muhyiddin b. Mehmed, (900/ 1495) Molla Ahaveyn diye meşhurdur. Seyyid Şerîf'in **Tecrîd** şerhi üzerine bir hâşiyeye kaleme almıştır. **Hadâiku's-Şakâik**, s. 208, haz. Abdülkadir Özcan.

⁵⁵ Âşık Çelebi **Meşâiru's-Şu'arâ**'da bu şahitler arasında Molla Lutfî'nin talebesi olup kendisinden incinmiş olan Çömlekçizade Kemal Çelebi'nin de bulunduğunu belirtmektedir. S. 731.

aleyhinde şahitlik edince, ulemâ şahitliklerin kabul edilmesi gerektiğini ve gereğinin yerine getirilerek de Molla Lutfî'nin “şimşir-i siyasetle” katledilmesini istedi.

Hatibzâde ve İzârî'nin derhal onay verdiği bu hükme Molla Ahaveyn bir müddet tereddüt ettikten sonra katılmış,⁵⁶ Efdaluddin⁵⁷ ise idamına fetva vermemiştir. Durum padişaha aksedince, diğer bir tetkikten sonra padişah, ulemânın icmai⁵⁸ ile Molla Lutfî'nin katlini onayladı. Molla Lutfî bugün Sultanahmet Meydanı olarak bilinen At Meydanı'nda 25 Rebûlahir 900/23 Ocak 1495 günü başı kesilmek suretiyle öldürüldü ve Eyüp'te Defterdar Mahmud Çelebi Mescidi yakınlarında defnedildi.⁵⁹

Mecdî, Molla Lutfî'nin idam edileceği yere götürülürken yolun iki tarafına biriken halka kendisinin kesinlikle mülhid olmadığını ve itikadına hanel getirecek bir davranışta bulunmadığını haykırdığının güvenilir kimselerce nakledildiğini kaydeder. Adıvar ise, hadisenin cereyan tarzını bir dereceye kadar Sokrates trajedisine benzeter.⁶⁰

---

⁵⁶ Aşık Çelebi, **a.g.e.** s. 731. Nitekim aşağıda bahsedilecek olan ve Molla Ahaveyn'e nisbet edilen risâle de Molla Ahaveyn'in Molla Lutfî'nin idamının lehinde fetva verdiği teyit etmektedir.

⁵⁷ Hamîduddin b. Efdaluddin el-Hüseynî, Efdalzade diye maruftur. İstanbul kadılığı ve şeyhülislamlık yapmıştır. Taşköprüzade, vefat tarihini 908/1502-3 gösteriyor iken mütercimi olan Mecdî 903/1497-8'de vefat ettiğini kaydetmektedir. Hoca Sadeddin de 908 görüşündedir. **A.g.e.** S 497. Müstakimzade aynı tarihe ilaveten Şaban ayını zikretmektedir. **Devhatü'l-Meşâyih**, s. 14. Seyyid Şerîf'in **Şerhu'l-Muhtasar**'ına hâşiyesi vardır. **Şakaik**, s. 171-173. (Efdalzâde'nin zındıklık üzerine risâlesinin tenkitli neşri ve değerlendirmesi için bkz. Şükrü Özen, “Molla Lutfî'nin İdamına Karşı Çıkan Efdalzâde'nin Ahkâmü'z-Zındık Risâlesi”, **İslam Araştırmaları Dergisi** sy. 4, s. 7-16, 2000.

⁵⁸ İcma ile kastedilen çokluktan kinaye olmalıdır, zira Mecdî'nin kendisinin de yukarıda ifade ettiği gibi ulemadan çekimsiz kalanlar olmuştur, bu durumda bir icmadan bahsedilemez, çünkü icma için içtihad kudretini haiz ulemanın hepsinin sarahaten veya sukûten hemfikir olması gerekir. Fakat Seyyid Şerîf “bazı kimselerin” bir, iki veya üç kişiye kadar olan muhalefetinin icmai bozmayacağı görüşünde olduğunu kaydeder. (Seyyid Şerîf Cürçânî, **Kitâbu't-Ta'rifât**, thk. Muhammed Abdurrahmân Maraşlı, Beyrut, Daru'n-Nefâis, 2003, s. 65.) Bu durumda Mecdî'nin zayıf olsa da icmayı bu son anlamıyla kullandığı söylenebilir.

⁵⁹ Mecdî, s. 296-7, Taşköprüzâde “Molla Lutfî'nin katline şahitlik eden bir kimseden işittiğime göre Molla Lutfî katil esnasında Kelime-i Şehadet ve Kelime-i Tevhid getirmiş ve kendisine itham ettikleri ilhad suçundan berî olduğunu söylemiştir” kaydını düşmektedir. S. 280.

⁶⁰ Adıvar, **a.g.e.** s. 54.

2) İdamı Meselesi

Molla Lutfi idamından sonra da ilim dünyasını ziyadesiyle meşgul etmiştir. Kimi araştırmacıların da belirttiği gibi Molla Lutfi'nin meşhur olmasının başlıca sebebi onun haksız yere öldürülmüş olmasıdır.

Molla Lutfi'nin idamı hakkında bilgi edinilebilecek kaynaklar beş başlıkta toplanabilir:

1. Molla Lutfi'nin eserleri.⁶¹
2. Topkapı Sarayı Arşivi'ndeki Molla Lutfi'yi şikayeti hâvî üç mektup.⁶²
3. Molla Lutfi'nin muhâkemesinde bulunan Molla Ahaveyn ve Efdalzade'nin zındıklıkla ilgili risâleleri.⁶³

---

⁶¹ İbrahim Maraş, Molla Lutfi'nin **el-Es'ile bi's- Seb'iş-Şidâd** ve **Risâletu'l-Hacc**'ın mukaddimesinde zımnen kendisinin müdafaası olduğu kanaatindedir. A.g.e. s.20-21.

⁶² Topkapı Sarayı Arşivi'nde Molla Lutfi'yi şikayeti havi üç mektuptan ikisi (Topkapı Sarayı Arşivi E. 6345, E. 8101) İsmail E. Erünsal tarafından yayınlanmıştır. "Molla Lutfi : Hakkındaki İthamlar ve Şikayet Mektupları", **Türklük Araştırmaları Dergisi** no:19, 2008, s. 179 -196. Üçüncü mektup ise İbrahim Maraş tarafından (Topkapı Sarayı Arşivi E.10160/80) tespit edilmiştir. Maraş, tezinde üç mektubun asıllarını ve transkripsiyonlarını yayınlamıştır, s. 10- 18) Mektuplardan bir tanesi (E. 6345) Molla Lutfi'nin hocası Sinan Paşa'nın kardeşi Ahmed b. Hızır'ın imzasını taşımaktadır.

⁶³ Yukarıda da geçtiği üzere Molla Lutfi'nin muhakemesinde bulunanlardan birisi de Molla Ahaveyn'dir. Mecdî'nin Molla Ahaveyn'den bahsederken "ahkâm-ı zındıkaya dair risâlesi vardır" dediği eser, **es-Seyfu'l-Meslûl/Meşhûr 'ale'z-Zındiki ve Sâbbi'r-Resûl** isimli risâledir. Risâlenin ismi bazı nüshalarının mukaddimesinde **es-Seyfu'l-Meslûl...** (Süleymaniye Ktp. Vahid Paşa, nr. 2279, vr. 1b) iken bazı nüshaların mukaddimesinde ise **es-Seyfu'l-Meşhûr...** olarak geçmektedir. (Süleymaniye Ktp, Esad Efendi, nr. 1279, vr.33a.) Hamdele ve salvele ile başlayan ve sebeb-i telifi bulunmayan risâle on bir fasıldan ve Molla Lutfi'nin katil sürecini anlatan bir kısma-i garibeden oluşmaktadır. Ahmet Yaşar Ocak risâlenin bütünü'nün tercümesini ve değerlendirmesini yapmaktadır. (A.g.e. s. 217-221 ve 340-7.) Ocak'a göre risâlede konu edinilen ilhad ve zındıklık suçlarının Molla Ahaveyn'in - sarahaten belirtmese de - Molla Lutfi nin işlediğine inandığı suçlar olabileceğini ifade etmektedir. Fakat risâlenin sonundaki bir kayıt ise daha farklı düşünmemize yol açmaktadır. Buna göre Sultan Bayezid'in sebb ve zındık meselesinde kuvvetli olup olmamasına bakılmaksızın [katli onaylayan rivayetle] amel edilmesini diğer hükümlerde ise kuvvetli olan rivayetle amel edilmesini emretmiştir. Buna ihtirâzî bir kayıt nazarıyla bakacak olursak Molla Lutfi risâlede zikredilen şeylerden sadece sebb ve zındıklıkla suçlanmaktadır. Şükrü Özen, bu kaydın Molla Lutfi olayından önce hasımları tarafından sultandan böyle bir ferman çıkartılmış olabileceğine delalet ettiğini belirtmektedir. Molla Lutfi'nin mahkemesinde hazır bulunup da katline fetva vermeyen Efdalzade'nin de ahkâmü'z-zındığa dair bir risâlesi bulunmaktadır. Efdalzâde, her ne kadar Molla Lutfi hadisesini yakinen müşahede etmiş, hatta muhakemeye katılmış biri olsa da risâlesinde bu hadiseye doğrudan veya dolaylı olarak temas etmemektedir. Bu risâlenin tenkitli neşri, tercümesi ve tahlili Şükrü Özen tarafından yapılmıştır: ("Molla Lutfi'nin

4. Şair olması hasebiyle zikredildiği tezkireler.
5. **Şakâik, Mecdî, Tâcü't-Tevârih, Künhu'l- Ahbâr** gibi kronikler.

Yukarıdaki kaynaklar ışığında Molla Lutfi'nin idamına sebep olabilecek ithamlar şunlardır:

1. Hocası Sinan Paşa'nın terekesinde ve vakfında yolsuzluk yapmış, Molla Kestelli tarafından ortaya çıkartılan hadiseden Molla Lutfi yalancı şahitler aracılığıyla kurtulmuştur. Benzer bir hıyaneti saray kütüphanesinde de yapmış, bunun üzerine Sinan Paşa tarafından görevden alınmıştır.⁶⁴
2. Aşere-i muhabbise hadisesi de kullanılarak Molla Lutfi'nin öldürülmesini sağlayacak şeyler kendisine isnat edilmiştir.⁶⁵
3. Laubâlî - meşreb olduğu için dinsiz ve geniş mezhebli telakki edilmiştir.⁶⁶

İdamına ...) Kanaatimizce Molla Ahaveyn ve Efdalzâde'nin kaleme aldıkları risâlelerin yazılış hikayesi şöyle gerçekleşmiştir: Molla Lutfi hadisesinin tahkik edilmesi padişah tarafından emredilince muhâkeme sürecinde bulunan ulemadan da konuya dair risâle yazmaları istenmiş, onlar da iş bu risâleleri kaleme almıştır. Zira Molla Ahaveyn ve Molla Lutfi'nin risâleleri şu sorulara cevap arıyor gibidir : Zındığın tarifi ve mürtedden farkı nedir ? Zındık ve mürtedin hükümleri nedir ? Bunların katli ne şekilde olur ? Bu durum da mezkûr risâlelerin sipariş üzerine kaleme alındığını akla getirmektedir. (Dolayısı ile yazma eser kütüphanelerimizde süreçte bulunan diğer ulemaya ait bu gibi risâlelerin bulunması pek muhtemeldir.) Muhâkeme tamamlandı ulema da risâlelerini sununca padişah, sebb ve zındıklık meselelerinde zayıf da olsa idamı tecviz eden görüşle amel edilmesini emretmiş olmalıdır. Zira Molla Lutfi risâlelerde geçen suçlardan bu ikisi ile suçlanmaktadır. Ocak, ayrıca Molla Ahaveyn'nin risâlesinin başında “adı açıkça söylenmeden, yalnızca “şahıs” kelimesiyle atıfta bulunularak Peygamber'in nübüvvetini itiraf ve İslam'ın esaslarının gereklerini açığa vurmakla beraber esas olarak “küfür” den ibaret bir takım inançları içinde saklayan bir kişiden söz edilmektedir ki, bu Molla Lutfi'dan başkası olmamalıdır” demektedir. Esasında burada kastedilen kimse muayyan bir “şahıs” (dolayısı ile Molla Lutfi) değil, bilakis “herhangi bir kimsedir”. Zira mezkûr yerde zındığın tarifi yapılmakta ve “Zındık: Peygamberin nübüvvetini kabul edip dinin şiarını izhar etmekle beraber, ittifakla küfür olan bir şeye olan itikadını gizleyen her hangi bir şahıstır” denilmektedir. (Süleymaniye Ktp. Vahid Paşa nr. 2279 vr.1b.) Kâtib Çelebi ise, Molla Ahaveyn'in risâleyi Molla Lutfi'nin katli sürecindeki istihkakını beyân etmek için kaleme aldığını zikretmekte ve risâlenin sonunda katlini mücip umurun Molla Lutfi'de sabit olduğunu da yazdığını ilave etmektedir. (S.304.) Parmaksızoğlu'nun değindiği nüshada önce “kıssa-i garibe” daha sonra da zındık v.b. ye dair hükümler vardır. Ocak'ın değerlendirmeye aldığı nüshanın tertibi ise bir önceki nüshanın tertibinin aksinedir. Süleymaniye Ktp/Kütahya Vahid Paşa 2279 nolu nüshada ise sadece zındıklığa dair hükümlerin bulunduğu kısım vardır, fakat risâlenin mukaddimesinde eserin ismi belirtildikten hemen sonra muhtevasının bir garip kıssa ve birkaç fasıldan oluştuğu belirtilmektedir. Ag.e vr. 1b.

⁶⁴ İsmail Erünsal, “a.g.m.” s. 181-182.

⁶⁵ Latîfi, a.g.e. s. 291.

4. Peygamberliği inkâr etmiş, şeriatın düsturlarına taarruz etmiş ve feylosofların safsatasına yapışmış⁶⁷ ve hidayetden çıkıp dalaleti kendisine yol edinmiştir.⁶⁸
5. Zındık ve mulhiddir,⁶⁹ münafiktir, sapkın ve saptırandır. (Dâl ve mudill.)⁷⁰
6. Namaz hakkında “kuru kuruya eğilip kalkmaktır, ona itibar edilmemelidir” demiştir.⁷¹

Sözkonusu suçlamalardan Sinan Paşa'nın muhallefâtında ve vakıf mallarında yolsuzluk yaptığı iddiası, biri Sinan Paşa'nın kardeşi Ahmed Paşa'nın imzasıyla yazılmış olan üç mektupta zikredilmektedir. Erünsal, Ahmed Paşa'nın -hasmı olması hasebiyle- Molla Lutfî aleyhine gündeme getirdiği iddialarla Molla Lutfî hakkında değerlendirme yapılamayacağı kanaatindedir. İddiaların doğru olduğunu kabul etmemiz durumunda dahi vakıf malında veya bir başkasının terekesinde yolsuzluk yapmak hadden veya taziren katl sebebi değildir.

Aşere-i muhabbise meselesinde ise Molla Lutfî'nin aralarında bulunduğu on kişiden bahsedilmekle beraber bunların sıfatı olan “muhabbise” nin neye delalet ettiği aşikâr değildir. İbrahim Maraş kelimeyi “muhabbese” olarak okumakta ve bunun lügatte “vakıf mallarını elde etme” manasına geldiğini, binaenaleyh Molla Lutfî'nin itham edildiği “kitapları zimmetine geçirme” hadisesi ile bu meselenin paralellik arzedebileceğini belirtmektedir.⁷² Fakat Şükrü Özen kelimenin “habâset” masterından geldiğini ve “muhabbise” şeklinde telaffuz edilmesi gerektiğini, dolayısıyla Maraş'ın dediği manada değil, bilakis “mide bulandıran, ortalığı karıştıran kötü kimse” manasında olduğunu ortaya ileri sürmüştür. Özen, Molla

---

⁶⁶ Kınalızâde Hasan Çelebi **A.g.e.** s. 829; ayrıca bkz. Beyânî Mustafa b. Carullah, **Tezkiretu's-Şu'arâ**, Haz. İbrahim Kutluk, s. 236.

⁶⁷ Molla Ahaveyn, **a.g.e.** vr. 159b.

⁶⁸ Mecdî, **a.g.e.** s. 296-7.

⁶⁹ **Meşâiru's-Şuerâ**, s. 731-732; **Tâcü't-Tevârih**, c. II, s. 547; Beyânî de Molla Lutfî'nin padişaha yakın olanlar tarafından ilhad ve zındıklık ile suçlandığını kaydetmektedir. **Tezkiretu's-Şu'arâ**, s. 236, Âlî ilaveten iddianın bir iftira olduğunu da kaydetmektedir. . **Künhü'l-Ahbâr**, s. 209a.

⁷⁰ Kınalızade Hasan Çelebi, **a.g.e.** s. 731.

⁷¹ **Şakâik**, s. 281.

⁷² **A.g.e.** s. 19.

Ahaveyn'in yukarıda ele alınan risâlesinde Molla Lutfî için kaleme aldığı “sefih talebelerden birçok kimse ardı sıra gider oldu” ifadesinin de büyük ihtimalle buna delalet edebileceği kanaatindedir.⁷³ Bu durumda “aşere” meselesinin Molla Lutfî'ye isnad edilen kitapları ele geçirme olayı ile ilişkilendirilemeyeceği açıktır. Ayrıca kaynakların nerdeyse hiçbirinde geçmeyen muhabbise meselesinin Molla Lutfî'nin idam sebebi olabilecek somut bir suç olması durumunda kaynaklarca göz ardı edilmeyeceği de söylenebilir.

Molla Lutfî'nin peygamberliği inkâr ettiği ve şeriatın düsturlarına taarruz ettiği iddiasına sadece Molla Ahaveyn'nin risâlesinde değinilmektedir. **Kınalızâde Tezkiresi**'nde de “laübâli meşreb ve dinsiz sanılırdı” şeklindeki ifadelerle sebep olan Molla Lutfî'nin tevile müsait bazı sözlerinin abartılması ile bu kanaate varılmış olmalıdır. Zira bu durum ister nübüvvetin inkârı, ister daha önceki peygamberlerden birinin inkârı, isterse de Hz. Peygamber'in inkârı manasında olsun her halükarda suçlanan kişinin mürted olması demektir ki Molla Lutfî'ye yöneltilen suçlamaların hiçbirisinde böyle bir itham (mürtedlik suçlaması) yoktur.

Zındık, mülhid, sapkın ve saptıran olması ise Molla Lutfî'nin idamı üzerine söylenenlerin en sık tekrarlanılanıdır. Burada dikkat çekici olan husus şudur ki, **Şakâik** dışında, bu ithamlarda bulunan kaynaklardan hiçbirisi Molla Lutfî'nin hangi sebepten dolayı zındık olduğunu zikretmemektedir. Taşköprüzade **Şakâik**'te güvenilir bir kimseden (ve ayrıca Molla Lutfî'nin talebesi olan amcası Kıvamuddin Kasım'dan) işittiklerine yer vermektedir. Amcasının doğruluğuna yemin ederek anlattığı hadiseye göre bir gün Molla Lutfî âdeti üzerine derse başlamadan önce Buhari'den hadis nakletmiş ve Hz. Ali'nin bir gazve esnasında bedeninde kalan temrenin namazda iken çıkartılması hadisesini anlatmıştır. Buna göre Hz. Ali'nin bacağına saplanıp da -verdiği ıztırdan dolayı- bir türlü çıkartılamayan temreni cerrahlar, Hz. Ali namazda iken çıkartmışlar ve bundan Hz. Ali'nin haberi dahî olmamıştır. İşte bu hadiseyi anlatan Molla Lutfî “gerçek namaz budur, bizim kıldıklarımız kıyâm ve inhâdır/kurukuruya eğilip kalkmadır, fâidesi yoktur” demiş, o

---

⁷³ Şükrü Özen, “İslam Hukukuna Göre Zındıklık Suçu ve Molla Lutfî'nin İdamının Fikhîliği”, **İslam Araştırmaları Dergisi**, sayı 6, 2001, s. 48.

meclisde bulunan kimileri de fırsattan istifade kaygısıyla bunu Molla'nın namazı tahfif ettiği şeklinde yaymışlardır.⁷⁴

A.Yaşar Ocak ise değil namazı inkâr etmek, Molla Lutfi'nin “kütüphanelerde mevcut bilinen hiçbir eserinde Ehl-i Sünnet inançlarına aykırı, zendaka ve ilhada yorulacak her hangi bir ifadeye rastlanmadığını” belirtmektedir.⁷⁵ Zaten fukahâdan müteşekkil bir meclisin bu kadar basit bir iddiayı idam sebebi kabul etmeleri de çok gerçekçi gözükmemektedir. Kaldı ki Molla Lutfi'nin namaza dair bu sözünü bir an için -aleyhine kullananların yaptığı gibi- bağlamından ayrı düşünecek olursak, namazı inkâr etmek aynı nübüvveti inkâr etmek meselesinde olduğu gibi irtidâdı mûcib bir meseledir. Bu durumda Molla Lutfi'nin zındıklık değil, mürtedlikle itham edilmesi gerekecektir ki yukarıda da geçtiği gibi Molla Ahaveyn dâhil kimse kendisini böyle bir suçla itham etmemektedir.⁷⁶ Tüm bunların yanı sıra Molla Lutfi'nin mezkûr hadiseden sonra namazı terk ettiğine dair herhangi bir karîne de yoktur. O halde Latîfi ve Âşık Çelebi'nin bahsettiği Molla Lutfi'nin aleyhine kullanılan ve öldürülmesine sebep olan “şey”in ne olduğu hala muallaklığını muhafaza etmektedir.

Neticede Molla Lutfi, farklı bir Osmanlı âlimidir ve ulemânın kendi arasındaki mücadelesinin tam orta yerinde bulunmuştur. Ocak'a göre Osmanlı'da

---

⁷⁴ **Şakâik**, s. 279. Uzunçarşılı bu hadisenin Sahn-ı Seman'da geçtiğini ileri sürmekte ve Molla Lutfi'nin dersten önce Sahih-i Buhâri okumasının Sahn-ı Seman'ın vakıf şartlarından olduğunu kaydetmektedir. **Osmanlı Tarihi**, c. II, s. 660. Abdulkadir Karahan ise mezkûr olayın Molla Lutfi'nin adeti üzere ikinci namazlarından sonra Buhari okuduğu Vefa Zaviyesi'nde cereyan ettiği görüşündedir. A. Karahan. **A.g.m.** s. 175.

⁷⁵ Ocak, **a.g.e.** s. 216, 220.

⁷⁶ Mürted, zındık ve mülhidin tanımları ve hükümleri için bkz. Şükrü Özen, İslam Hukukuna Göre Zındıklık Suçu ve Molla Lutfi'nin İdamının Fikhiliği, **İslam Araştırmaları Dergisi** sy. 6, İstanbul, 2001s. 17-62.

resmen mülhidlikle suçlanarak idam edilen ilk âlimdir.⁷⁷ Kendisi hakkında şimdilik diyeceğimiz son sözü Hâlet Bey'den alalım: Mâni'i- rif'at olur âdeme ifrât-ı zekâ.⁷⁸

B. Eserleri

Velûd bir müellif olan Molla Lutfî eserlerinin hemen hepsini Arapça kaleme almıştır. Bunlardan sadece **Harnâme** ve oğlunun tebyîz ettiği belağat risâlesi Türkçe'dir. Molla Lutfî'nin dünyasındaki bilinmezliklerin bir kısmı da eserlerine dairdir. Kendisinin olmadığı halde ona nisbet edilen, kendisine nisbet edilip de hiçbir nüshasına rastlanılmayan eserler bu gruptandır.

3) Hâşiye alâ Hâşiyeti Şerhi'l-Metâli'

Kadı Siraceddin Urmevî'nin **Metâli'u'l-Envâr**⁷⁹ isimli eserini Kutbuddin Râzî et-Tâhtânî **Levâmi'u'l-Esrâr** ismiyle şerh etmiştir. İki "taraf"tan oluşan **Metâli'u'l-Envâr**'ın birinci "taraf"ı mantığa dairdir. İkinci taraf ise dört kısımdır: Umûr-ı âmme, cevherler, 'arazlar ve ilm-i ilâhî.⁸⁰ Seyyid Şerif'in de aralarında olduğu birçok kimse bu şerhe hâşiye yazmıştır. Molla Lutfî'nin bu eseri ise Seyyid Şerif'in mezkûr hâşiyesinin hâşiyesidir.⁸¹

Molla Lutfî'nin II. Bayezid'e ithaf ettiği risâle en erken 1481'de kaleme alınmış olmalıdır. Bununla beraber bu eser **er-Risâle fi'l-Ulûmi's-Şer'iyye ve'l-**

---

⁷⁷ Ahmet Yaşar Ocak, **Zındıklar ve Mülhidler (15.-17. Yüzyıllar)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003, İstanbul, s. 103.

⁷⁸ Mehmet Korkut Çeçen, "Halet Bey'in Yazdığı Molla Lutfî Biyografisi", **Kastamonu Eğitim Dergisi**, C. 17, no: 2, Mayıs 2009, s. 672.

⁷⁹ Eser üzerine Hasan Akkanat tarafından doktora tezi yapılmıştır. **Kadı Siraceddin el-Urmevi ve Metalu'l-Envâr Adlı Eseri-Tahkik, Çeviri, İnceleme**-.Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri (İslam Felsefesi Tarihi) Anabilim Dalı, 2006.

⁸⁰ **K.Z.** C. III, s. 284;

⁸¹ Yaltkaya, Molla Lutfî'nin **es-Seb'u's-Şidâd** isimli eserini bu hâşiyesinden mülhem yazdığını belirtmektedir. A.g.m. S. 52-3.

Arabiyye ve bu eser üzerine yazdığı hâşiyeden de sonra yazılmış olmalıdır. Zira Molla Lutfî, Seyyid Şerif'in **Levâmiu'l-Esrâr** üzerine yaptığı hâşiyedeki bir meseleye itiraz etmekte ve bu itiraz esnasında, kendisinin Seyyid Şerif'in hâşiyesi üzerine yaptığı hâşiyeden hiç bahsetmemektedir.⁸²

Taşköprîzade Molla Lutfî'nin eserinin, kudemânın dile getirmediği birçok meseleye temas ettiğini ve bu hâşiyenin mütâlâa eden kimseye yeteri kadar bilgi verecek donanımda olduğunu kaydetmektedir.⁸³

4) Hâşiye alâ Şerhi'l-Miftâh

Sekkâkî'nin muhalled eseri **Miftâhu'l-Ulûm** üzerine birçok şerh ve hâşiye yazılmıştır. Fakat bu şerh ve hâşiyeler sarf, nahiv ve meanî-beyân olmak üzere üç kısımdan oluşan bu eserin daha ziyade üçüncü kısmı üzerinedir. Bu üçüncü kısma şerh yazanlardan birisi de Seyyid Şerif Cürcanî'dir. Ulemâdan birçok kimse Cürcanî'nin **el-Misbâh** isimli bu şerhi üzerine hâşiye kaleme almıştır.⁸⁴ Molla Lutfî'nin işte bu eseri de o hâşiyelerden birisidir. Molla Lutfî, bu eserini **er-Risâle fi'l-Ulûmi'ş-Şer'iyye ve'l-Arabiyye** hâşiyesinden evvel kaleme almıştır. Zira bu eserde Molla Lutfî **Miftâh Hâşiyesi**'ne gönderme yapmaktadır.

Taşköprîzâde, hâşiyenin şerhteki birçok zor meseleyi çözüme kavuşturduğunu belirtmektedir. Keza Hoca Sadeddin de kendi zamanlarına kadar **Şerhu'l -Miftâh** üzerine böyle bir hâşiye kaleme alınmadığı kanaatindedir.⁸⁵

---

⁸² Molla Lutfî'nin yeri gelmesine rağmen kendi eserine gönderme yapmaması önemlidir, çünkü yine tercümesini yaptığımız hâşiyede Seyyid Şerif'in **Miftâh** üzerine yaptığı şerhe yazdığı hâşiyeden bahsetmektedir.

⁸³ **Şakâik**, s. 282.

⁸⁴ **K.Z.** C. III, s. 322-326.

⁸⁵ **Tâcü't-Tevârih**, c. II. s.548.

5) Zübdetü'l-Belâğa

Molla Lutfi ve Zübdetü'l-Belâğa ismiyle M.Sami Benli tarafından yayınlanmış olan⁸⁶ bu risâleyi Molla Lutfî, “üç ilmin asıllarını/temel meselelerini ne çok uzun ne de çok kısa bir şekilde beyân edeceğim belağat ilmine dair bir risâledir” diye tanıtmaktadır. Eserin bazı nüshaları Sultan II. Bayezid’e⁸⁷ bazıları da “Vezîr-i Kebîr” Ali Paşa’ya ithaf edilmiştir.⁸⁸

Eserin meanî ilmine ayrılan birinci “fen”inde altı bab bulunmaktadır. Birinci bab müsnedün ileyh, ikinci bab müsned, üçüncü bab müsnedün ileyh ve müsnedin oluşturduğu kelâma taalluk eden meseleler, dördüncü ve beşinci bab mutlak ve cüzî olarak kelâma arız olan heyetler hakkındadır. Altıncı ve son bab ise kelâmdan kastedilen bazı zâid manalara dairdir.

İkinci “fen” beyân ilmine dairdir ve bir mukaddimeyle üç fasıldan oluşmaktadır. Fasıllar sırasıyla teşbih, mecaz ve kinaye hakkındadır.⁸⁹

Bedî’ ilmine ayrılan üçüncü “fen”de ise bu ilme ait ıstılahların izahına yer verilmiştir.

6) Risâle-i Mevlânâ Lutfî

Molla Lutfî’nin Risâle-i Mevlâna Lutfî’si ismiyle bir yüksek lisans çalışmasına⁹⁰ konu olan bu risâle, meânî, bedî’ ve beyân ilimlerine dairdir. Risâlede müellifin oğlu,-ki aynı zamanda risâlenin mübeyyizi- Molla Lutfî’den “şehit vâlidim

---

⁸⁶ Mehmet Sami Benli, **Molla Lutfi ve Zübdetü'l-Belâğa Adlı Eseri**, İstanbul, Çantay Kitabevi, 2003.

⁸⁷ Süleymaniye Ktp. Fatih, nr. 5130

⁸⁸ Süleymaniye Ktp, Nuruosmaniye, nr 3864, Pertevniyal, nr. 925.

⁸⁹ Pertevniyal nüshasında müstensih ikinci fenni unutmış olmalıdır, zira birinci fenden sonra üçüncü fenne geçmektedir.

⁹⁰ Mustafa Aksoy, **Molla Lutfî’nin Risâle-i Mevlânâ Lutfî’si**, Ege Üniversitesi, Sos. Bil. Enst. [Basılmamış Yüksek Lisans Tezi], 1991.

ve üstadım” diye bahsetmekte ve tebyiz ettiği eseri Yavuz Sultan Selim’in şehzadesi Süleyman’a atfetmektedir. Dili Türkçe olan eser mukaddime, üç bab, hatime ve bir tetimmeden oluşmaktadır.

7) Şerhu Telhîsi'l-Miftâh

Bu eseri Molla Lutfî'ye ilk atfeden Mecdî'dir.⁹¹ Kâtib Çelebi ise aynı eseri **Telhîsu't-Telhîs** ismiyle vermektedir. Eser yukarıda bahsettiğimiz Sekkakî'nin **Miftâhu'l-Ulûm**'unun belagat ilmine dair olan üçüncü kısmı üzerine el-Kazvînî tarafından yazılan **Telhîs**'in şerhidir. Öte yandan, **Miftâh**'ın Kazvînî şerhinin hâşiyesi olarak kaydedilen ve henüz nüshasına rastlayamadığımız bu eser, yukarıda da geçen **Miftâh**'ın Seyyid Şerif şerhine Molla Lutfî'nin yaptığı hâşiyeye ile karıştırılıyor olabilir. Bununla beraber zayıf da olsa Molla Lutfî'nin Kazvînî'nin **Telhîs**'i üzerine hâşiyesi olma ihtimali göz ardı edilmemelidir. Zira Mecdî, Molla Lutfî'nin böyle bir hâşiyesinin olduğunu ma'zûl Bağdat kadısı Dülgerzâde Mehmed Çelebî'den naklen aktarmaktadır. Mecdî'nin mezkûr zattan aktardığı Molla Lutfî'ye ait **Buhari** hâşiyesinin de yakın zamana kadar nüshası bilinmemekteydi.

8) el-Es'ile bi's-Seb'i's-Şidâd⁹²

Taşköprîzâde'nin, “başka hiçbir eseri olmasa da tek başına ilmî iktidarına yeter”⁹³ dediği bu eserin mukaddimesinde müellif, sebep-i telif olarak, kendisinin

---

⁹¹ Mecdî, **a.g.e.** s. 300.

⁹² Bu risâlenin ismi eserden bahseden hemen hemen bütün çalışmalarda ve kataloglarda **es-Seb'u's-Şidâd** olarak geçmektedir. Fakat eserin tam isminin yukarıda zikredilen gibi olduğunu Molla Lutfî mukaddimede belirtmektedir: “ve semmeytu **el-es'ilete bi's-seb'i's-şidâd.**” Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi, no: 2029, vr. 83b. **İstanbul Kütüphanelerinde Fatih'in Hususi Kütüphanesine ve Fatih Çağı Müelliflerine Ait Eserler** isimli katalogda (İ.Ü. Yayınları, no: 549, İstanbul, 1953, s. 42.) ve İbrahim Maraş'ın makalesinde eser ismi hataen **Risâle fi Usûlet-i Seb'i's-Şidâd** olarak isimlendirilmektedir. “Tokatlı Molla Lutfî: Hayatı Eserleri ve Felsefesi”, **Dîvân**, sy.14, 2003/1, s.123.

⁹³ **Şakâik**, s. 283.

Sultan Bayezid huzurunda mübâhasede bulunduğunu⁹⁴ fakat - zamanındaki ulemânın âdeti olduğu üzere- kendisinin ilmî müktesebâtını çekemeyenler yüzünden bu tartışmada kimin haklı kimin haksız olduğunun temeyyüz etmediğini⁹⁵ ve bundan dolayı da padişahın emriyle mezkûr tartışmada dile getirdiklerini “mefzûlun fazıldan ayrılması için” **el-Es’ile bi’s-Seb’i’s-Şidâd** (Yedi Kuvvetli Soru/İtiraz) ismini verdiği eserinde kaleme aldığını bildirmektedir.⁹⁶ Daha sonra Molla Lutfî, döneminin ulemâsına seslenerek Seyyid Şerif Cürçânî’nin eserlerinden kendisinin anlamakta zorlandığı/kabullenmediği bazı yerlerin izahını yapmaya başlamıştır.⁹⁷

9) Ta’lîkât ‘ale’l-Buhârî.

Molla Lutfî, eserin mukaddimesinde İmam Buhârî’nin **el-Câmiu’s-Sahîh**’i üzerine birçok şerh yapıldığını fakat şarihlerin bunlarda eserin maksadına matûf bilgilerden ziyade gramer, belâğat ve usûl-ı fıkıh gibi konulara uzun uzun yer verdiklerini belirtmektedir. Hâlbuki bu meseleler için müstakil ilimler vazedildiğini ve bunları okumak isteyenlerin o ilimlerden istifade edebileceğini kaydettikten sonra,

---

⁹⁴ Kâtib Çelebi “Bahsü’l-Mevle’l-İzârî ve’l-Mevlâ Lutfî” maddesinde bu tartışmanın Molla Lutfî ve İzârî arasında bazı vezirlerin tertip ettiği bir mecliste cereyen ettiğini kaydetmektedir. Bununla beraber, Hocazâde ve Efdalzâde’nin münakaşasını anlatırken onların da Seyyid Şerîf’in üzerinde tartıştıklarını ve bu tartışmanın vezir Karamanlı Mehmed Paşa’nın huzurunda yapıldığını belirtir. **K.Z. C. I, s. 282.** Nasıl ki Fatih Sultan Mehmed, huzurunda ulemânın **Tehâfut** tartışmaları yapmasına ön ayak olmuş ise (Mübahat Türker, **Üç Tehâfut Bakımından Felsefe ve Din Münasebetleri**, Ankara, TTK, 1956, s. 53), Bayezid de Seyyid Şerîf üzerinden böyle bir tartışmanın kapısını açmış olmalıdır.

⁹⁵ Kâtib Çelebi’ye göre ise Molla İzârî Molla Lutfî’ye bariz bir üstünlük sağlamıştır. (ظهر العذارى عليه) غلبة فاحشة **A.g.e.** s. 283.

⁹⁶ Derkenarda, aslında risâlede dokuz soru bulunduğu fakat bunlardan iki tanesinin tetimmât kabilinden olduğu için risâlenin bu şekilde tesmiye edildiği kaydı vardır. Süleymaniye Ktp. Bağdatlı Vehbi, nr 2029, vr. 84a. Yukarıda ismi geçen ve kuvvetle muhtemel Molla Lutfî’nin padişahın huzurunda tartıştım dediği zat olan Mevlana İzârî, Molla Lutfî’nin bu risâlesine cevap mahiyetinde bir risâle/reddiye kaleme almıştır. Taşköprüzâde, İzârî’nin bu risâlesinde Molla Lutfî’nin ortaya koyduğu itirazları çürütemediği kanaatindedir. **Şakâik**, s. 283. Ayrıca **DİA** “Molla Lutfî” maddesinde Molla Lutfî’nin çağdaşı bir alim tarafından da mezkûr esere **Risâletü Def’i’s-Şübeh ‘an Havâşi mebâhisi’l-mevzû min kibli ilmi’l-kelâm** ismiyle reddiye yazıldığı belirtilmektedir. Bunun yanı sıra Taşköprüzâde Molla Lutfî’nin ve Molla İzârî’nin bu tartışmasını **el-Livâü’l-Merfû’ fi Halli Mebâhisi’l-Mevzû’** isimli eserinde değerlendirmektedir. **DİA**, C. XXX, s. 257.

⁹⁷ Eserin genişçe değerlendirmesi için bkz. M. Şerafettin Yaltkaya, **a.g.m.** S. 52-3.

kendisinin daha önceki şarihler gibi faydasız bilgiler vermek yerine **Buhârî**'nin anlaşılması zor olan yerlerini izah eden ve bir takım sırları izhâr eden bu eseri kaleme aldığını belirtmektedir.

Eserde üç başlık halinde İmam Buhârî'nin hayatı ve hadis ilmindeki yeri, Hz. Peygamberin nesebi ve hadis ilminin tarifi, gayesi v.b. malumat bulunmaktadır. Molla Lutfî esere başlamadan önce ihtisâr amacıyla yaptığı bazı rumuzları da zikretmekte ve akabinde hadisleri şerh etmeye başlamaktadır.⁹⁸

131a'da eser ismini telmih edercesine “**Şerhu Buhârî min Tesânîf-i Mevlânâ Lutfî**” kaydı yer almaktadır. Fakat bunlar Molla Lutfî'nin hergün ikindi ile akşam namazı arasında Şeyh Ebu'l-Vefâ zaviyesinde **Buhârî** dersleri okuturken tuttuğu notlar olmalıdır. Dolayısı ile esere “şerh” yerine “ta'likât” ismi verilmiştir.

10) Ta'likât 'alâ Âyâtî'l-Hacc

II. Bayezid (huzurunda bir bayram günü tartışmak üzere) Keşşâf Tefsiri ve hâşiyelerinden hacc ayetlerini mütaala etmesini Molla Lutfî'ye emretmiş, bunun üzerine o da hazırlığını yapıp bazı talebelerle bu ayetleri padişahın huzurunda tartışmıştır. Bu hadiseyi Molla Lutfî risâlenin sebep-i telifi olarak kaydetmektedir. Mecliste bulunanların Molla Lutfî'yi çekememesinden dolayı dersin asıl maksadı olan doğrunun yanlıştan temeyyüzü hâsıl olmamış, bunun üzerine Molla Lutfî kışrı lubabtan (cevheri kabuktan) ayırmak için Arapça iş bu risâleyi (evrâk) kaleme almıştır.

Eser vezir Ali Paşa'ya ithaf edilmiştir. Müellif altı varaklık risâlede Bakara Sûresi 196-200.⁹⁹ ayetlerinin metnini vermiş ve akabinde eser boyunca Zemahşeri ve Taftazanî üzerinden bu ayetlerin değerlendirmesini yapmıştır.¹⁰⁰

---

⁹⁸ Harvard University - Houghton Library, Cambridge, Mass. vr. 131a-146b; Molla Lutfî'nin bu eserinden bahseden Kâtib Çelebi risâlede Buhârî'nin baş taraflarının şerh edildiğini bildirmektedir. **K.Z. C.I**, s. 541.

⁹⁹ 200. ayetin bir kısmı tefsir edilmektedir.

11) Hârnâme

Kâtib Çelebi'nin **el-Makâle fî Uslu Şucâ'** ismiyle kaydettiği eser **Hârnâme** ve **Uslu Münâzarası** ismiyle de bilinmektedir. Bu Türkçe eserin metnini ve transkripsiyonunu Orhan Şaik Gökyay neşretmiştir.¹⁰¹ Gökyay'ın dipnotlarla zenginleştirdiği risâlede Molla Şucâ'ın¹⁰² başından geçen bir hadise eşekle ilgili deyim ve atasözlerinden istifade edilerek nakledilmektedir. Eserde Uslu Şucâ, müderrisliği Molla Fenârî'ye verilen Edirne'deki Orhan Medresesi'nin aslında kendisine verilmesi gerektiği kanaatindedir ve bu durumu vezirlere şikâyet etmektedir. Gökyay eserin sonundaki "temmet el-muhmelât" (göz ardı edilebilir sözler burada nihayete erdi.) kaydından hareketle risâlenin konusu olan Uslu ile vezirler arasındaki münazaranın herhangi bir gerçeğe dayanmadığı kanaatindedir.

12) er-Risâle fî Tahkîki Vucûdi'l- Vâcib

Kaynaklarda zikredilmeyen fakat İbrahim Maraş'ın dikkati çektiği bu eserde varlığın Allah Tealâ' ve mâ-sivâya olan nisbeti mütekaddim ve müteahhir kelâmcılar üzerinden tartışılmaktadır.¹⁰³

13) Taz'ifu'l-Mezbah

Üç bab olan eserin birinci babında hendeseye dair bir takım ön bilgiler, ikinci babında sebep-i telif,¹⁰⁴ üçüncü babda ise vebayı def edecek bir takım dualar

---

¹⁰⁰ Süleymaniye Ktp. Şehid Ali Paşa, nr. 2844, vr. 42b-47b.

¹⁰¹ Orhan Şaik Gökyay, "Tokatlı Molla Lütî'nin Harnâmesi", **Türk Folkloru**, Belleten I/ 1, İstanbul. 1986.

¹⁰² Şucauddin İlyas, Uslu Şuca diye bilinir. **Mecdî**, s.294. Ayrıca Mecdî Molla Lutfi ile Molla Şucâ' arasında cereyan eden şekk- eşekk nüktelerini de nakletmektedir.

¹⁰³ **er-Risâle fî Tahkîk-i Vucûdi'l-Vâcib**, Süleymaniye Ktp. Yeni Câmii, 1181, vr. 262b- 264b.

¹⁰⁴ Adıvar, **A.g.e.** s. 51. Molla Lutfi bu bapta ayrıca taz'ifu'l-mezbah meselesini de aktarmaktadır. Buna göre eski Yunanlıların mabedlerinde büyük bir veba zuhur etmiş ve bunu ortadan kaldırmak için de İsrailoğullarının peygamberlerinden birisinden yardım istenmiştir. Peygamber de onlara mabedin mezbahının –sunağının – taz'if edilmesi (iki katına çıkartılması) gerektiğini söylemiştir. Onlar da sunağı taz'if etmek (yani karesini alarak dört tane yapmak) yerine sunağın yanına bir

bulunmaktadır. Molla Lutfi'nin bu eseri Adnan Adıvar tarafından M. Şerafettin Yaltkaya'nın yardımıyla Fransızca'ya tercüme edilmiş ve 1940'ta İstanbul Fransız Arkeoloji Enstitüsü tarafından Henry Corbin'in yazdığı girişle Paris'te **Molla Lütü'l-Maktul, La Duplication de l'autel Platon et le probleme de Delos** ismiyle yayınlanmıştır.¹⁰⁵

14) Hâşiyeye 'alâ Evâili Şerhi'l-Mevâkîf

'Adududdîn el-Îcî'nin ilm-i kelâmdan kaleme aldığı **el-Mevâkîf** isimli esere Seyyid Şerif Cürcanî'nin **Şerhu'l-Mevâkîf** ismiyle kaleme aldığı şerhin baş taraflarının hâşiyesidir.¹⁰⁶

15) Risâle fi'l-Mantık

Süleymaniye Kütüphanesi'nde eserin serlevhasında ve kitabet kaydında **Risâle li-Mevlânâ Lutfi** ismiyle kayıtlı olan¹⁰⁷ mantık ilmine dair iki varaklık bir risâledir.

---

sunak daha yaptırırlar, fakat veba kesilmediği gibi daha da artar. Daha sonra Eflatun'a durumu arzederler ve Eflatun da onlara kendilerinin matematik ve geometri ilimlerinde geri kaldıkları için Allah'ın bu belayı başlarına verdiğini söyler. Yaltkaya, "Molla Lutfi", s. 55-56. Delos Problemi olarak bilinen bu hadisenin farklı bir versiyonları için bkz. Adıvar, **Osmanlı Türklerinde İlim**, s.51-53.

¹⁰⁵ Adıvar, **a.g.e.**, s. 53. Ayrıca Adnan Adıvar esere ilk dikkat çekenin Brockelmann olduğunu kaydetmektedir.

¹⁰⁶ Süleymaniye Ktp. Atıf Efendi, no 1219' da 145a – 147b varaklarında **Şerh-u Mevâkîf Hâşiyesi** ismiyle Molla Lutfi adına kayıtlı olan eser, Molla Lutfi'nin değil, bilakis 144b ve eserin hatimesinde de belirtildiği gibi Molla Kestelli'nindir.

¹⁰⁷ Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Pertevniyal, nr. 906, 32b-34a'da **Mantığa Aid Bir Risâle** ismiyle kayıtlıdır.

16) Risâle fî-mâ Yete‘allaku bi-Hurûfi’t-Teheccî¹⁰⁸

17) er-Risâle fi’l-Ulûmi’ş-Şer‘iyye ve’l-Arabiyye

18) Hâşiye ‘ale’r-Risâle fi’l-Ulûmi’ş-Şer‘iyye ve’l-Arabiyye

Bu son iki eser Molla Lutfî’nin tezimizin konusu olan eserleridir.

19) Molla Lutfî’ye Âidiyyeti Tartışmalı Eserler

el-Ferec Ba’de’ş-Şidde Tercümesi: Sıkıntı ve meşakkatten sonra gelen ferahlık manasında olan “el-Ferec ba’de’ş-Şidde” müstakil bir eserin ismi olmaktan ziyade bir edebiyat türünün adıdır. Muhtemelen “Her zorlukla beraber bir kolaylık vardır; evet, evet her zorlukla beraber bir de kolaylık vardır”¹⁰⁹ ayet-i kerîmesinden yola çıkarak oluşturulan el-ferec ba’de’ş-şidde türü eserlerde, meşakkate takılıp kalınmaması, akabindeki kolaylık ve ferahlığa bakılmasını tavsiye eden hikayeler bulunmaktadır. Arapça’da ortaya çıkan ve Farsça’da neşv u nema bulan bu tür, 15. yüzyıldan itibaren Türkçe’ye tercüme edilmeye başlanmıştır.¹¹⁰ Fakat Türkçe’ye tercüme edilen el-Ferec’lerin müterciminin kimliğine dair istifhamlar henüz giderilmiş değildir. Şükrü Kurgan tercüme el-ferec’lerin dört kişiye isnat edildiğini (Neşet Efendi, Kasım b. Mehmed, Lamii Çelebi, Mevlana Lutfi) bunlardan Kasım b. Mehmed’in bir ihtimal, fakat diğerlerinin kesinlikle gerçek mütercimler olmadığı kanaatini ileri sürmüştür.¹¹¹ Süleymaniye Ktp. Nuruosmaniye 4475 nolu yazmanın

---

¹⁰⁸ Balıkesir İl Halk Kütüphanesi, Balıkesir Dursunbey İlçe Halk Kütüphanesi Koleksiyonun 10 Dur 106/7 no 84b-86b varaklarında Molla Lutfî üzerine **Tetaallak bi-Huruffit-Teheccî** isimli eser kayıtlıdır.

¹⁰⁹ İnşirah/5-6

¹¹⁰ Çetin Yıldız, **el-Ferec Ba’de’ş-Şidde’de Motif İncelemesi (İlk Yirmi Hikaye)**, Adıyaman Üniversitesi Sos. Bil. Enst. [Basılmamış Yüksek Lisans Tezi,] 2011, s.13.

¹¹¹ Şükrü Kurgan, “Osmanlı Devrinde Mensur Hikayeciliğimize Dair Bir Eser”, **Türk Dili Belleten**, seri, III, sayı, 4-5, 1945, s. 363-367. (Ahmet Turan Doğan’dan naklen, **el-Ferec Ba’de’ş-Şidde’de Birleşik Fiiller**, Adıyaman Üniversitesi, Sosyal. Bil. Enst. [Basılmamış Yüksek Lisans Tezi], s. 14-5) Bursalı Mehmed Tahir, bu tercümenin Ebu Bekir Abdullah Bağdadi’nin eserinden yapıldığını - Halet Bey’den naklederek - belirtmektedir. **O. M. C. II**, s. 11. Fakat Halet Bey

179b-180b varaklarında Molla Lutfî'ye isnat edilen **Risâle fi'l-Vaz'** isimli eser ise müstakil bir eser olmayıp, Molla Lutfî'nin **er-Risâle fi'l-Ulûmi's-Şer'iyeye ve'l-Arabiyye'sinin** "vaz" kısmının bir bölümünden ibarettir.

Yukarıda zikredilen eserlerin yanı sıra bazı çalışmalarda **es-Sa'âdetü'l-Fâhire fi Siyâdeti'l-Âhire** isimli bir kitap Molla Lutfî'ye isnat edilmektedir.¹¹² Eser üzerine yüksek lisans çalışması yapan M. Necip Yılmaz risâlenin¹¹³ Taşkoprîzâde'ye ait olduğu kanaatindedir. Yılmaz muhtevası itibari ile Molla Lutfî'nin **Mevzû'âtu'l-Ulûm** ve Taşkoprîzâde'nin **Miftâhu's-Sa'âde**'sine benzeyen eseri mezkûr her iki eserle de karşılaştırmıştır. Buna göre eser, üslup ve tertip açısından Taşkoprîzâde'nin **Miftâh**'ına benzemekte hatta bazı yerlerde ibarelerin de aynı olduğu görülmektedir. Netice itibariyle eserin Taşkoprîzâde'ye ait olduğu kanaatini başka bir takım karinelerle de destekleyen Yılmaz, **es-Sa'âdetü'l-Fâhire** isimli eserin Taşkoprîzâde'nin **Miftâhu's-Sa'âde** isimli eserinin taslağı olması gerektiğini belirtmektedir.¹¹⁴

---

mezkûr makalede adı geçen zattan bahsetmemektedir. Kâtib Çelebi ise Molla Lutfî'nin Ebu Ali Muhsin b. Ali el-Kadî et-Tenûhî'nin **el-Ferec Ba'de's-Şidde** isimli eserini tercüme ettiğini kaydeder. C.II, s. 494. Yaltkaya, Süleymaniye Ktp. Hamidiye, no: 1173'te **el-Ferec Ba'de's-Şidde** tercümesinin Molla Lutfî adına kayıtlı olduğunu, fakat eserin içerisinde bunu teyid edecek bir bilginin olmadığını belirtir. "Molla Lutfî", s. 52. Ayrıca **İstanbul Kütüphanelerinde Fatih'in Hususi Kütüphanesine ve Fatih Çağı Müelliflerine Ait Eserler** isimli risâlede/katalogda (s. 53) Üniversite Ktb. T.Y. 284'de de bir nüshası olduğu kaydı vardır.

¹¹² Örneğin, M. Şerafeddin Yaltkaya, "Molla Lutfî", s. 38.

¹¹³ Yılmaz bu kanaatine delil olarak risâlenin 42. varâğındaki bir ifadeyi göstermektedir. Orada müellif, Mîrim Çelebi'nin Ali Kuşçu'nun **Fethiyye Risâlesi** üzerine yazdığı şerhi, Mîrim Çelebi'nin kendisine **Fethiyye**'yi okuturken kaleme aldığını belirtmektedir. Ali Kuşçu'nun bizatihi kendisine talebelik yapmış olan Molla Lutfî'nin hocasının eseri olan bir kitabı kendisinden daha genç bir kimseden okumasının garabetine taaccüb eden Yılmaz, bu durumu eserin müellifinin Molla Lutfî olamayacağıyla açıklamaktadır. S. IV.

¹¹⁴ İlhan Kutluer de buna ilaveten Taşkoprîzâde'nin hayatının sonlarına doğru **Miftâhu's-Sa'ade** isimli eserini **Medînetü'l-İlim** ismiyle ihtisar ettiğini belirtmektedir. "Miftâhu's-Saade," **DİA**, C. 30, s. 19. Fakat ne **Miftâh**'ı, **Mevzû'âtu'l-Ulûm** ismiyle Türkçe'ye tercüme eden oğlu Kemaleddin Mehmed Efendi tercüme yazdığı dibacede; ne de **Mevzû'âtu'l-Ulûm**'un tab edilme hikayesini anlatan Ahmed Midhat Efendi ile **İkdâm Gazetesi** müdür ve baş yazarı Cevdet Efendi'nin yazışmalarında **Miftâhu's-Saade**'nin böyle bir taslağından veya ihtisarından bahsedilmemektedir. Bkz. Kemaleddin Mehmed Efendi, **Mevzû'âtu'l-Ulûm, İkdâm**, h.1313, s. 1-20. Özellikle Taşkoprîzâde'nin oğlunun babasının tercümesini yaptığı bir eserin taslak veya muhtasarından söz etmemesi mezkûr iki eserin Taşkoprîzâde'ye aidiyyetinde şüphe izhar etmektedir.

Hâşiye ‘alâ Şerh-i Akâid-i Neseîyye isimli eseri de Bursalı Mehmed Tahir Molla Lutfî’ye atfetmektedir.¹¹⁵ Fakat Kâtib Çelebi “Akâidu’n-Neseîf” maddesinde **Şerhu’l-Akâid** üzerine yapılan hâşiyeleri zikrederken Molla Lutfî’nin muâsırlarının eserlerinden bahsetmesine rağmen Molla Lutfî’nin böyle bir risâlesine değinmemektedir.¹¹⁶

Ta’likât ‘alâ Mukaddimâti’t-Tavzîh fi’l-Usûl¹¹⁷, **Risâle fi’z-Zebâih**¹¹⁸, **Hâşiye ale’l-Mukaddimeti’l-Erbâa**¹¹⁹ isimleriyle Molla Lutfî’ye isnad edilen eserlerin nüshalarına henüz rastlanılmamıştır.¹²⁰ Bu listeye Zirikli, **el-A’lâm**’da **Merâtibu’l-Mevcûdât**,¹²¹ **Mebâhisu’l-Burhân**, **el-Fark beyne’l-Hamdi ve’s-Şükr**, **Ta’rîfu’l-Hikme** isimli eserleri de dâhil eder.¹²² Nihayet İbrahim Maraş’ın Molla Lutfî’nin eserleri arasında zikrettiği¹²³ **Risâle fî Nefsi’l-Emr**, **Risâle fi’l-Vucûdi’z-Zihni** isimli eserlerin nüshaları da tespit edilememiştir.

Süleymaniye Ktp.’de katalogda ve eserin zahriyesinde Molla Lutfî adına **Hâşiye ‘ale’l-Hayâlî** isminde kayıtlı olan¹²⁴ hâşiyenin mukaddimesi bulunmamaktadır ve bu da eserin ona aidiyetini destekleyecek bilgiden bizi mahrum bırakmaktadır.

---

¹¹⁵ Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı Müellifleri**, C. II. s. 11.

¹¹⁶ Gökyay, s. 34; **DİA** “Molla Lutfî” maddesinde, bu eserin - ihtimal kaydı ile - Molla Lutfî Beyzade ile karıştırılmış olduğu belirtilmektedir. C. 30, s. 257-8; Balıkesir İl Halk Ktp, 10 Hk. 87/08 nr. da Molla Lutfî’ye atfen **Risâletü[n] fi tahkîkil-İmân** isimli risâle kayıtlıdır. (103b-105a)

¹¹⁷ İsmail Paşa b. Muhammed Emin, **Hediyetu’l-Ârifin**, Beyrut, Daru’l-Kütübi’l-İlmiyye, C. I, 2008, s. 746.

¹¹⁸ Aynı yer. Bağdatlı İsmail Paşa, Molla Lutfî’nin **Taz’îfu’l-Mezbah** isimli eserini sehven bu şekilde kaydetmiş olmalıdır.

¹¹⁹ **DİA**. C. XXX, s. 250.

¹²⁰ Kâtib Çelebi’nin, **Risâle fî Tahkîki’l-İmân** ismiyle Molla Lutfî’ye isnad ettiği risâle (**K.Z.** C. II, s. 176,) Balıkesir İl Halk Ktp, nr. da kayıtlıdır. 10 Hk. 87/08 da (103b-105a)

¹²¹ Maraş bu eserin Seyyid Şerîf’e ait olduğunu ve yanlışlıkla Molla Lutfî’ye atfedildiğini kaydeder. **Molla Lutfînin Felsefî ve Kelâmî Görüşleri**, s. 50.

¹²² Hayreddin Zirikli, **el- A’lâm**, 5.cüz, Daru’l-İlm li’l-Melâyîn, 2002, s. 242.

¹²³ Maraş, **a.g.e.** s. 48-50.

¹²⁴ Atıf Efendi Eki, nr.283, vr. 1a-91b.

İsmet Parmaksızoğlu Molla Lutfi'nin bir kurban risâlesi,¹²⁵ H. Şinasi Çoruh ise **Yedi Şairler** isminde bir risâlesi olduğunu kaydetmektedirler.¹²⁶

Son olarak Yaltkaya'nın **el-Metâlibu'l-Îlâhiyye** ismiyle Molla Lutfi'ye atfettiği eser kendisinin daha önce **Mevzû'âtu'l-Ulûm Şerhi** diye kaydettiği hâşiyeden farklı bir eser değildir.¹²⁷

---

¹²⁵ İsmat Parmaksızoğlu, "Lutfi Molla", **Türk Ansiklopedisi**, C. 23, s. 103.

¹²⁶ **Mu'allakâtu's-Seb'a** kastediliyor, Çoruh, **a.g.m.** s.442. Fakat böyle bir eseri Molla Lutfi'ye nisbet eden olmadığı gibi nüshasına da henüz rastlanılmış değildir.

¹²⁷ Yaltkaya, "Molla Lutfi", s. 51.

C. Kaynaklarda Molla Lutfî

Osmanlı biyografik kaynaklarında Molla Lutfî'ye ilk değinen¹²⁸ Sehî Bey, tezkiresinde Molla Lutfî'nin hâfız-ı kütüblüğüne ve nüktedânlığına temas etmektedir.¹²⁹

Latîfî, Sehî Bey'e ilave olarak onun ilimdeki behresini vurgulamış, şiirlerinden örnekler vermiş ve bazı latifelerini aktarmıştır. Latîfî ayrıca Molla Lutfî'nin de aralarında bulunduğu "aşere-i muhabbise" den bahseden ilk kimsedir.¹³⁰

Taşköprüzâde **Şakâik**'te kendisinden sonra Molla Lutfî'ye dair malumat verecek eserlerin başlıca kaynağını oluşturmuştur. Molla Lutfî'nin bazı eserleri değerlendirmeler eşliğinde zikredilmiş, Sinan Paşa ile olan münasebetine yer verilmiştir. Molla Lutfî'nin haksız yere katledildiğini iş'âr eden Taşköprülüzâde, kendisine atfedilen ilhâd suçunun ne olabileceğine dair en müşahhas bilgiyi de (Hz. Ali'nin ayağındaki temren hadisesi) nakleden yegâne kaynaktır. **Şakâik**'te, kendisinden önceki kaynakların verdikleri Molla Lutfî'nin nüktelerine ilaveten -onun feraset veya kerametine delalet eden- kayıp hayvanını arayan İnegöllü köylünün hikâyesine de yer verilmiştir.¹³¹

---

¹²⁸ Esasında Molla Lutfî hakkında bilgi veren ilk eser Molla Lutfî'nin idamında birinci dereceden dahli olan Molla Ahaveyn'in **es-Seyfu'l-Meslûl/Meşhûr 'ale'z-Zındîk ve Sâbbî'r-Resul**'üdür. Ondan da önce Topkapı Sarayı Kütüphanesi'nde bulunan Molla Lutfî'yi şikayeti hâvî yukarıda bahsedilen üç mektuptur. Gerek Molla Lutfî ber-hayat iken yazılan mektuplarda ve gerekse Molla Lutfî'nin idamından sonra kaleme alınan Hatipzade'nin eserinde Molla Lutfî hasım olarak görülmüş ve değerlendirmeler bu münasebetle yapılmıştır. Dolayısı ile mezkûr kaynaklar literatür değerlendirmesinde ele alınmamış, Molla Lutfî'nin idam süreci ile alakalı kısımda değerlendirilmiştir.

¹²⁹ Sehî Bey, **a.g.e.** s. 149-152.

¹³⁰ Latîfî, **Latîfî Tezkiresi**, s. 289-293.

¹³¹ **eş-Şekâik**, s. 279-283.

Meşâiru’ş-Şu’arâ müellifi Aşık Çelebi Molla Lutfî’nin katl sürecine öncekilerden daha fazlaca değinmiş ve Molla Lutfî’nin teftiş esnasında tutulduğu hapisten devrin ekâbirine gönderdiği beyitleri aktarmıştır.¹³²

Kınalızâde sâir müelliflerin değerlendirmesinin aksine Molla Lutfî’nin dönemindeki zevâtı eleştirmesini “mevâiz ve nesâih-i müşfikâne” şeklinde tavsif etmektedir.¹³³

Şakâik’i tercüme ve tevsî’ eden Mecdî, **Hadâiku’ş-Şakâik**’te, Molla Lutfî’nin katl sürecini, nüktelerini ve eserlerini oldukça mutantan cümlelerle uzun uzadıya anlatmaktadır.¹³⁴

Beyânî, tezkiresinde Molla Lutfî’yi muhakeme edenler arasında hasımlarının da bulunmasını eleştirmiş ve onun “hasmım hâkimim oldukça, gayrı elden ne gelir?”¹³⁵ fehvasınca şehit edildiği görüşünü ileri sürmüştür.¹³⁶

Âli, Molla Lutfî’nin teftiş edilmesine sebep olan Hatibzâde’nin aynı zamanda teftiş heyetinde bulunmasını Beyânî gibi eleştirerek bu durumu adaletten ‘udûl olarak değerlendirmiştir.¹³⁷

Ayvansarâyî “Sarı Lutfî Mescidi” maddesinde - rahimehulllah- kaydı ile ona bir mescid nisbet etmiş ve ayrıca Molla Lutfî’nin idamında başat rol oynayan Hatibzâde’nin kazasker olduğunu iddia etmiştir.¹³⁸

---

¹³² Aşık Çelebi, **Meşâiru’ş-Şu’arâ**, c.2, s.730-4, 2010.

¹³³ Kınalızade Hasan Çelebi, **Tezkiretü’ş-Şu’arâ** c. II, s. 827-30.

¹³⁴ Mecdî Mehmed Efendi, **Hadâiku’ş-Şakâik**, nşr. Abdülkadir Özcan, s. 295-300,.

¹³⁵ اذا كان خصمي حاكمي كيف أصنع

¹³⁶ Beyânî Mustafa b. Carullah, **Tezkiretü’ş-Şu’arâ**, s. 236-7.

¹³⁷ **A.g.e.**Vr. 209a. Bunun yanı sıra Âli müteber kitaplardan birinde gördüğünü söylediği bir hadise anlatmaktadır. Buna göre Molla Lutfî’nin katledildiği tarihte diyâr-ı Acem’de hadis-i şerîf nakleden bir kimse sebepsiz yere “Muhammedun Rasulullah” demiştir. Kendisine bunun sebebi sorulunca o zat da, ulema-i Rum’dan birisinin mazlumen katledildiğini ve katl esnasında Kelime-i Tevhid’in yalnızca Lâilâhe illallah kısmını söyleyebildiğini, kendisinin de bu sebepten Kelime-i Tevhîdi tamamladığını söylemiştir. Gelibolulu Mustafa Âlî, **Kühû’l-Ahbâr**, 4. Rükun, C. I, s. 209a-b.

Mecelletu'n-Nisâb'da Müstakimzâde onun hakkında ansiklopedik bilgi verirken babasının ismini - müstensih hatası değilse - Hüseyin olarak kaydetmektedir ki daha önce ve sonraki eserlerde böyle bir bilgiye rastlanılmamaktadır.¹³⁹

Molla Lutfî'nin iki Türkçe eserinden biri olan **Harnâme** üzerine bir makale kaleme alan Abdülkadir Karahan, daha ziyade eserin muhtevasını özetlemiş ve risâlenin konuşma dilinde yazılmış olmasına, sadelik ve külfetsizliğine değinerek bazı iktibaslar yapmıştır.¹⁴⁰

Şerafettin Yaltkaya, bu konuda ilk bilimsel araştırma sayılan¹⁴¹ makalesinde **Şakâik** ve **Hadâiku's-Şakâik**'e ilaveten kaynaklardaki bazı bilgileri Molla Lutfî'nin eserleri ile karşılaştırarak bir nevi sağlamasını yapmış ve **el-Es'ile bi's-Seb'i's-Sidâd** ile **Taz'ifu'l-Mezbah**'ı kritik etmiştir.¹⁴²

---

¹³⁸ Hüseyin Ayvansarâyî, **Hadîkatü'l-Cevâmi'**, Matbaa-i Amire, 1281/1864-5, C. II, s. 8 – 9.

¹³⁹ Müstakimzâde, **Mecelletü'l-Nisâb fi'n-Nisebi ve'l-Künâ ve'l-Elkâb**, vr. 162a, 409b- 410a. (Süleymaniye Ktp. Halet Efendi, no: 628'den tıpkıbasım)

¹⁴⁰ Abdülkadir Karahan, "Molla Lutfî'nin Harname'si ve XV. Yüzyıl Sade Türk Nesri", I. Türk Dili Bilimsel Kurultayına Sunulan Bildiriler, Ankara, 1972, s. 174-9.

¹⁴¹ OCAK, Zındıklar ve Mülhidler, s. 206.

¹⁴² M.Şerafettin Yaltkaya, "Molla Lutfî", **Tarih Semineri Dergisi**, 2, 1937, s. 35-59; Bunların yanı sıra konuya dair yazılan başka makaleler de bulunmaktadır: Adıvar ise Molla Lutfî'yi daha ziyade **Taz'ifu'l-Mezbah**'ı üzerinden ele almış ve mezkûr eserin değerlendirmesini yapmıştır (A. Adnan Adıvar, **Osmanlı Türklerinde İlim**, s. 51-54.) Süheyl Ünver'in makalesi Molla Lutfî'nin vefatına dair düşürülen tarihler üzerine yazılan ilk makedir (Süheyl Ünver, "Fatih'in Hususi Kütüphanesi İlk Hafız-ı Kütübü Molla Lutfî'nin Vefatında Söylenen Tarihler Üzerine", **Tarihten Sesler**, İstanbul. 1943C. I, no: 8-9, s.11-13.) Hakkı Şinasi Çoruh makalesinde daha önce hiç değinilmemiş bir takım bilgiler aktarır, fakat kaynak göstermez. ("Fatih'in Kütüphane Memuru, Büyük Türk Ansiklopedisti Molla Lutfî", **Türk Kültürü**. Yıl,10, sy. 115, 1972, s. 435-442.) İsmet Parmaksızoğlu Molla Ahaveyn'in **es-Seyfu'l-Meslûl/Meşhûr 'ale'z-Zındiki ve Sâbbi'r-Resûl** isimli risâlesini Molla İzârî'nin eseri zannıyla bazı indî mülahazalarla değerlendirmektedir. (İsmet Parmaksızoğlu, "Molla Lutfî İle İlgili Yeni Bir Belge", **Belleten**, XLIV, no:176, Ankara 1980, s. 173-79.) Hoca Sadeddin, (**Tacü't-Tevârih**, c. II, s. 547-8.) Hâlet Bey, (Mehmet Korkut Çeçen, "Hâlet Bey'in Yazdığı Molla Lutfî Biyografisi", **Kastamonu Eğitim Dergisi**, Mayıs, 2009, c. 17, no:2, s. 665- 676.) Bursalı Mehmed Tahir, (**Osmanlı Müellifleri**, C. II, s.11), Uzunçarşılı, (**Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı**, Ankara, TTK, 1988, s. 232.; Ayrıca, **Osmanlı Tarihi**, Ankara, TTK, 1998, C. II, s. 660-662) ve Zirikli (**el-A'lâm**, cüz:5, s. 242. Bununla beraber Zirikli, diğerlerinden farklı olarak Molla Lutfî'ye isnad edilen bazı eserler kaydetmektedir.) ise Taşköprüzade ile Mecdî'nin anlattıklarının nerdeyse tekrarı veya ihtisarı ile yetinmişlerdir. Molla Lutfî" başlığı ile **DİA**'da yayınlanana maddede Molla Lutfî'nin hayatı ve eserlerine dair daha önceki bilgiler derlenerek özetlenmiştir. O. Şaik Gökyay, Şükrü Özen, "Molla Lutfî", **DİA**, C. 30, s. 255-258.

İsmail Erünsal, Molla Lutfî hakkında Topkapı Sarayı Arşivi'nde bulunan¹⁴³ iki şikayet mektubunu yayınlamış ve bunların değerlendirmesini yapmıştır.¹⁴⁴ Erünsal bu makalesi ile yeni bir pencere açmış ve Molla Lutfî'nin idamına dair başkaca sebepler de olabileceği kanaatini ileri sürmüştür.¹⁴⁵

“Molla Lutfî Türk ilim hayatına mantîkî silsile içerisinde, öğretim ve tahlil metodu getirmiştir” değerlendirmesinde bulunan Nazif Öztürk, Erünsal'dan sonra Molla Lutfî'nin idam ediliş sebebine yeni bir bakış açısı getirmiştir. Buna göre Öztürk, Şeyh Vefa zaviyesiyle olan ilgisinin Molla Lutfî'nin idam süreci ile alakası olabileceği görüşünü ileri sürmüştür. Binaenaleyh müellif, Molla Lutfî'ye yönelik bu hareketin hadd-i zatında Hızır Bey okuluna yönelik olduğunu iş'ar etmektedir. Zira Molla Lutfî, hocası Sinan Paşa, Molla Lutfî'nin ilhadı mûcib herhangi bir şeyden berî olduğunu söyleyen Kocavî Muhyiddin Halife gibi zevât Şeyh Vefa Zaviyesi muhibbânıdır.¹⁴⁶

O. Rescher'in kısmen yayınladığı ve Fuad Köprülü'nün bir makalesinde tanıttığı Molla Lutfî'nin **Hârnâme** isimli eserini transkribe ederek neşreden O. Şaik Gökyay,¹⁴⁷ Molla Lutfî'ye dair ilk müstakil eseri de kaleme almıştır. Mezkûr eserde Gökyay tezkireler, Mecdî, **Tacü't-Tevârih** ve özellikle Yaltkaya'nın makalesinden

---

¹⁴³ Erünsal ikisi de tarihsiz olan bu mektupların - muhtevassından dolayı - 1486'dan sonra yazılmış olması gerektiğini belirtmektedir. S. 74-75.

¹⁴⁴ Erünsal ayrıca - **Şakaik** ve Abdulkadir Karahan'ı referans göstererek - İsmet Parmaksızoğlu'nun “Molla Lutfî ile İlgili Yeni Bir Belge” başlıklı makalesinde kuvvetle muhtemel İzârî Çelebi'nindir dediği yukarıdaki mezkûr eserin gerçek müellifinin Molla Ahaveyn olduğu notunu düşmektedir.

¹⁴⁵ İsmail E. Erünsal, Fatih Devri Kütüphaneleri ve Molla Lutfî Hakkında Birkaç Not”, İ.Ü.Edebiyat Fakültesi **Tarih Dergisi**, sayı: XXXIII, İstanbul, 1980-81, s. 57-78.

¹⁴⁶ Nazif Öztürk, “Osmanlı Düşünce Tarihi Çerçevesinde Molla Lutfî”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, 1987, sy. 47, s. 203-222.

¹⁴⁷ Orhan Şaik Gökyay, “Tokatlı Molla Lutfî'nin Harnâmesi”, **Türk Folkloru Belleten I/ 1**, İstanbul, 1986, s.155-182. Gökyay'ın Molla Lutfî'nin nüktedanlığına dair kaleme aldığı diğer bir makalesi de şudur: “Molla Lutfî'nin Mizah ve Hiciv Yönü”, **Tarih ve Toplum**, c. 6. 1986, sayfa 250-253.

Molla Lutfî'ye dair malumatı derlemiştir. Gökyay, Molla Lutfî'nin eserleri, talebeleri ve muasırlarına da toplu halde temas eden ilk araştırmacıdır.¹⁴⁸

Cemil Çiftçi, **Maktul Şairler** isimli kitabında Molla Lutfî'nin daha önce yayınlanmamış bazı şiirlerine yer vermiştir.¹⁴⁹

Yakın zamanda yapılan bazı tezler Molla Lutfî literatürünü zenginleştirmiştir. Mustafa Aksoy **Molla Lutfî'nin Risâle-i Mevlana Lutfisi** isimli çalışması ile bu sahanın öncüsü olmuş ve kendisinden önceki yapılmış çalışmaların dikkatli bir değerlendirmesini de yapmıştır. Aksoy, Şakâik'te aktarılan Hz. Ali kıssasının, Molla Lutfî'nin idamının başlıca sebebi olamayacağı kanaatindedir. Zira Mecdî bu hadiseye istinaden iki yüz kadar kişinin aleyhte şahitlik yaptığını kaydetmektedir ki o dönemde bu kadar kişinin medresedeki bir derste bulunamayacağı açıktır. Aksoy

---

¹⁴⁸ Orhan Şaik Gökyay, **Molla Lutfî**, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay. 1987.

¹⁴⁹ Cemil Çiftçi, "Maktul Şairler", Kitabevi, 1997, s. 79 – 92.

Bir örnek:

Geçmedi ışktan heves nidelüm
Olmayup bu heveste pes nidelüm
Hele biz vaslın iltimas idelüm
Ele girmezse mültemes nidelüm
Gözlerden akan cihâne yeter
Kurusun Dicle vu Aras nidelüm
Can bağışlar eğerçi bir nefesin
Bize irmez o bir nefes nidelüm
Fikrimiz hattın ile cevr-i rakîp
Doldu can bağı hâr ü has nidelüm
Işkın yolunun piyadesine
İrmez o şahdan feres nidelüm
Dilersen sehî eyleye sayd
Kasd-ı şehbaz ider mekes nidelüm
Kara zülfünden özge ruhlarına
Bulmadı kimse dest-res nidelüm
Lutfî'ye kârbân-ı vaslından
İrmez âvâze-i ceres nidelüm s.89

Molla Lutfî tarafından Türkçe olarak kaleme alındığını ve oğlu tarafından da temize çekildiğini belirttiği risâlenin değerlendirmesini yaparak eserin transkripsiyonu ile çalışmasını bitirmektedir.¹⁵⁰

Molla Lutfî hakkında yapılmış bir diğer tezde İbrahim Maraş, **Hâşiye ‘alâ Şerhi’l-Mevâkıf, Risâle fî Tahkîk-i Vucûdi’l-Vâcib** ve **Mevzû‘âtu’l-‘Ulûm** risâleleri üzerinden onun felsefe ve kelâmıla ilgili görüşlerini görüşlerini ele almıştır. Maraş, Molla Lutfî’nin felsefe ve kelâmıla bir ekol müessisi olmadığını, bilakis birincisinde filozofların; ikincisinde ise müteahhirin kelâmcıların takipçisi olduğu kanaatini ileri sürmüştür. Daha önce Yaltkaya ve Gökyay tarafından temas edilen Molla Lutfî’nin kitapları bu tezde mufassalen izah edilmektedir. Maraş, Molla Lutfî’nin eserleri bahsinde Molla Lutfî’ye isnat edilip de kendisinin olmayan kitaplara da değinmiştir.¹⁵¹

Ahmet Yaşar Ocak, Osmanlı’da zındıklara dair yazdığı **Zındıklar ve Mülhidler** adlı eserinde Molla Lutfî’yi idama götüren sebepler üzerinde durmuş ve Molla Lutfî’nin idamını (kendisine atfedilen ilhad suçlamasından ziyade) bürokratik mevkilere terfi yolunda ulemanın birbirlerini “ortadan kaldırılması gereken hasımlar” olarak gösteren bir sistemin parçası olmalarına bağlamıştır. Molla Lutfî’nin Hanefî fikhına rağmen idam edildiği görüşü de ilk defa bu eserde gündeme getirilmiştir. Ocak, ayrıca Molla Lutfî’nin idamına fetva veren heyette bulunan Molla Ahaveyn’in İsmet Parmaksızoğlu tarafından kısmen neşredilen (Molla Lutfî’nin idam sürecini anlatan kısım) zındıklığa dair risâlesinin tercümesini ve tahlilini yapmıştır.¹⁵²

Şükrü Özen Molla Lutfî’nin idamında Hanefî mezhebi ile mukayyed olunup olunmadığını tartıştığı makalesinde A. Yaşar Ocak’ın iddia ettiğinin aksine Molla

---

¹⁵⁰ Mustafa Aksoy, **Molla Lutfî’nin Risâle-i Mevlana Lutfisi**, Ege Üniversitesi, Sos. Bil. Enst. [Basılmamış Yüksek Lisans Tezi], 1991.

¹⁵¹ İbrahim Maraş, **Molla Lutfî’nin Felsefî ve Kelâmî Görüşleri**, Ankara Üniversitesi Sos. Bil. Enst. Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Ankara 1992. Maraş’ın daha sonra kaleme aldığı makalede yüksek lisans tezi ihtisar edilmiştir. İbrahim Maraş: “Tokatlı Molla Lutfî : Hayatı, Eserleri ve Felsefesi”, **Dîvân**, sy. 14, (2003/1), s. 119-136.

¹⁵² Ahmet Yaşar Ocak, **Zındıklar ve Mülhidler** (15. – 17. Yüzyıllar), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul. 2003, s. 205- 227 (Molla Ahaveyn’in risâlesinin tercemesi için bkz. Ek III, s. 340 – 347)

Lutfî'nin Hanefî mezhebi hükümlerine göre idam edildiğini kanaatini ileri sürmüştür.¹⁵³

Molla Lutfî hakkındaki ithamlara dair kaleme aldığı makalesinde Erünsal, onun salt mülhidlik ithamıyla öldürülmüş olmasının ihtiyatla karşılanmasını gerektirecek sebepler üzerinde durmuştur. Ocak'ın başlatıp Özen'in devam ettirdiği Molla Lutfî'nin idamında Hanefî mezhebinin sınırları içerisinde kalınıp kalınmadığı tartışmasına da katılan Erünsal, "aşere" hadisesinin çözülmesi durumunda böyle bir tartışmaya gerek kalmayacağı görüşünü ileri sürmüştür.¹⁵⁴

---

¹⁵³ Şükrü Özen, "İslam Hukukuna Göre Zındıklık Suçu ve Molla Lutfî'nin İdamının Fıkhiyeti", **İslam Araştırmaları Dergisi**, İstanbul sy. 6, 2001s. 17-62; Şükrü Özen, diğer bir makalesinde ise Molla Lutfî'yi muhakeme eden heyette bulunan âlimlerden biri olan Efdalzâde'nin zındıklığın hükümlerine dair -kendisine değin farkına varılmayan- risâlesinin tercüme, tahlil ve tenkitli neşrini yapmıştır. (Molla Lutfî'nin İdamına Karşı Çıkan Efdalzade'nin Ahkâmı'z-Zındık Risâlesi, **İslam Araştırmalar Dergisi** sy. 4, 2000, s. 7-16.)

¹⁵⁴ İsmail E. Erünsal, "Molla Lutfî, Hakkındaki İthamlar ve Şikayet Mektupları", **Türklük Araştırmaları Dergisi** 19, İstanbul, 2008, s. 179 – 196.

II. BÖLÜM: **er-Risâle fi'l-'Ulûmi's-Şer'iyye ve'l-Arabiyye ve Hâşiye 'ale'r-Risâle fi'l-'Ulûmi's-Şer'iyye ve'l-Arabiyye**

A. Eserlerin Özellikleri

1) Eserlerin İsimleri

Molla Lutfî'nin ilimlerin tasnifine dair metninin mukaddimesinde “Bu, kendisinde bütün Arabî ve şer'î ilimleri açıkladığım bir kitaptır.” demiş ve esere herhangi bir isim verdiğini belirtmemiştir. Metne yazdığı hâşiye/şerhin mukaddimesinde ise “Bu eser, mevzûatu'l-ulûm beyânına dair daha önce tarafımızdan kaleme alınan risâlenin şerhi makamına geçecek bir takım kaideleri ele almaktadır.” demektedir ve metinden risâle diye bahsetmektedir. Eserden **Şakâik**'te “Kendisinde yüz kadar ilmin ele alındığı bir risâle”,¹⁵⁵ **Mecdî**'de aynı şekilde “Bir risâle”¹⁵⁶ **Tâcü't-Tevârih**'te ise “Aksâm-ı ulûm beyânını müştamil risâle”¹⁵⁷ diye bahsedilmektedir. Kâtib Çelebi eserin ismini **Mevzû'âtu'l-Ulûm**¹⁵⁸ olarak kaydetmişse de bu ibareyle eserin türünü kastetmiş olmalıdır. Zira **Keşfu'z-Zunûn**'un mukaddimesinde mevzûâtü'l-ulûm kitaplarını zikrederken Molla Lutfî'nin eserinden **Mevzû'âtu'l-'Ulûm** değil, **Risâletü'l-Mevlâ Lutfî** diye bahsetmektedir.¹⁵⁹ Yani müellif eserine herhangi bir isim vermiş değildir. Bu yüzden eseri konusuna ittibaen **er-Risâle fi'l-'Ulûmi's-Şer'iyye ve'l-Arabiyye** olarak tesmiye ettik.

---

¹⁵⁵ **Şakâik**, s. 283.

¹⁵⁶ **Hadâiku's-Şakaik**, s. 299.

¹⁵⁷ **Tacu't-Tevâtih**, c. II, s. 548

¹⁵⁸ **Keşfu'z-Zunûn**, c. III, s. 283, 441.

¹⁵⁹ C. I. s. 26.

Bununla beraber bu risâleye daha değişik isimlerin verildiği de görülmektedir. Örneğin nüsha karşılaştırmasında dikkate aldığımız F nüshasının 102a varağında **Risâletun fî Mevzû'âti'l-Ulûm ve Mebâdihâ ve Gâyâtihâ ve Ta'rîfâtihâ**, ferağ kaydında ise **er-Risâletü'l-Vaz'iyye** kaydı bulunmaktadır. Hâkezâ M nüshasının da ferağ kaydında **er-Risâletü'l-Vaz'iyye** ibaresi bulunmaktadır. Bu isimlendirmelerden birincisi eserin ismine değil muhtevasına yönelik bir kayıttır. İkincisine gelince, eserde vaz', sarf ve iştikak konuları anlatılırken maksadın dışına çıkılmış ve mezkûr konularda tafsilata girilmiştir, bu yüzden eser müstensihlerce vaz' risâlesi zannedilmiş ve bu şekilde isimlendirilmiş olmalıdır.

Benzer bir muallaklık metnin hâşiyesi için de geçerlidir. Hâşiyenin ismi birçok kaynakta ve yazma eser kataloglarında **el-Metâlibu'l- İlâhiyye** olarak geçmektedir.¹⁶⁰

Halbuki Taşköprüzade Molla Lutfî'nin eserlerini sayarken sadece risâleden bahsetmekte hâşiyeye hiç değinmemektedir.¹⁶¹ **Şakâik** mütercimi Mecdî de aynı ifadeleri tekrarlayarak hâşiyeye değinmemiştir.¹⁶² Hoca Sadeddin "Aksâm-ı ulûm beyânını müştemil risâle" diyerek hâşiyeye dair herhangi bir bilgi vermemektedir.¹⁶³

Hâşiyeye **el-Metâlibu'l- İlâhiyye** ismini ilk defa veren Kâtib Çelebi'dir¹⁶⁴ ve sonrakiler de muhtemelen ona tâbi olarak eser ismini bu şekilde kaydetmişlerdir. Kâtib Çelebi'den daha önceki kaynakların Molla Lutfî'nin hâşiyesinin değil isminden, kendisinden dahi bahsetmemeleri ilgi çekicidir. Bunun yanı sıra hâşiyeye mezkûr ismi veren Kâtib Çelebi'nin neye istinaden böyle bir tasarrufta bulunduğu muammâdır, çünkü hâşiyenin tespit edebildiğimiz nüshalarının hiçbirisinde böyle bir isim söz konusu değildir. Binaenaleyh Kâtib Çelebi'nin verdiği ismi kullanmaktan

---

¹⁶⁰ Örneğin Gökyay, **Molla Lutfî**, s. 39; Bağdatlı İsmail Paşa, Hediyyetü'l-Arifin, C. I, s. 746; Bursalı Mehmet Tahir, C. II, s. 11; M. Şerafettin Yaltkaya, "Molla Lutfî", s. 51; İsmet Parmaksızoğlu, "Lutfî Molla", s. 103-104; O. Ş. Gökyay – Ş. Özen, "Molla Lutfî", **DİA**, c. 30, s. 257.

¹⁶¹ **Şakaik**, s. 283.

¹⁶² Hadâiku'ş-Şakaik, s. 299-300.

¹⁶³ **Tacu't-Tevârih**, c. II, s. 548.

¹⁶⁴ **K.Z.** C. III, s. 283, 441.

imtinâ ettik ve esere **Hâşiye ‘ale’r-Risâle fi’l-Ulûmi’ş-Şer’iyye ve’l-Arabiyye** ismini kullanma yoluna gittik.

Diğer bir mesele de Molla Lutfî’nin metin üzerine yaptığı çalışmanın şerh veya hâşiye olduğudur. Müellif mukaddimede bu eserinin, mevzûâtü’l-ulûm sahasında kaleme aldığı risâlesinin şerhi mesabesinde olduğunu kaydetmektedir. Kâtib Çelebi ise “... mevzûâtü’l-ulûm sahasında bir eser telif etti ve daha sonra onu şerhetti” notunu düşmektedir.¹⁶⁵ Fakat eserin telif biçimi onun şerhten ziyade hâşiye olduğunu düşündürmektedir, zira Molla Lutfî yukarıda da geçtiği üzere eserin şerh değil, şerh mesabesinde olduğunu vurgulamaktadır. Nitekim kimi nüshaların ferağ kayıtlarında da eserden hâşiye olarak bahsedilmektedir.¹⁶⁶ Bildiğimiz kadarıyla telif türleri arasında telif-tercümeyle benzer şekilde- şerh-hâşiye diye bir tür olmadığı için biz de eseri hâşiye olarak değerlendirdik.

2) Yazılış Tarihi

Molla Lutfî metnini II. Bayezid’e ithaf etmektedir ve dolayısıyla metin ve hâşiyesi en erken 1481 tarihinde kaleme alınmıştır.

Eserde bahsedilen ilimlerin sayısı üzerine de kaynaklarda farklı bilgiler verildiği görülmektedir. Taşköprüzade eserde yüz kadar ilimden bahsedildiğini kaydetmektedir.¹⁶⁷ Hlet Bey “Yüz kadar”,¹⁶⁸ Gökyay “Altmış kadar”,¹⁶⁹ Aydüz altmış yedi,¹⁷⁰ Maraş altmış yedi,¹⁷¹ Evkur’ân ise “Yüz kadar”¹⁷² ilim olduğunu söyler. Bunlardan “Yüz kadar” kanaatinde olanlar Taşköprüzade ve Mecdî’dendir

---

¹⁶⁵ A.g.e. C. III, s. 441.

¹⁶⁶ Süleymaniye Ktp, Fazıl Ahmed Paşa, 1592, vr. 115a; vr. Millet Ktp, AEARB, 2550, vr. 31b.

¹⁶⁷ Şakaik, s. 283.

¹⁶⁸ M. Korkut Çeçen, Halet Bey’in Yazdığı Molla Lutfî Biyografisi, s.671.

¹⁶⁹ Molla Lutfî, s. 31.

¹⁷⁰ Salim Aydüz, “Lutfî (Molla)”, s. 48.

¹⁷¹ Molla Lutfî’nin Felsefî ve Kelâmî Görüşleri, s. 71.

¹⁷² Mehmet Evkur’ân, Osmanlı Büroksasinde Yüksek Siyaset- Ulema İlişkileri : Molla Lutfî Örneğinde Bir Değerlendirme, s. 39.

istifadeyle böyle bir sonuca varmış olmalıdır. Taşköprîzade ise Molla Lutfî'nin şer'î ilimleri anlattıktan sonraki bir kaydından hareketle böyle tespitte bulunduğu izlenimini vermektedir. Mezkûr yerde Molla Lutfî, eserde zikrettiği şer'î ilimlerin sayısının hadise imtisâlen yetmiş üç aded olduğunu belirtmektedir. Şakâik müellifi bu sayıya Arabî ilimlerin sayısı olan kırk dördü de eklemiş ve eserde "Yüz kadar" ilimden bahsedildiği sonucuna varmış olmalıdır. Molla Lutfî (tercüme esnasında da belirtileceği gibi) her ne kadar yetmiş üç sayısını şer'î ilimlere aitmiş gibi kaydetse de doğrusu, eserde yirmi dokuzu Arabî kırk dördü şer'î ilim olmak üzere toplam yetmiş üç ilimden bahsedilmektedir.

3) İçeriği

Molla Lutfî **er-Risâle fi'l-Ulûmi's-Şer'iyye ve'l- Arabiyye** isimli eserinde ve onun hâşiyesinde "Ümmetim yetmiş üç fırkaya ayrılacaktır." hadisine telmihen yirmi dokuzu Arabî kırk üçü şer'î toplam yetmiş üç ilime yer vermektedir. Müellif eserin dîbace, mukaddime ve hatimesinde şerî - Arabî ilimlere dair bütün tasniflerin iş bu risâlesinde mündemiç olduğunu ileri sürmektedir. Ayrıca müellif yukarıda geçen ilimlerin mevzu, mebde, garaz, gaye ve tariflerini ilk defa kendisinin bu şekilde ele aldığını söyleyerek zamanının ulemasına adeta meydan okumaktadır. Eserde ayet, hadis, darb-ı mesel ve şiirlere de yer verilmektedir.

Eserini Sultan II. Bayezid'e ithaf eden Molla Lutfî, risâleye Arabî ilimlerle başlar ve bu ilimleri de sesle alakalı olanlar (23) ve yazıyla alakalı olanlar (6) olmak üzere iki kısma ayırır. Sese taalluk eden ilimlerin ilki olan mehâricu'l-hurûfa geçmeden önce ses, harf ve yazının oluşumuna değinir. Bilâhare yirmi dokuz¹⁷³ Arabî ilmin mevzu, mebde', garaz, gaye ve tariflerini anlatmaya başlar. Arabî ilimlerden özellikle iştikak, sarf ve lügat ilimlerinin birbirlerinden farklı ilimler olduğuna - kimi **Miftâhu'l-Ulûm** şârihlerine gönderme yaparak - uzun uzadıya değinir.

---

¹⁷³ Molla Lutfî Arabî ilimlerin sayısının yirmi dokuz olmasını Arabça harflerin yirmi dokuz tane olmasından mülhem olduğunu iş'ar etmektedir.

Molla Lutfi'nin risâlesindeki Arabî ilimler aşağıdaki gibidir:

1. Mehâricu'l-Hurûf
2. Vaz'
3. Lügat
4. İştikâk
5. Sarf
6. et-Temyîz beyne'l-Müvellede ve'l- Arabiyye
7. Nahiv
8. Fıkhu'l-Lüga
9. Muhâdara
10. Me'ânî
11. Beyân
12. Muammâ-Lugâz
13. Bedî'
14. Arûz
15. Kâfiye
16. Karzu'ş-Şi'r
17. Mebâdiu'l-İnşâ
18. İnşâ
19. Emsâl
20. Vekâi'u'l-Ümem ve Müdünühum
21. İsti'mâlâtü'l-Elfâz
22. el-Ehâcî ve'l-Eğlûtât
23. Teressül
24. Keyfiyetü Nakşi'l-Hurûf
25. Hurûfu't-Teheccî
26. Tahsînu'l-Hurûf
27. Keyfiyyetü Tevellüdi'l-Hutût min Usûlihâ
28. Keyfiyyetü Eşkâli Besâyiti'l-Hurûf
29. İmlâü Hattî'l-Arabiyye

Bu yirmi dokuz ilimden son altı tanesinin yazıya dair olduğunu belirten müellif bunlardan “İlk beşinin Arabî ilimlere münhasır olamayacağı” şeklinde bir itiraz gelemeyeceğini, çünkü bu ilimlerin Arapça lafızlar için vazedildiğini daha sonra sâir diller için de kullanıldığını savunur. Kendisi de bu cevabı tatminkâr bulmamış olmalı ki daha sonra bu ilimlerin Arapça’ya mahsus olmadığı iddiasının aslında kabul edilebileceğini söylemektedir. O halde mezkûr beş ilmin Arabî ilimlere has ilimler arasında sayılmasının sebebi -bunların diğer dillerde bulunmasından kat’ı-nazarla- Arapça’da da kullanılır olmalarıdır. Yani bir bakıma bu ilimler istitrâden burada zikredilmişlerdir ki Molla Lutfî bu durumun aruz ilmi için de geçerli olduğunu kaydetmektedir.

Daha sonra şer’î ilimlere mukaddime kabilinden bir giriş yapan müellif yapacağı tasnifin taslağını çıkarır gibidir. Buna göre, insanoğlunun medeni bir hayat sürmesi herkesin üzerinde uzlaşacağı bir takım kanunlara bağlıdır. Kanun koyucunun da insanlardan birisi olması mümkün değildir, çünkü böyle bir kimsenin herkese aynı mesafede olması ve toplumun ihtiyacının neler olduğunu çok iyi bilmesi gerekmektedir ki bu vasıflara hâiz tek zat Hz.Allah’tır. Hz.Allah’ın koyduğu bu kanunları öğrenmemiz, doğruluğuna güvenebileceğimiz bir kimsenin/muallimin varlığına bağlıdır. Böyle bir kimse de güvenilirliği mucizelerle ispatlanmış olan peygamberdir. Allah’tan gelen kanunların peygamber aracılığıyla öğrenilmesi de ancak lafızlarla mümkün olacaktır. Ayrıca bütün insanlığın tek bir peygamberden bu kanunları öğrenme imkanı olmadığına göre onları diğerlerine aktaracak olan Peygamberin ashabına ve tâbiîne ihtiyaç hasıl olmuştur.

Molla Lutfî devamla Allah’tan peygamber aracılığı ile insanlara ulaşacak olan tüm bu kanunların sonsuza kadar devam edebilmesi için kudemânın şer’î ilimler adı altında bir takım ilimler tedvin ettiğini ve bunların da beş başlıkta toplandığını belirtmektedir.

Kanun koyucunun ve tebliğcinin zatından bahseden ilimler:

1. Usûlu Kelâm
2. Siyer

Allah Teala'dan nazil olan kanunları lafız olmaları açısından ele alan ilimler:

3. Kırâatü Seb'â
4. Kırâatü Şazz
5. Nâsih-Mensûh
6. Tecvîd
7. el-Vukûf
8. Mushaf
9. Sebebü Nüzûl
10. Havâssu'l-Ku'rân
11. Tefsîr
12. Garâibü'l-Ku'rân
13. Te'vîl
14. Rumûzu'l-Ku'rân ve İşârâtuhû
15. Def'ü-Metâini'l-Ku'rân

Muallimden/mübelliğden sâdır olan kanunları lafız olmaları açısından ele alan ilimler:

16. Metnü'l-Hadîs
17. Tıbbu Nebevî
18. Ruvâtü'l-Hadîs
19. Nâsihu'l-Hadîs
20. Mensûhu'l-Hadîs¹⁷⁴
21. Sebeb-ü Vurûdi'l-Hadîs
22. Te'vîlü'l-Hadîs
23. Rumûzu'l-Hadîs
24. Garâibu'l-Hadîs

---

¹⁷⁴ Molla Lutfî, hadislerin nâsih ve mensûh olanlarını bir olarak ele almasına rağmen biz bunları iki ilim gibi kabul ettik, zira aksi takdirde şerî ve Arabî ilimlerin olması gereken yetmiş üç sayısı bir tane eksik kalmaktadır.

25. Def'ü-Metâini'l-Hadîs

26. Telfiku'l-Hadîs

Lafızlar yoluyla elde edilen hükümleri konu edinen ilimler:

27. Kelâm

28. Usulu Fıkh

29. Hilâf

30. Fıkıh

31. Ferâiz

32. eş-Şurût ve's-Sicillât

Yukarıdaki dört kısma taalluk eden meselelerden bahseden ilimler:

Bunlar da kendi arasında iki kısımdır:

Birinci kısım:

33. Nazar

34. Münâzara

35. Cedel

36. Ma'rifetü's-Sâ'at

37. Marifetü Kısmeti't-Terekiyye mine'l-Ulûmi'l-Hisâbiyye

İkinci Kısım:

38. Ahlâk

39. Mev'ize

40. el- Ed'ıye ve'l-Evrâd

41. Âsâr

42. İhtisâb

43. Tahsılu Mâli'l-Fey

44. Tertîbü'l-Asâkir

Müellif son olarak Ehl-i Sünnet nezdinde şer'î ve Arabî ilimlerin sayısının Ehl-i Sünnet fırkalarının adedine imtisalen yetmiş üç tane olduğunu ifade etmektedir.

Yukarıdan beri saydığı ilimlerden kimisinin tarif, mevzu, mebde', gaye ve garazlarından bazısını zikretmeyerek bunların anlaşılmasını okuyucunun kendisine bırakan Molla Lutfî, eserinin başında dile getirmiş olduğu iddiayı tekrarlayarak muasırları arasında bu konulara ilk defa kendisinin temas ettiğini kaydetmektedir.

Molla Lutfî iş bu risâlesinden herkesin müstefit olmasını istememektedir. Ona göre bir takım "Kadir kıymet bilmezlere" bu eser okutulmamalıdır, aksi takdirde bu vasiyetine uymayanları Allah'a havale etmektedir.

4) Kaynakları

Molla Lutfî **er-Risâle**'nin mukaddimesinde ve hatimesinde daha önce böyle bir eserin yazılmadığını ve bu sahanın öncüsünün kendisi olduğunu belirtmektedir. Böyle bir eser derken kastedtiği, ilimlerin tasnifi değil bilakis ilimlerin mebde', mesele, garaz, gaye ve faideleri ile tanıtılması olmalıdır. Zira aralarında Kindî, Fârâbî ve Gazalî gibi âlimlerin bulunduğu kudemâdan birçok kimse ilim tasnifinde kalem oynatmışlardır ve Molla Lutfî'nin bunlardan bî-haber olduğu düşünülemez. Fakat Molla Lutfî her ne kadar böyle bir iddiada bulursa da Kâtib Çelebi onunla hemfikir değildir. Zira **Keşfu'z-Zunûn**'da "Mevzûâtü'l-Ulûm" maddesinde bu konuda eser verenlerden bahsederken Molla Lutfî'den önce değindiği Abdurrahman Bistâmî'nin bir eseri olduğunu ve bu eserinde - kendi zamanında - iştilmedik enteresan bilgilere yer verdiğini kaydetmektedir. (Kâtib Çelebi bu kaydı Molla Lutfî'ye rağmen belirtmektedir, çünkü bu iddianın aynısını Molla Lutfî kendi eseri için dillendirmektedir ve Kâtib Çelebi de bundan haberdardır.) Halbuki hemen sonra bahsettiği Molla Lutfî'nin eseri için böyle bir şey söylememekle beraber Molla

Lutfî'nin, eserinde "ilimlerden bir nebzeyi cem ederek ihtisar ettiğini" belirtmektedir.¹⁷⁵

Molla Lutfî'nin bu iddiasından yola çıkarak mezkûr konudaki eserini daha önce İslam ulemâsınca yapılan ilimlerin tasnifi ile mukayese ettiğimizde (dolayısı ile iddiasının sağlamasını yaptığımızda) şunları söyleyebiliriz:

İhsâu'l-Ulûm isimli eserinde ilimleri lisan, mantık, riyâzi, tabii-ilahi ve fıkıh-
kelâm olmak üzere beş kısımda tasnif eden Farabî, ilimlerin tariflerini vermiş
bununla beraber çok azının da mevzu ve faydalarına değinmiştir.

Harezmi iki makale, on beş bab ve doksan üç fasıl üzerine tesis ettiği
Mefâtihu'l-Ulm'unda ilimleri başlıca Arabî ve Acemî olmak üzere iki kısma taksim
etmiştir. Harezmi'nin adı geçen eseri terimler kitabı mesabesindedir.

İbnu'n-Nedim'in **el-Fihrist**'i daha ziyade bibliyografik ve biyografik
özellikler taşımaktadır.

Gazali **İhyâ-i Ulûmiddîn**'de ilimleri farzı ayn ve farz-ı kifaye, şerî-gayr-i
şerî, övülenler ve yerilenler olmak üzere bir takım tasnife tabi tutmuştur. Bu tasnifte
ilimler sayılmış fakat ilimlerin mebd'e, gaye, garaz v.s. nin izahı yoluna
gidilmemiştir.

İbnu'l-Ekfânî (1348), **İrşâdu'l-Kâsîd ilâ Esne'l-Mekâsîd** isimli eserinde
ilimlerin tarif ve menfaatlerini (faydalarını) ve bazılarının da mevzularını
kaydetmektedir.

Muradnâme, Keykavus b. İskender'in 475/1082'de telif ettiği
Kâbusnâme'nin, Mahmud b. Mehmed Dilşâd Şirvânî tarafından, 830/1427 tarihinde
yapılmış Türkçe tercümesidir. Eserin yirmi beşinci babındaki başlıklardan birisi de
ilimlerin taksimidir. Bu bapta ilimler akli ve naklî olmak üzere iki kısma ayrılmış,

---

¹⁷⁵ K.Z. C. III, s. 441.

naklî ilimler ise dini ilimler ve onlara yardımcı ilimler (alet ilimleri) olmak üzere iki kısım olarak ele alınmıştır. Bu ilimlerden bazılarının faydaları anlatılmış, bir kısmının ise sadece isimlerine yer verilmiştir.

5) Etkileri

Taşköprîzade **Miftâhu's-Sa'âde ve Misbâhu's-Siyade** isimli eserinde Molla Lutfî'nin metninden istifade etmiştir. Eserde Molla Lutfî'den alınan ve bazen satırları bulan yerler genellikle belirtilmemiştir.

Kâtib Çelebi de **Keşfü'z-Zunûn**'da Molla Lutfî'nin eserinden iktibaslar yapmıştır. Fakat Kâtib Çelebi bu yerlerin birçoğunda referans olarak Molla Lutfî'yi değil Taşköprîzade'yi göstermektedir. Yani Taşköprîzade Molla Lutfî'den, Kâtib Çelebi de Taşköprîzade'den iktibas etmiştir. Esasında durumun tam da böyle olmaması gerekir, zira Kâtib Çelebi “İşârâtul-Ku'rân” ilmini anlatırken yaptığı iktibasın akabinde, Molla Lutfî'nin de **Mevzûat** 'ında bu şekilde kaydettiğini ve onun bu ibarelerini de Taşköprîzade'nin, kendi eserinde aynen aktardığını belirtmektedir. Yani Molla Lutfî'nin eseri, Kâtib Çelebi'nin rahlesindedir ve buna rağmen her nedense Molla Lutfî yerine Taşköprîzade'yi referans gösterme ihtiyacını duymaktadır.¹⁷⁶

Nevî Efendi ilimlerin tasnifine dair kaleme aldığı **Netâyicu'l-Funûn**'un mukaddimesinde eseri inşa ederken istifade ettiği eserler arasında **Mevzûatu'l-Ulûm** adlı bir kitabı da müellifini belirtmeden zikreder. **Netâyicu'l-Funûn** üzerine çalışma yapan Ömer Tolgay ise Nevî Efendi'nin bahsettiği **Mevzû'âtu'l-Ulûm**'un Molla Lutfî'ye ait olduğunu belirtmektedir. Yaptığımız karşılaştırma ise Nevî Efendi'nin Molla Lutfî'den nerdeyse hiç iktibas etmediği izlenimini vermektedir. Bununla

---

¹⁷⁶ Bununla beraber Kâtib Çelebi **Keşfu'z-Zunûn**'un mukaddimesinde Molla Lutfî'nin **Mevzûatu'l-Ulûm**'undan zaman zaman ihtisar yaptığı notunu da düşmektedir. **K.Z.** C. I, s. 26.

beraber **Netâyicu'l-Funûn**'da, fıkıh usulü ilminin faidesi, garazı, tefsir ilmini tarifi, garazı, faidesi Molla Lutfi'nin metni ile birebir aynıdır.¹⁷⁷

B. Nüshalar ve Özellikleri

Tercih ettiğimiz metin nüshalarından F ve M nüshalarının ferağ kayıtlarında, müellif nüshası ile karşılaştırıldıkları notu vardır.

Üçüncü olarak ele aldığımız nüsha Molla Lutfi'nin idamından takriben yirmi sene sonra kaleme alınan A nüshası olmuştur.

Dördüncü nüsha olarak H nüshası tercih edilmiştir.

Metin karşılaştırılmasında ele alınan beşinci ve son nüsha ise Refik el-Acem'in neşrettiği matbu nüshadır.

Hâşiye karşılaştırmasında, yukarıda geçen F ve M nüshalarının bulunduğu ciltte olan ve F1 ile M1 ismini verdiğimiz nüshalar tercih edilmiştir. F1 ve M1 nüshalarının müstensihleri ile müellif nüshasıyla karşılaştırıldığı belirtilen F ve M nüshalarının müstensihleri aynı kimselerdir.

Kütüphanede olan fakat kütüphane kayıtlarında bulunmayan H1 nüshası, metnini kullandığımız H nüshasının derkenarındadır.

Hâşiyeler içerisinde karşılaştırılmaya tabi tutulan nüshaların dördüncüsü ise Refik el-Acem'in metinle beraber neşrettiği matbu hâşiyedir.

---

¹⁷⁷ **İlimlerin Özü, Netâyicu'l-Funûn**, Nevi Efendi, haz. Ömer Tolgay, İstanbul İnsan Yay, 1995. s. 138

1) MA Nüshası

Matbu olan bu nüsha Refik el-Acem tarafından **Risâle fi'l- Ulûmi'sh-Sher'iyye ve'l-Arabiyye** ismiyle neşredilmiştir. Matbu nüsha Mektebetu'l-Esed, nr. 4387, Dimeşk nüshası esas alınarak hazırlanmıştır.¹⁷⁸

2) MA1 Nüshası

Refik el-Acem'in neşrettiği nüsha ile beraber **Şerh-u Risâleti'l-Ulûmi'sh-Sher'iyye ve'l-Arabiyye** ismiyle neşredilmiştir. Daru'l-Fikri'l-Lübnânî, Beyrut, 1994s. 61 – 95.

3) F Nüshası¹⁷⁹

İa da Yazma eserlerin adeta sigortası masabesinde olduğuna inanılan “Yâ Allah, Yâ Kebîkec, Yâ Hafîz” notu, yazmanın içerisinde bulunan eserlerin isimleri, birer adet temellük kaydı ve temellük mührü vardır. İIa'da Abdurrahman b. Ahmed adına temellük kaydı ve temellük mührü, 102a ise Köprülüzade Fazıl Ahmed Paşa adına 1088/1677 tarihli vakıf mührü ve “innemâ li küllimriin mâ nevâ”¹⁸⁰ yazılı mühür bulunmaktadır. Ib ve Iib ise boştur. 102a da besmelenin sağında ve solunda kırmızı mürekkeple eserin ismi yazılmaktadır.

Talik yazı ile otuz üç satır olan eserde önemli görülen bazı yerlerin üst tarafları kırmızı mürekkeple çizilmiş, çifte cetveller yaldızlıdır.

Müstensihi, istinsah tarihi ve istinsah yeri olmayan nüshanın ferağ kaydında müellif nüshası ile karşılaştırıldığı notu vardır. Yine ferağ kaydında “temmet **er-Risâletü'l-Vaz'iyye**” ibaresi bulunmaktadır ki bu eserin isminden ziyade konusunu tespitiye yönelik bir isimlendirilmedir. Ayrıca 102a'da ise besmelenin hemen sağında ve

---

¹⁷⁸ Daru'l-Fikri'l-Lübnânî, Beyrut, 1994, s. 1 - 60.

¹⁷⁹ Süleymaniye Kütüphanesi Fazıl Ahmed Paşa, nr.1592, vr. 102a- 110a.

¹⁸⁰ Hadisten bir bölüm, “ ..kişi neye niyet etti ise onunla muaheze olunur.” **Buhârî**, Bedü'l-Vahy, 1.

solunda “**Risâletun fî Mevzû’ati’l-‘Ulûm ve Mebâdiha ve Gâyâtihâ ve Ta’rifâtihâ** li-Mevlânâ Lutfî” yazmaktadır.

4) F1 Nüshası¹⁸¹

Eserin 110a varağı bir önceki esere aittir.115a’da F nüshasının 102a’sında bulunan Köprülüzade Fazıl Ahmed Paşa adına 1088/1677 tarihli vakıf mührü, “innemâ li küllimriin mâ nevâ”¹⁸² yazılı mühür ve bir sonraki eserin mukaddimesi vardır. F nüshasının hemen akabinde bulunan F1 nüshası da talik yazı ile kaleme alınmış ve 33 satırdır. “Kavluhû” ile “şiiir” lafızları ve önemli görülen bazı yerlerin üst tarafları kırmızı mürekkeplidir. Talik yazı ile kaleme alınmıştır, müstensih ve istinsah tarihi belirtilmemekle birlikte F1 Nüshası ile F nüshalarının müstensihleri aynı kimsedir.

5) H Nüshası¹⁸³

1a’da kırmızı ve siyah mürekkeple yazmada bulunan eserlerin ve müelliflerinin isimleri, kütüphane demirbaş kaydı bulunmaktadır.13b’de ise derkenarda bulunan hâşiyenin devamı vardır.

Derkenarlarda Molla Lutfî’nin metin üzerine yaptığı hâşiye olan eser talik yazı ile kaleme alınmış ve 21 satırdır. Metindeki bazı satırların kenarlarında kırmızı mürekkeple muhtemelen maksud’un (önemli/dikkat manasına) rumuzu olan ق harf, vardır.

Müstensih ve istinsah tarihi belirtilmemiştir. Ferağ kaydında Molla Lutfî’nin biraz ismine biraz da idam edilmesine telmihen “Allah lütfu ile lutuflandırısın” mealinde Arapça dua vardır. Ayrıca müstensih şimdiye değin böyle bir eser

---

¹⁸¹ Süleymaniye Kütüphanesi, Fazıl Ahmed Paşa, nr. 1592, vr. 110b- 115a.

¹⁸² Hadisten bir bölüm, “ ..Kişi neye niyet etti ise onunla muaheze olunur “

¹⁸³ Süleymaniye Kütüphanesi, Hüseyin Hüsnü Paşa, nr. 1203, vr. 1a- 13a.

yazılmamıştır notunu düşmektedir ki bu da aslında Molla Lutfî'nin eserinde birkaç defa dile getirdiği iddianın tekrarıdır.

6) H1 Nüshası¹⁸⁴

14a'da iki tane Türkçe nazım vardır. Hâşiye başlarını gösteren “Kavluhû” ve hâşiyenin bittiğine delalet eden “şerh” lafızları kırmızı mürekkepledir. Ta'lik hatla kaleme alınan eser derkenarda olduğu için satır sayısı farklılık arz etmektedir. Eserde müstensih ve istinsah tarihi yoktur.

7) M Nüshası¹⁸⁵

Ön kapak içinde bitkisel tıbbî tavsiyeler vardır. Ia'da Hadis-i Şerif, bir kısmı Ebussuud Efendi'nin olan fetâvâ suretleri, Ib'de Arap deyimi “li'llahi dürruhû “ nun Arapça izahı, fikhî ve sarfî Arapça fevâid, Iia'da Ali Emîrî Efendi'nin vakıf mührü, tıbbî fevâid, Iib'de Arapça iki beyit, Türkçe tıbbî fevâid, birisi Hâmid'den iki tane fetvâ sureti, IIIa'da istiharenin tarifi, Kur'ân'ı Kerîm'in sure, ayet, kelime ve harflerinin adedlerine dair malumat, IIIb'de Arapça dua, Farsça yeni yıla girerken okunması tavsiye edilen dualar, Arapça Hadis-i Şerif, Mevlana Ankaravî Mehmed Efendi'den 1078 Rebûlahir/1677 Haziran-Temmuz tarihinde **Hayâli Çelebi** kitabını okumaya başladık notu, Millet Kütüphanesi demirbeş kaydı, IVa'da tefsir ve sarfa dâir Arapça fevâid, **Câmiu'l-Fusûleyn**'den nakiller, fikhî fevâid, IVb'de e Arapça fikhî fevâid, 5a'da Arapça sarfî fevâid ve Molla Lutfî'nin içerideki eserinin ismi ve 21b'de ise ferağat kaydı vardır.

---

¹⁸⁴ Süleymaniye Kütüphanesi, Hüseyin Hüsnü Paşa, nr. 1203, vr. 1b-14a varakları arasında H nüshasının derkenarındadır. Katalogda 0001203-001'de yalnızca metin gözükmektedir. Aslında metnin yanı sıra derkenarda girift yazıyla bu hâşiye de bulunmaktadır. Dolayısı ile kataloğa hâşiyeyi gösteren 0001203/1-2 nolu yeni bir kayıt eklenmelidir.

¹⁸⁵ Millet Kütüphanesi, AEARB, nr. 2550, vr. 17 varak olan eser 5a – 21b varakları arasındadır. (Varak numaraları 1a'dan başlatılması gerekirken hataen 5a dan başlatılmıştır, yeni bir karışıklığa yol açmamak için eserin yaprak numaraları olduğu haliyle dikkate alınmıştır.)

Reddâdeli olan eser 19 satırdır, önemli görülen bazı yerlerin üst tarafları ve cedveller kırmızı mürekkeplidir, eser IV+17 varak olması gerekirken baş taraftaki vikaye yaprakları da numaralandırılmaya dahil edildiği için 21 varak gözükmetedir.

Ferağat kaydında eserin müellif nüshası ile karşılaştırıldığı bilgisi verilmektedir. Müstensih ve istinsah tarihi yoktur.

8) M1 Nüshası¹⁸⁶

Eser reddâdelidir ve 19 satırdır, söz başlarını gösteren “kavluhû” lafızları ve önemli görülen bazı kelimelerin üst tarafları kırmızı mürekkeplidir. Nesih hatla yazılmış olan nüshanın müstensih ve istinsah tarihi belirtilmemiştir, fakat bu nüsha ile M nüshasının müstensihleri aynı kimsedir.

9) A Nüshası¹⁸⁷

Reddâdeli olan eser 17 satırdır ve talik hatla kaleme alınmıştır. 21 Zilkade920/ 7 Ocak 1515 yazılan nüshanın müstensihi Sa'd b. İsa'dır.¹⁸⁸

10) Diğer Nüshalar

Metin Nüshaları

1. Süleymaniye Ktp. Esad Efendi 3547/010: **Mevzû'âtı'l-Ulûm** ismiyle kayıtlı olan eserin müstensihi Sadullah b. İsa'dır. İstinsah tarihi 21 Zilkade 920 /7 Ocak 1515'tir.

---

¹⁸⁶ Millet Kütüphanesi AEARB 2550, vr. 22a-31b.

¹⁸⁷ Süleymaniye Kütüphanesi, Atıf Efendi 2793, vr. 101a-116b.

¹⁸⁸ Diğer müstensihlerin bir çoğu Molla Lutfi'den rahmetle ve sitayişle bahsederken Sa'd b. İsa onun adını anmadığı gibi risâlenin ismine bile atıf yapmamaktadır: “Temmet el-evrâk”.

2. Süleymaniye Ktp. Beşir Ağa (Eyüp) 000152: Eser **Risâle fî Mevzû'ati'l-
Ulûm** ismiyle kayıtlıdır. Mısır'da istinsah edilen eser 1002 C.Evvel/ Ocak-
Şubat 1594 tarihinde istinsah edilmiştir.
3. Süleymaniye Ktp. Esda Efendi, 003782 -031: Eser Zilhicce 1014/Nisan-
Mayıs 1606 istinsah tarihlidir ve **Mevzû'âtu'l-Ulûm** ismiyle kayıtlıdır.
4. Süleymaniye Ktp. Esad Efendi, 003634: Osman b. Musallî'nin istinsah
ettiği eser **Mevzû'âtu'l-Ulûm** ismiyle kayıtlı olup 1073/1662-3 tarihinde
Çavuşbaşı Medresesi'nde (Kostantiniyye) istinsah edilmiştir.
5. Süleymaniye Ktp. Sütlüce Dergahı, 00068: Eser **Mevzû'âtu'l-Ulûm**
ismiyle kayıtlıdır. 21 Safer 1114/17 Temmuz 1702'de istinsah edilmiştir ve
müstensihî Ali b. Süleyman b. Muhammed'dir.
6. Süleymaniye Ktp. Fatih, 5347/005: **Mevzû'âtu'l-Ulûm** ismiyle kayıtlı
olan eser 111144/1731-2 tarihinde istinsah edilmiştir.
7. Süleymaniye Ktp. Halet Efendi, 00791/004: Zahriyesinde fihrist olan eser
Risâletün fî Mevzû'âtu'l-Ulûm ismiyle kayıtlıdır.¹⁸⁹
8. Süleymaniye Ktp. Kadızade Mehmed, 00548/001: **Mevzû'âtu'l-Ulûm**
ismiyle kayıtlıdır.
9. Konya Bölge Yazma Eser Ktp. (Burdur İl Halk Ktp.) 1553/001: Eser
Mevzû'âtu'l-Ulûm ismiyle kayıtlıdır.
10. Nuruosmaniye Yazma Eser Ktp. Nuruosmaniye Koleksiyonu, 34 Nk
4391/4: Eser **Mevzû'âtu'l-Ulûm** ismiyle kayıtlıdır.
11. Köprülü Yazma Eser Ktp. Fazıl Ahmed Paşa 001596/008: **Risâlet-ü
Mevzuati'l-Ulûm** ismiyle kayıtlıdır.
12. Kayseri Râşit Efendi Eski Eserler Ktp. Râşid Efendi, 1013/4
13. Süleymaniye Ktp. Halet Efendi, 00791/005: Eser **Risâletü'n-fî-
Mevzûâti'l-Ulûm** ismiyle kayıtlıdır.
14. Süleymaniye Ktp. Murad Molla, 01573: Eser **Mevzû'âtu'l-Ulûm** ismiyle
kayıtlıdır.

---

¹⁸⁹ Katalogda 000791 nolu yazmadaki 5 eserin 3. ve 4. s. Molla Lütfî'nin **Mevzûâtu'l-Ulûm** metni
5.si ise mezkûr metnin Molla Lütfî tarafından yazılmış hâşiyesi olarak gözükmektedir. Doğrusu
000791/4 Molla Lütfî'nin metni, 000791/5 ise Molla Lütfî'nin hâşiyesidir.

15. Süleymaniye Ktp. Fatih, 5311/015: Son tarafı eksik olan eser **Kitâb fi Mevzûati'l-Ulûm** ismiyle kayıtlıdır.
16. Süleymaniye Ktp. Beyazıd, 06968: Eser **Mevzû'âtu'l-Ulûm** ismiyle kayıtlıdır.
17. Süleymaniye Ktp. Carullah, 01438/007: **Mevzûatu'l-Ulûm li'l-Arabiyye ve's-Şer'iyye** ismiyle kayıtlıdır.
18. Süleymaniye Ktp. Hacı Mahmut Efendi, 006539/1: Ömer b. Ebu Bekir b. Yahya tarafından istinsah edilen eserin ismi **Mevzû'âtu'l-Ulûm ma'a Şerhihâ** olarak kayıtlıdır.

Hâşiye Nüshaları

1. Süleymaniye Ktp. Esad Efendi, 003547: Sadullah b. İsa'nın müstensihisi olduğu eser, 20-30 Zilka'de 920/6-16 Ocak 1515 istinsah tarihlidir ve **Hâşiye alâ Mevzû'âti'l-Ulûm** ismiyle kayıtlıdır.
2. Köprülü Yazma Eser Kütüphanesi, Fazıl Ahmed Paşa, 001596/02: **Hâşiyetü alâ Mevzû'âti'l-Ulûm** ismiyle kayıtlı olan eserin müstensihisi Sadullah b. İsa'dır.¹⁹⁰
3. Süleymaniye Ktp. Hacı Mahmud Efendi, 006540: **el-Metâlibu'l-İlâhiyye** ismiyle kayıtlıdır.
4. Süleymaniye Ktp. Hacı Mahmud Efendi, 006539/2: **Mevzûâtü'l-Ulûm ma'a-Şerhihâ** ismiyle kayıtlı olan eser Ömer b. Ebu Bekir b. Yahya tarafından istinsah edilmiştir.¹⁹¹
5. Nuruosmaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Nuruosmaniye, 34Nk. 4391/5: Eser **Şerh-u Mevzûâti'l-Ulûm** ismiyle kayıtlıdır.
6. Süleymaniye Ktp. Murad Molla, 1573/02: Eser **Şerh-u Mevzûâti'l-Ulûm** ismiyle kayıtlıdır.

---

¹⁹⁰ Yazmanın Iİb'sinde bulunan fihristteki notta yazmayı cem eden Ebu'l-Meymen Abdullah kaydı, Iİb ve 92'de ise metin için bu sahada ilk eseri yazan budur [Molla Lutfi'dir] (ايجاد فى تأليفها) kaydı bulunmaktadır.

¹⁹¹ Hacı Mahmut Efendi 6539'da metin ve hâşiye tek eser gibi kaydedilmiştir. Dolayısıyla hâşiyeyi gösteren 6539/2 numaralı bir kaydın daha olması gerekir.

7. Süleymaniye Ktp. Carullah, 1438/08: Eser **Şerh-u Mevzû'âti'l-Ulûm li'l-Arabiyye ve's-Şer'iyye** ismiyle kayıtlıdır.
8. Süleymaniye Ktp. Hacı Mahmud Efendi, 006539/02: Eser **Şerh-u Mevzû'âti'l- Ulûm** ismiyle kayıtlıdır.
9. Süleymaniye Ktp. Atıf Efendi, 002793: Sadullah b. İsa'nın müstensihi olduğu eser 20-30 Zilkade/7-16 Ocak 1515 tarihinde istinsah edilmiştir. Eser **Hâşiye** ismiyle kayıtlıdır.

III. BÖLÜM: TENKİTLİ METİN VE TERCÜME

A. Tercüme

Rahman ve Rahim Olan Allah'ın Adı İle

Hamd işleri/fiilleri sebep-sonuçtan, zatı cevher ve arazla tanımlanmaktan yüce olan Allah'adır. O, var olan mevcudatı inci gibi zapt u rapt altına alıp bir düzene koyandır./O mahlukata tam anlamıyla hakim olan, varlığın mevzuuna zatı ve sıfatlarıyla delalet edendir.¹⁹² “Sana Rabbinin şahitliği yetmez mi?”¹⁹³ Ve o varlık alemine dair hüküm, yayılmış ince deri üzerine satır satır yazılmış kitaptadır. Zira Allah Kur'ân'ı Kerîm'de buyurmuşdur ki: “Yaş ve kuru hiçbir şey yoktur ki, o herşeyi açıklayan kitapta bulunmasın.”¹⁹⁴

Allah o kitabı; kendisine hikmet verilenlerin en hayırlısı, doğru ile yanlış ayırabilenlerin en kâmilî, güzel huy ve davranışların kaynağı, her açıdan mahlukatın

---

¹⁹² Müellif burada berâet-i istihlâl sanatını yapmaktadır. Berâet-i istihlâl eser içerisinde geçecek olan terimlerin lugavî/manalarını dibacede kullanmaktır. Bu sanata berâ'at-i istihlâl denmiştir, zira berâ'at üstün olmak, istihlâl de yeni doğan çocuğun ağlaması demektir. Yeni doğan bir çocuğun ağlaması nasıl ki onun hayatta olduğuna delalet ediyorsa berâet-i istihlâl sanatını eserinin dibacesinde kullanan bir müellif de böylece ilim sahasında var olduğunu izhâr etmekte (istihlâl), belki de bununla gayrısına üstünlüğünü telmih etmektedir. **Keşşâf-ı İstihlâti'l-Funûn**, Muhammed Ali b. Et- Tahânevî, Beyrut, Dâru'l- Kütübi'l – İlmiyye, 1998, C. 1, s. 183. Örneğin Molla Lutfî **el-Es'ile bi's-Seb'i's-Şidâd** isimli eserinin dibacesinde eser ismi olan seb'-i şidâdın sözlük manasını kullanarak Allah'a hamdetmektedir. (Vr. 83b). Keza ilm-i belağattan kaleme aldığı eserinin dibacesinde ise bedi, meanî ve beyân lafızlarını lügat manaları ile kullanmıştır. (Süleymaniye Ktp, Pertevniyal, no: 925/ vr. 31a.) Molla Hüsrev fıkıh usulünden kaleme aldığı **Mirkât** şerhi **Mir'at**'ın dibacesinde kitap, sünnet, şeriat, hüküm, akıl, istinbat kelimelerini veya türevlerini kullanmaktadır. (İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi Yazma eserler, no: 04/1 vr. 1b.) Taftazânî ise, kelâm ilminden **Şerhu'l-Akâid**'in dibacesinde vahdet, zat, sıfat, celal, kemal, hüccet, beyân kelimelerini kullanmaktadır. İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi Yazma eserler, nr. 23, vr. 1b.

¹⁹³ Fussilet / 53

¹⁹⁴ En'am / 59

en üstünü, nebilerin ve resullerin sonuncusu, mazi ve âtîdekilerin efendisi, kıyamet gününde şefaât kapısının aralayıcısı -ki O, Adem Peygamber henüz su ile balçık arasında iken nebi idi- Allah'ın ism-i a'zamının mazharı, müminlere beşir, kafirlere nezîr olarak Arap-acem bütün herkese gönderilmiş olan Muhammed'e indirmiştir. (Allah O'na, âline ve ashabına rahmet etsin.)

Şerî ve Arabî ilimlerin tasnifine dair her ne varsa işte bu risâlededir. Ben bu risâlede Arabî

H. Bu ilimler Arabî, ilm-i edeb ve edeb diye isimlendirilmiştir, zira insanın konuşma ve yazışmada/iletişimde ihtiyaç duyduğu kurallar bu ilimlere bağlıdır.

Arabî ilimler kişiye -Arap kelâmının telaffuz ve kitabetinde- hata yapmaktan korunma melekesini kazandıran bir ilimdir.

ve şer'î ilimlerin mevzu, mebde', garaz, gaye ve tariflerini benden daha önce kimsenin değinmediği surette ele aldım. Yemin ederim ki bu, ağacın dallarından ve budaklarından daha faydalıdır. [Şüphesiz ki bu risâle oldukça faydalı bir eserdir.]

H. Bu çok faydalı şeyler için kullanılan bir atasözüdür ki hikâyesi şöyledir: Gunyetu'l-Kilâbiyye isminde bir kadının düzenbaz/haylaz bir oğlu vardı. Arkadaşları bu çocuğa küfreder, onun bedenine zarar verirlerdi Çocuğun annesi oğluna verilen bu zararlara mukabil her bireri için ayrı ayrı diyet alırdı. Bu işten bir hayli kazanç sağlayan kadın oğluna: Safa ve Merve üzerine yemin ederim ki sen bana ağacın dallarından, budaklarından daha hayırlısın dedi. [Ve bu da böylece darb-ı mesel oldu.]

Ağacın dalları, budaklarının menfaatin çokluğuna delaleti ise açıktır; zira ağaçtan bazen balta, bazen kazık, bazen mızrak bazen de başka şeyler yapılır. [Bunların hepsi de insana faydası dokunan şeylerdir.]

Bu risâlenin faydaları saymakla bitmez, o halde ilimde temayüz etmek isteyenler bu eserden istifade ederek “birbirleriyle yarışsınlar!”¹⁹⁵

Ben bu eserin müsveddesini tebyiz ettim ve bununla da insanlara emn u emân gölgesinde ikram eden, onlara adalet ve ihsanı bol bol dağıtan kimsenin eşiğine hizmet etmiş oldum. Köylü ve şehirli şunu bilir ki; İslam toplumu dinde kendisinden daha muhsin, güvenilirlikte daha sadık, ilimde daha bilgin, hilimde daha evka’, yaşantısı daha doğru, idrakde daha güçlü, vefada daha kâmil, cömertlikte daha eli açık, hayâda daha önde, servette daha zengin, şan ve şerefte daha yüce, övülmeye daha değerli, tabi olunmaya daha gerekli, kadirde daha ulu, iktidarda daha yüce, yardımda daha gönüllü bir sultan gelmemiştir/gelmeyecektir.

O sultan-ı a’zam, hakân-ı muazzamdır, İslam memleketlerinin koruyucusu, insanların yardımcısı, azgın küffarı gemleyen, âsî füccârı kökünden söküp atan, Sultan Osman oğlu, Sultan Orhan oğlu, Sultan Murat oğlu, Sultan Bayezid oğlu, Sultan Mehmet oğlu, Sultan Murat oğlu, Sultan Mehmet’in oğlu Sultan’dır. Bu sultanlar silsilesi kıyamete değin adaletin nizamı olmaya devam edecektir. Çünkü bu silsile hanedan silsilesidir. Bu ise kızıl elmadır/en son hedeftir. “Allah kullarına son derece merhametlidir”,¹⁹⁶ onları doğru yola ulaştırandır.

MUKADDİME

İnsan fitraten medenî olması hasebiyle hayatını idâme ettirebilmek için hemcinsi ile hem-hâl olmaya muhtaçtır. Bu ise insanın kalbindekini ve zihnindekini muhatabına bildirmesiyle ancak mümkün olur. Bu bildirim/iletişimin en kolay yolu da sestir, zira ses sabit olmayıp

H. Ayrıca kalb ile beyin/dimağ arasında bir ortaklık vardır, -tıp ilminde belirtildiği üzere- herhangi birisinde olan şeyin tesiri diğerinde görülür. Örneğin beyinde nefesin kendisinden meydana geldiği sure-i idrakiyye

---

¹⁹⁵ Mutaffifin / 26

¹⁹⁶ Al-i İmran/30

oluştığında bunun tesiri kalbde müşahede edilmektedir. Mezkûr tesirin neticesinde ise kalb bir çeşit harekete geçer ve nefes borusunda kuvvetli bir basınç oluşur. Bu basınç nefesi oluşturur ve bundan da ses meydana gelir. Nefesin/sesin, beyinde idrak edilen suretlere karineler ve tecrübe ile delalet eder, bu da gayr-i ihtiyari bir iştir. Bu tabii hadise kalp, his ve ciğer sahibi bütün canlılarda bulunmaktadır. Fakat külliyyatı idrak edebilen, kendi işlerini enine boyuna düşünüp bir düzene koyabilen insan, sesin iletişimdeki bu tabii rolünü görünce sese içindeki duyguları yansıtması için ârızî formlar yükledi ve böylece ilk etapta lafızların vaz'ı-belirlenimi bu şekilde gerçekleşti ve bu da daha sonra iletişim için takip edilen yol oldu.

oluşumunda ise insanın haricinde her hangi bir alet-edevata ihtiyaç duymaz. Binaen aleyh insan sesleri kullanmaya ve tasavvur ettiklerini başkalarına anlatmaya yarayacak olan harfleri oluşturmaya mecbur kaldı. Bunu da bazı sesleri bazı harflere tayin yoluyla yaptı. Bu tayin ise (hangi sesin hangi harfe tayin edildiği) ancak bir takım karinelerle bilinebildi. Bu durum harflerin ilk ortaya çıkışındaki zaruretten ötürü bir müddet böylece devam etti. Daha sonra fırkalar çoğalıp, farklı milletler ortaya çıkınca harflerin mahreçlerinde ve terkiplerinde de farklılıklar oluşmaya başladı, bu durum dilde, harflerde ve bu harflerin terkiibinde anlaşmazlıklara/yeni dillerin ortaya çıkmasına yol açtı. Bundan sonra ise lafızları kolay telaffuz edebilmek, bazı hikmetleri gözetmek, evvelkilerin lügatında bulunan kimi karışıklıkları ortadan kaldırmak için dili güzelleştirmeye başlandı. Böylece Arapça'yı birçok hikmet ve nüktelerle vaz etmiş oldular, bu özelliklerinden dolayı Arapça dillerin en belîği oldu, buna Arapça'da temayüz etmiş olan belağat erbabının çokluğu delalet etmektedir. Hatta o kadar ki - nerdeyse insanın benzerini yazmaktan aciz kalacağı bir seviyede olduğu için- kendilerine secde ettikleri kasidelerini bir müddet teşhir ediyorlardı. Eğer ki vahiy gelmemiş olsaydı bu kasidelere -belki de-Hicaz'da hala secde ediliyor olunacaktı. Bu düzeye ulaşmış başka bir dil göstermen mümkün müdür? “Allah Teâla'nın kelâmında bu çeşit bir talâvet bulunmaz”¹⁹⁷

---

¹⁹⁷ Müellif “Allah kelâmının gayrısında” yerine sehven böyle bir ifade kullanmış olmalıdır.

H. Bu söz cahiliye döneminin önde gelen şairlerinden Lebîd' [Velid] in sözünden alıntıdır.¹⁹⁸ Lebîd [Velid] Ku'rân[‘ın belağatı] hususunda Hz. Peygamberle tartışırken acziyetinin farkına varmış ve şöyle demiştir : “Vallahi ben biraz önce Muhammed'den ins u cin kelâmına benzemeyen bir kelâm işittim, zira o duyduklarım da bir talâvet/bir güzellik, bir halâvet/bir tatlılık vardı, o bileği bükülmeyen altı sulak, üstü yemişlidir.” [İnsan kelâmı değildir.] Bunun üzerine Kureyşliler [Velid'i] delirmekle itham ettiler.

İşte Arapça'nın belağattaki bu özelliğinden dolayı bu dilde birçok ilim ihdas edildi.

H. Burada Arabî ilimlerin bu kadar çok sayıda tedvin edilmesinin başkaca bir sebebi daha vardır: İki dünya saadeti ancak Hz. Peygamberin getirdiği kavânîn-i şer'iyenin bilinmesiyle mümkün olur, kavânîn-i şer'iyye ise bu dilde gelmiştir. Bir kimse Arap kökenli bile olsa bu dilin inceliklerine fitraten vakıf olamayacağı için, kudemâ Arapça'nın özelliklerini en ince ayrıntılarına kadar konu edinen ilimleri tedvin etmeye gayret etmişlerdir.

Hatta araştırmalar bu ilimlerin sayısını yirmi dokuz olarak göstermektedir. Evâil, bu ilimlerin konularını uzun uzun anlatmış, bu konuda sayılamayacak kadar çok kitap kaleme almıştır. Bunların hepsi bu dilin güzelliğine delalet eder.

Lafızların sadece muhataplarla iletişimde kullanılabilirdiği gerçeği, halbuki gaibde bulunan kimselere veya gelecek nesillere bilgi ve mesaj aktarılması ihtiyacı gerçeğinden hareketle harfleri lafızlar yoluyla yazıya dökme zarureti/harflere lafızlar yoluyla şekil verme zarureti hasıl oldu. Bu harflere şekil verme işi her ne kadar lafızların aracılığı olmadan mümkün olsa da -ki mesela cevher ve araz için farklı farklı nakışlar tayin edilebilirdi- yine de lafızların tavassutu ile olmuştur. Zira manaların lafızlar olmadan düşünülmesi nadirdir. Hatta kalbinde gizli bir mana/duygu taşıyan bir kimse kendi içinde bu elemli manaya uygun lafızlarla

---

¹⁹⁸ Molla Lutfi her ne kadar Lebîd dese de doğrusu Velid b. Muğire olmalıdır. Bkz. İbnu'l-Esîr, **en-Nihâye fî Garîbi'l-Hadisi ve'l-Eser**, “Talâ/Talâve” C. II, s. 122. Beyrut, Darul-Mearif, 2001.

konuşur. İşte lafız ile mana arasındaki bu güçlü münasebetten dolayı manalar nerdeyse lafızlar olmadan düşünülemez oldu. Şurası da muhakkak ki şekiller manalara değil bilakis lafızlara konulmuştur. Bu harfler de mürekkep lafza delalet etmesi için terkip edilir. Bununla beraber terkipleri esnasında harflere arız olan mezkûr şekillerin, türlerine delalet etmesi için başka nakışlar belirlendi. Bu nakışlar ise [kelimenin doğru telaffuzuna yarayan] şedde, med, harekeler v.b. dir.

“İmla nakışları lafızlara değil de manalara konsaydı insan, manalara delalet adına hem lafızları, hem de nakışları ezberlemek zorunda kalarak meşakkate düşer olurdu.”

Bu görüşü Kutburrazi, Metâli’ şerhinde dile getirmektedir.¹⁹⁹ Seyyid Şerif’in Kutburrazi’nin kelâmını müdafaa adına söylemiş olduğu “manalar harfler gibi zapt u rapt altına alınamaz, çünkü harfler sınırlıdır,” sözünün yanlışlığı ortadadır. Çünkü salt manalar da aynı harfler gibi sınırlıdır, dolayısı ile nakışlar lafız yerine manaya da vazedilebilir. Belki şöyle söylenebilir : “Basit manalar ile bu manaların oluşturduğu terkiplerin birbirinden ayırmak harfler ve harflerin oluşturduğu terkipleri birbirinden ayırmaktan daha zordur, çünkü birincisi hissidir.” Fakat bunda da[böyle bir müdafaada da] bir zorlama olduğu kesindir.

---

¹⁹⁹ **Metâli’u’l – Envâr**, Kadı Sirâceddin Mahmut b. Ebu Bekir el- Urmevî’ ye ait bu eser iki kısımdır. Birinci kısmı mantığa dair olan eserin ikinci kısmı dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm umumi işler, ikincisi cevherler, üçüncüsü arazlar, dördüncüsü ilm-i ilahiye dairdir. Kutbuddin Mahmut b. Muhammet er- Râzî eser üzerine **Levâmi’u’l- Esrâr** ismini verdiği bir şerh kaleme almıştır. Bu şerh üzerine Ebû Verdî, Mevlânâ Dâvud, Abdurrahîm eş-Şirvânî, Hacı Paşa ve es-Seyyid Şerîf Cürcânî hâşiyeye kaleme almışlardır. Seyyid Şerîf’in bu hâşiyesi üzerine de hâşiyeler yapılmıştır. Mir Murtezâ eş-Şirâzî, Mirzacan Habibullah eş- Şirâzî, Ahmed b. Süleyman b. Kemal Paşa ve bizim müellifimiz Molla Lütfî bu muhaşşilerdendir. Eserle alakalı tafsilatlı bilgi için bkz. **Kadı Siraceddin Urmevî ve Metâliu’l-Envâr**, Hasan Akkanat, (Tahkik, Çeviri, İnceleme), Ankara Üniversitesi Sosyal Bil. Enst. Felsefe ve Din Bilimleri (İslam Felsefesi) Anabilim Dalı [Basılmamış Doktora Tezi], 2006.

şeklinde gelecek bir itiraz tekellüften hali değildir. Bizim yukarıda yaptığımız izahta ise (nakışların lafızlara konulduğu, lafızların da manalara delalet ettiği) böyle bir tekellüf söz konusu değildir.²⁰⁰

Mukaddimeden sonra şunu ifade etmemiz gerekir ki firkaların ve milletlerin farklılığından harflerin ve mahreçlerinin de farklı olması Arapça'nın öğrenilmesinde öncelikle Arap alfabesindeki harflerin ve bunların okunuş şekillerinin bilinmesi zaruretini doğurdu. Bunun üzerine kendisiyle Arabî harflerin kısımları, bunların hançereden çıkışlarının ve harflere dair sair meselelerin öğrenildiği bir ilim vazedildi. İşte bu ilmin adı meharicu'l-hurûf dur.

MEHÂRICU'L-HURÛF

Bu ilmin mevzuu, -gırtlakdan çıkışları açısından- basit Arabî harflerdir.

Mebdei/ilkeleri, bir kısmı bedîhî, diğer bir kısmı ise istikrâîdir. Bu ilmin anlaşılmasında anatomi ve ilm-i tabiidn dee istifade olunmaktadır.

Garazı/maksadı, harfleri Arapça'da nasıl olması gerekiyorsa o şekilde mahreçlerinden çıkarma melekesini elde etmektir.

Gayesi, Arabî harfleri yanlış telaffuz etmekten kaçınmaktır.

VAZ'

Arap dilinin vâzı²⁰¹ bu harflerden muhtelif lafızlar oluşturdu. Bu lafızları da çeşitli vaz yöntemleriyle vazetti. Belirleniminde ince nüktelerin gözetildiği bu vaz

---

²⁰⁰ Molla Lutfi Seyyid Şerîf'in bahsettiği hâşiyesi üzerine bir hâşiyeye yazmıştır, fakat burada kendisinin böyle bir eserinden bahsetmemektedir. Bu da, mezkûr hâşiyenin iş bu eserden sonra kaleme alındığına delalet edebilir.

²⁰¹ Allah Teala'nın ve meleklerin dışındakilerin isimlerinin vâzı meselesi ihtilafıdır. Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'ye göre vâzı Allah'tır. (İlham teorisi) Mutezile imamlarından Ebu Haşim'e göre ise vâzı sadece beşerdir. (İstilah teorisi). Ebu İshak el-İsferâyînî ise vâzın insanların temel ihtiyaçları kadar olan kısmının Allah tarafından, sairlerinin ise hem beşer hem de Allah tarafından vazedilmiş olabileceği görüşündedir. Ebu Bekir Kâdillânî ise yukarıdaki üç görüşten her birinin de doğru olabileceği kanaatindedir. (Tevakkuf teorisi) Muhammed Rahmi el-Eğînî, **el-'Ucâletu'r-Rahmiyye (Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'ıyye)**, s. 26-7, Safa ve Enver Matbaası, 1311/1893-4. Ayrıca

işlemine de müfret lafızları müfret manalara vaz'-ı şahsî yoluyla gerçekleştirdi. Vaz'-ı şahsî ise ya özel isimlerde ve alem-i cinslerde olduğu gibi vaz' has-mevzu'u leh has olur, ya da zamirler, ism-i mevsuller, ism-i işaretler, ism-i fiiller, fiiller, harfler, harf manasını içeren “eyne, haysu” gibi zamirlerde olduğu gibi vaz' ‘âm-mevzu’u leh has olur, veya da bütün nekrelerde olduğu gibi vaz' ‘âm-mevzu’u leh ‘âm olur.

Bazen bir manaya delalet eden birden fazla lafız olabilir, nitekim müteradif²⁰² lafızlar böyledir. Bazen ise bir lafız birden fazla manaya delalet edebilir; bu da ya menkûl²⁰³ lafızlarda olduğu gibi manalar arasındaki münasebet yoluyla olur; ya da manalar arasında bir münasebet söz konusu olmaz ki buna da müşterek²⁰⁴ denir.

Daha sonra bazı lafızlardan çeşitli formlarda/heyetde bazı yeni lafızlar çıkardılar/türettiler. Bu türetilen yeni formlarda vaz'-ı nev'î yoluyla manalara vaz edildi ki bu da vaz-ı şahsi de olduğu gibi üç kısımdır.

Vaz'-ı nevinin de vaz-ı şahside olduğu gibi üç kısmı vardır:

Birincisi *fe* - ‘a- le harflerinden oluşan fe’ale-yef’ulu ve benzeri sığaların adlarının vazında olduğu gibi vaz has-mevzuu leh hastır. Bunlar vaz esnasında “fe-‘a-le harflerinden oluşması mümkün olan kalıp”²⁰⁵ şeklindeki külli bir kural

---

meselenin daha geniş tafsilatı için bkz. Ramazan Demir, **Arap Dilbilimcilerine Göre Dillerin Kaynağı Meselesi**, Marmara Ü. Sos. Bil. Enst. İlahiyat Anabilim Dalı Arap Dili ve Belağatı Bilim Dalı, İstanbul, 2008. [Yayınlanmamış Doktora Tezi]

²⁰² Müştereğin zıddı olan müteradif birden fazla lafızın bir manaya delalet etmesidir. Örneğin “leys” ve “esed” lafızları böyledir. Zira her ikisi de aslana delalet etmektedir. Ali b. Muhammed eş-Şerîf el-Cürcânî el-Hüseynî, thk. Muhammed Abdurrahmân el-Mar’aşî, **Kitâbu’t-Ta’rifât**, Beyrut ,Dâru’n-Nefâis, 2003, s. 280.

²⁰³ Menkul, bir lafızın her hangi bir münasebetle ilk konulduğu anlamın dışında başka bir anlama delalet etmesidir. Menkul lafızlar bu ikinci anlamı aldıklarında artık birinci anlamlarına delalet etmezler. Lafzı ilk anlamından yeni anlamına nakledene göre de menkul çeşitli kısımlara ayrılmaktadır. Buna göre nakleden şeriat ise şerî, örf ise örfî, belli bir zümre ise de istilâhî adını almaktadır. Geniş bilgi için bkz. **Tarifât**, s. 322, M.A.Yekta Saraç, Klasik Edebiyat Bilgisi Belağat, İstanbul, F Yayınevi, 2007, s.104.

²⁰⁴ Müşterek, bir lafızın birden fazla manaya delalet etmesidir. Müşterek, delalet ettiği manaların her birerine de ayrı ayrı vazedilmiştir. Örneğin hem malum adede hem de insan uzvuna delalet eden “yüz” lafzı böyledir. Müştereğin kısımları için bkz. Seyyid Şerîf, **Tarifât**, s.299-300.

²⁰⁵ Bk. İbrahim Özdemir, **İslam Düşüncesinde Dil ve Varlık, Vaz’ İlminin Temel Meseleleri**, s. 88. İstanbul, İz Yayıncılık, 2006.

altında bu kalıplarda gelen mevzunların alemi olarak vaz edilmişlerdir. Burada vazın hususi oluşu vazın nevilğine engel bir durum değildir, çünkü vazın hususiliği mana açısından, vaz-ı nevideki umumilik ise lafız açınsındandır.

İkincisi bütün müştakların vazında olduğu gibi vaz ‘âm-mevzuu leh ‘âmdır.

Üçüncüsü bütün fiillerin vazında olduğu gibi vaz ‘âm- mevzuu leh hastır. Burada mevzuu leh genel kural altında düşünülen özel nisbetlerdir. Böylece vaz ‘am mevzuu leh has olmaktadır.

Bazen de bir form birden fazla türe şamil olacak şekilde vaz edilmiştir.

H. Örneğin fiili muzari sığaları şimdiki zaman ve gelecek zamanın her ikisinde de ortaktır, yine “mef’al” (مفعل) sığası zaman ve mekan isminde müştereken kullanılmak üzere vaz edilmiştir.

Yine bazen birden fazla heyet/form yalnızca bir mana için vazedilmiş olabilir.

H. Mesela ‘aynu’l-fiilin üç harekesiyle okunabilen (yani her farklı okunuşu farklı bir forum olan) fiil-i mazi üç halinde de tek bir manaya delalet eder ki o da: bir işin geçmiş zamanda meydana gelmesidir.

Bazen ise bir asıldan türeyen heyetlerden/formlardan birisine bir lafızla, diğerine başka bir lafızla delalet etmesi için farklı lafızlar türetilmiştir.

H. Her biri mazi manasına delalet eden “İlm” (علم) masterından “alime,” (علم) “darb” masterından “darabe,” (ضرب) ”kerem” masterından “kerume” (كرم) nin türetilmesi böyledir.

Vazı bazende her hangi bir manada müşterek olan heyetleri belirli lafız türlerine tayin etmiştir.

Örneğin “if’el” ve “uf’ul” sığaları emirliği ifade etmek hususunda müşterektirler. Ne varki vâzı fiil muzarisinin ikinci kök harfi zammeli olanları

“uf’ul” sığasına, muzarisinin ikinci kök harfi kesreli olanları da “if’al” sığasına hasretmiştir.

Vazı ilminin keyfiyeine dair kaide ve kurallara ihtiyaç duyulmasına rağmen bu güne kadar bu konuda henüz bir kitap telif edilmiş değildir. Benim niyetimde böyle bir kitap yazmak vardır.

LÜGAT

Lügat ilmi müfret lafızlardan ve bu müfret lafızların oluşturduğu heyetlerin özelliklerinden, birden fazla manası olan sığaların hangi formunun hangi manaya delalet ettiğinden bahseden bir ilimdir.

H. Mesela mazi sığasında/formundaki “ef’ale” (أَفْعَل) geçişlilik, dönüşlülük ve selb/olumsuzluk gibi birçok farklı manalar için vazedilmiştir/belirlenmiştir. “Ef’ale” nin mezkûr manalara vaz edildiğini sarf ilminden öğreniriz. Ancak bu sigadan gelen her hangi bir lafzın bu manalardan her hangi birisinde kullanıldığını gösteren ilim ise lügat ilmidir. Örneğin “gudde” (غُدَّة) den gelen “e’adde” (أَعَدَّ) fiili mazisinin dönüşlülük manasında olduğunu bize sarf ilmi değil lügat ilmi bildirmektedir.

H. Lügat ilminin diğer ilimlerden önce ele alınmasının sebebi anlattıklarımızdan anlaşılmalı. Meharicu’l-hurûf ve vaz ilimlerinin lügat ilminden önce anlatılmasının diğer bir sebebi de talim metodunda kolaydan zora gitme prensibinin dikkate alınmış olmasıdır: İnsan fitratı cüziyyatı daha çabuk kavradığından cüzi olarak vazedilenlerin anlaşılması (lügat ilminin konusu olan şeyler) külli kurallarla vazedilmiş olanların anlaşılmasından daha kolaydır.

Lügat ilmi ayrıca müfret lafızları oluşturan harflerin/cevher ve bu harflerin vaz-i şahsi yoluyla oluşturduğu cüzi heyetlerin medlullerinden bahseder.

İŞTİKAK²⁰⁶

İştikak ilmi yekdiğerinden türeyen kelimeleri ve bunların arasındaki münasebetleri bildiren bir ilimdir.

SARF

Sarf ilmi vaz-ı nevi yoluyla vazedilmiş olan müfret kelimelerin/sözcüklerin medlulleri ile, asli-feri heyetler [heyetlerin/formların/şekillerin ilal, ibdal v.b. sarfî kaidelerle değışikliğe uğramadan önce ve uğradıktan sonraki halleri] ve ferî heyetlerin asli heyetlerden külli bir takım kurallarla nasıl türediğinden bahseder.

H. Burada kastedilen, kelimeyi oluşturan harflerin bizatihi kastedilmemesidir. Bu kayıt lügat ilminden ihtiraz için getirilmiştir, zira sözcüklerin/müfretlerin cüzî durumlarından ve heyetlerinden bahseden ilim lügat ilmidir.

Mezkûr her üç ilim de -lügat, iştikak ve sarf- değışik açılardan müfret kelimeleri konu edinir. Lügat ilmi, vaz-ı şahsi yoluyla vazedilen müfret kelimeyi kendisini oluşturan harflerin delalet ettikleri anlam açısından ele alır.

H. Örneğın “darb” (ضرب) kelimesinin manasını, ona ait olan hususî heyet/formunu ve “darabe-yedrubu” (ضرب-يضرب) gibi kendisine arız olabilecek formları biz lügat ilminden, “darb” (ضرب) mastarından türeyen heyetleri/şekilleri ise iştikak ilminden öğrenmekteyiz. Bu izahtan sonra lügat ilminin iştikak ilminden yararlanan bir ilim olduğı da anlaşılmiş olmalıdır.

---

²⁰⁶ Bir lafzın diğeri bir lafızdan türemesi manasına gelen iştikak üç kısımdır. 1. İştikak-ı sağır: Türetilen ile kendisinden türetilen lafzın harflerinin ve bu harflerin tertibinin aynı olmasıdır. Örnek “darb” (ضرب) ve “darabe” (ضرب) 2. İştikak-ı kebir: Türetilen ve kendisinden türetilen lafızların sadece harflerinin ve manasının aynı olmasıdır. Örneğın çekmek manalarına gelen “ce-be-ze” (جذب) ve el-cezb (الجذب) böyledir. Görüldüğü gibi her ikisinin de manası ve harfleri aynıdır, fakat harflerin sıralanışı farklıdır. (Bu tür iştikaka el-kalbu'l-mekanî de denilmektedir.) 3. İştikak-ı ekber : Türetilen lafız ile kendisinden türetilen lafızların manası ve iki harfinin aynı olmasıdır. “Ne-‘a-ka” (نعق) ve “en-nahk” (النهق) böyledir. Bu kısımlara mezkûr isimlerinin yanı sıra başka isimler de verilmektedir. Daha geniş bilgi için bkz. Seyyid Şerif Cürçani “İştikak”, **Tarifât**, s. 84; **K.Z.** C. I, s. 172.

Burada şöyle bir itiraz yersizdir: [Madem ki lügat ilmi kelimelerden külli kaideler açısından değil de cüzi meseleler üzerinden ilgileniyor o halde] “lügat kitaplarında külli kaidelerle vaz edilmiş olan kelimelerin getirilmemeleri gerekir” Çünkü lügat ilmi [o tür] lafızlarla külli kaideler açısından değil, bilakis mezkûr lafızların hususi anlamlarının hallerinin bilinmesi açısından -örneğin falan sıgadan gelen filan kelime [yani sığanın kendisi değil, o sıgadan gelen fertlerden herhangi birisi] geçişli midir değil midir? Geçişli değilse hangi harfle geçişli olur gibi meselelerle- ilgilenmektedir. Yine aynı şekilde birden fazla manası olan bir sığanın [mesela “mef’al” (مفعّل) vezninin ism-i zaman, ism-i mekan ve mimli mastar manalarında kullanılması] icmalen (علي وجه كل) sarf ilminin konusudur. Fakat mezkûr sıgadaki herhangi bir kelimenin hangi manaya delalet ettiğinin bilinmesi ise lügat ilminin konusudur. Örnek verecek olursak ; “Ef’ale” (أفعل) sığası vaz-ı nev-i yoluyla birçok manaya delalet etmesi için konulmuştur, geçişlilik de bu manalardan bir tanesidir. Meselenin bu kadarı sarf ilminden öğrenilmektedir. Mezkûr “ef’ala” (أفعل) sığasının fertlerinden bir fert olan “ekreme” (أكرم) nin geçişlilik manasında olduğu ise lügat ilminden öğrenilmektedir. Kısacası lügat ilmi sigalarla teker teker ilgilenip onları genel bir kaide altında bulunması açısından incelemeyiz. Konuyu biraz daha tefarruatıyla ele alacak olursak lügatta “hisbân” (حسبان) mastarının manasını verdikten sonra bu mastardan türeyen fil-i muzarinin dördüncü ve altıncı baplardan geldiğini söylemesi, aslında gerçekten “hisban” (حسبان) mastarından türeyen bu fiilin kaçınıcı baptan geldiğini belirtmek için değildir; zira bu sarf ilminin konusudur. Aynı şekilde lügatta verilen bu bilgi “hasibe – yehsibu” (حسب - يحسب) mazi ve muzari fiilinin “hisbân” (حسبان) mastarından türediğini belirtmek te değildir, çünkü bu da iştikak ilminin konusudur. Bilakis bundan kastedilen şey ancak Arap kelâmından işitilmeyle bilinebilen bizatihi hisbân (حسبان) mastarından gelen heyetleri saptamaktır/beyân etmektir. Zira bu beyân işi külli kaideyle halledilemez. Şurası gerçek ki bu heyetlerin beyân hasibe v.b. lerinin hisbân mastarından türetildiğini bilmeye bağlıdır. Zira bu manevi irtibat (beyân) iştikakın bir konusudur. Buradan lügat ilminin meselelerinin iştikakın kaidelerine bağlı olabileceği sonucu çıkmaktadır.

Özetle şunu söyleyebiliriz ki lügat ilmi lafızların özel durumlarından/lafızlardan teker teker bahseder, bundan kastedilen bazen vaz-ı şahsi yoluyla vazedilen lafızların ne anlama delalet ettiğinin açıklanması bazen de şahsi veya nevi belirlenimle vazedilmiş lafızların özel manalarını ifade etmesi bağlamında manalara taalluk eden heyetlerin açıklanmasıdır. Yukarıdaki “vaz-ı şahsi” kaydımızdan anlaşılmalıdır ki manalarına vaz-ı nevi yoluyla delalet eden lafızlar lügat ilminin ilgi alanına girmemektedir. Çünkü mezkûr lafızlar sarf ilminin konusudur. “Manalara taalluk eden” kaydımızdan ise ilal, idğam v.b. gibi manalara taaalluku olmayan heyetlerden sakınılmıştır. “Sema’a bağlı” (işitmeye bağlı) kaydımız ile ism-i tasgir, ism-i mensup gibi kıyas yolu ile manalara taalluk eden heyetler dışarıda tutulmuştur. Çünkü bu son ikisi de sarf ilminde ele alınan meselelerdendir.

Her hangi bir sığanın fertlerinden bir ferdin [sığanın kendisi değil] bir asıldan türemesi ise iştikak ilminden öğrenilecek bir meseledir. Bu anlattığımızla da şu tebeyyün etmiştir ki lügat, vaz-ı şahsi yoluyla vazedilen lafızların manalarını açıklamaktadır. -ala vechin cüziyyin-

Bu lafızların değişik açılardan başka manalarının olması önemli değildir. Örneğin “ekreme” (أكرم) mazi fiilinin vaz-ı nevi yoluyla delalet ettiği bir manası vardır ki o da mastarın/hadesin -“ef’ale” (أفعل) sığası için konulan manalardan biriyle- geçmiş zamanda failine nisbet edilmesidir. Aynı “ekrame” (أكرم) geçişlilik manasına vaz-ı şahsi yoluyla delalet etmektedir. “Ekrame” (أكرم) nin bu manalarından birincisine sarf ilminde, ikincisine ise lügat ilminde değinilmektedir.

Şu da açıktır ki sığaların altındaki fertlerin manalarını öğrenmek için sarf ve lügat ilminin yanı sıra iştikak ilmine ihtiyaç vardır. Zira birçok kez kelimenin aslının ne olduğunun anlaşılması için birçok delile ihtiyaç duyulmaktadır, işte bu ihtiyaçdan dolayı kelimeleri türetme kaidelerinin kendisiyle bilindiği iştikak ilmi ihdas edilmiştir. Bu şu demektir : “darb”(ضرب) mastarının ve “darabe-yedrubu” (ضرب يضرب) ve diğer müştak sığaların manasını lügatten, sığaların manasını sarfdan öğrenmemiz bize “darabe-

yedrubu” (ضرب يضرب) ve diğerlerinin tüm özelliklerini vermez. İşte bundan dolayı türeyen ile kendisinden türetilen arasındaki hallerin bilinmesi için ıstikak ilmi vazedildi.

İntisabda kapalılık olduğu gerekçesiyle kimi cüzi misallerle [yukarıda yapılan izahata] bazen itiraz edilebilmektedir. Bu gibi durumlarda o kelime hakkında bilgi kaidelerden [sarf ilminden] öğrenilmektedir. Örneğin biz “darb” (ضرب) ın özel bir hades için vazedildiğini ve “darabe-yedrubu -dâribun” (ضرب يضرب- ضارب) nun da bu “darb” (ضرب) mastarından geldiğini lügattan öğreniriz. Daha sonra “darabe-yedrubu” (ضرب- يضرب) ve benzerlerinin “darb” (ضرب) mastarıyla ve manasıyla olan irtibatını\intisabını ıstikak ilminden öğreniriz. Tüm bunlardan sonra lügat ve ıstikak ilminden biz “darb” (ضرب) manasını ve mezkûr sığaların bu mastardan geldiğini öğrenmiş oluruz. Ancak “darb” (ضرب) mastarındaki mananın o sigaya hangi yolla sirayet ettiği bilgisi eksik kalır ki bunu da sarf ilminden öğreniriz. Çünkü sığaların manalarının - ala vechin külliyyin - öğrenildiği ilim sarf ilmidir.

İşte böylece bizatihi “darabe” (ضرب) nin manasına dair malumat bu üç ilmin prensiplerinden elde edilmektedir: [Tekraren ifade edecek olursak] “darb” (ضرب) ın hades-i mahsusa delaleti lügat yoluyla, “darb” (ضرب) ın delalet ettiği bu mananın “darabe” (ضرب) fil-i mazisinde de bulunduğunu ıstikak yoluyla, “darabe” (ضرب) nin “fe’ale” (فعل) sığasında olduğu, bu sığanın da vaz-ı nevi yoluyla mastarındaki mananın geçmiş zamanda yapılmış olduğuna ve “darabe” (ضرب) nin de [“fe’le” sığasında olduğu için] geçmiş zamanda vuku bulan “darb” (ضرب) manasına delalet ettiğini ise sarf yoluyla öğrenmekteyiz.

Anlaşılmış olmalıdır ki, herhangi bir sığanın fertlerinin manası bu üç ilim olmadan bilinemez. Tüm bu izahlardan anlaşılan diğer bir şey ise lügat ilminin ıstikak ve sarf ilmine olan tekaddümünün gerekliliği, ıstikak ilminin de lügat ilmi ile sarf ilmi arasında adeta bir köprü olup kendisinin bilinmesinin ancak lügat ve sarfa kıyas yoluna bağlı olduğudur.

Sarf ilminden tesniye, cemi, tasğir v.b. gibi ilâl yoluyla değişikliğe uğrayan birçok meselesinin asıl harflerinin ne olduğunun doğru bir şekilde öğrenilmesi, iştikak ilminin kaidelerine bağlıdır. Fakat bu bağlılık deviri²⁰⁷ istilzam eden bir bağlılık değildir. (Zira iştikakın bazı meselelerin anlaşılması da sarf ilmine bağlıdır.) İşte sarf ve iştikak ilimlerinin birbirlerine bu derece bağlılıklarından dolayı her ikisine ait konular sarf ilminin kitaplarında -iç içe geçmiş bir şekilde- ele alınır oldu.

İştikak ilmi müfret/sözcüklere ait durumlardan -yekdiğerinin asıl harfleri itibarıyla/bi-itibari cevherihâ asaleti ve fer'iyyeti açısından- bahseden bir ilimdir.

“Cevher/harfler itibarıyla” kaydı sarf ilminden farklı olduğunu göstermek içindir. Çünkü sarf ilminde de asıllık ve tabilik açısından müfretlerin birbiriyle olan münasebeti ele alınır, fakat bu ele alış cevher/harf açısından değil heyet açısından dır.

Bu ilmin mevzuu/konusu -yukarıdaki paragrafta zikredilenler açısından– müfretlerdir/sözcüklerdir

Meharicu'l-hurûf ilminin kaideleri bu ilmin mebdelerindedir.

İştikak ilminin meseleleri, kendileriyle müfretler arasındaki kelime türetme yollarının bilindiği kaideler, Arapça'daki müfret lafızların araştırılması ve kullanılmasıdır.

İştikak ilminin garazı, kelimelerin birbiriyle olan ilgisini doğru bir şekilde öğreten melekeyi elde etmektir.

---

²⁰⁷ Devir bilinmeleri birbirine bağlı olan iki şeydir. Örneğin a'nın bilinmesi b'ye; b'nin bilinmesinin de a'ya bağlı olması böyledir. Devrin musarrağ, muzmar, tekaddüm ve ma'i kısımlarının izahları için bkz. Talha Alp, *İsagoji Tercümesi & Mantık Terimleri Sözlüğü*, İst. Yasin Yayınevi, 2010. s. 9-10.

Gayesi, Arapça lafızlarda karışıklığa yol açacak yanlış intisaptan kaçınmaktır.

Bu üç ilim arasındaki farkın ne olduğunu uzun uzadıya anlatmamın sebebi bazı *Miftâh*²⁰⁸ şarihlerinin iştikak ilmini sarf ilminin bir parçası olduğunu zannetmeleridir.²⁰⁹ Onların bu yanlış anlamaları *Miftâh*'ın sarf kısmının baş tarafındaki ibarenin zahirine aldanmalarıdır. Halbuki *Miftâh* müellifi Sekkâkî'nin asıl maksadının ne olduğunu ben Seyyid Şerîf'in *Miftâh* üzerine yaptığı şerhin hâşiyesinde²¹⁰ anlattım: Neticede sen de anlamış oldun ki iştikak başlı başına bir ilimdir.

Bu üç ilim de (lügat- iştikak - sarf) değişik açılardan müfretleri/sözcükleri araştırır :

Lügat ilmi müfretleri/sözcükleri vaz-ı şahsi yoluyla vazedilmiş olan manaları açısından inceler. Ayrıca müfretlerin asıl heyetleri ve onlara arız olan muhtelif heyetlerle bu heyetlerin manalarından da cüzi bir şekilde bahseder.

Lügat ilminin garazı yukarıda zikredilenleri zapt u rapt altına alma melekesini elde etmektir.

---

²⁰⁸ **Miftâhu'l-Ulûm**, Siraceddin Ebu Yakub Yusuf b. Ebu Bekir es-Sekkakî'nin ilm-i belağattan kaleme aldığı bir eserdir. Üç kısımdan oluşan eserin birinci kısmı sarf, ikinci kısmı nahiv, üçüncü kısmı ise meâni ve beyân ilmine dairdir. Eserin üçüncü kısmını el-Kazvîni **Telhîsu'l-Miftâh** ismiyle özetlemiştir. Kazvîni daha sonra bu özetine şerh mahiyetinde bir eser kaleme almış ve buna **el-Îzâh** ismini vermiştir. Ulemâ nezdinde itibar gören Kazvîni'nin bu şerhine birçok şerh ve hâşiyeye yazılmıştır. Kâtib Çelebi'nin kaydına göre bu şerhlerin en meşhuru ve en çok tutulana Sadeddin Taftazani'nin kaleme aldığı iki şerhtir. Taftazani önce **el-Mutavvel** ismiyle mezkûr eseri şerh etmiş, bilâhare **el-Muhtasar** ismiyle meşhur olan ve bir önceki şerhinden daha kısa, fakat bazı ilaveler de bulunan şerhini kaleme almıştır. (İşte Osmanlı medreselerinde uzun yıllar ders kitabı olarak okutulan meşhur **Muhtasaru'l-Meanî** budur.) **Mutavvel** üzerine de bir hayli hâşiyeye kaleme alınmıştır. **K.Z.** C. I, s. 479-484; C. III, s.322-327.

²⁰⁹ Taşköprizade de iştikak ilminin genellikle müstakil kitaplarda tedvin edilmediğini, bilakis mezkûr ilme sarf kitaplarında değinildiğini kaydetmektedir. Fakat tedvindeki birliğin mahiyetteki birlik anlamına gelmeyeceğini kaydeden Taşköprizade bu farkı ayırd edemeyenlerin iştikak ilminin sarfin bir parçası olduğunu zannettiklerini belirtmektedir. **Mevzû'âtu'l-'Ulûm**, C. I, s.171.

²¹⁰ Mezkûr **Miftâh** 'a Seyyid Şerîf'in **el-Misbâh** ismiyle yazdığı şerhin hâşiyesidir. Molla Lutfî'nin bu ifadesine göre elimizdeki tercümesini yaptığımız işte bu hâşiyesi Seyyid Şerîf üzerine yaptığı hâşiyeden sonra yazılmıştır.

Gayesi müfretlerin manalarında ve müfretlere taalluk eden heyetlerde dili hatadan korumaktır.

Meseleleri kendisinde şu lafzın delalet ettiği anlam budur, heyeti de şudur gibi hükümlerin bulunduğu külli kazıyyeler/önermelerdir.

H. “Meseleler külli kazıyyelerdir o halde bu şahsi kazıyyeler nasıl lügat ilminin meseleleri oluyor?” şeklinde bir itiraz getirilemez. Çünkü meselelerin külli olma zorunluluğu itibar farklılığıyla değişmeyen hakiki ilimlerdedir. Bu tarz hakiki olmayan ilimlerin meselelerinin şahsî olması ise mümkündür.

Mebde’leri Arap’ın kullandığı lafızlardan alınan öncüllerdir.

İştikak ilmi harfleri itibariyle birbirlerinin aslı olmak ve fer’i olmak açısından külli bir şekilde müfretlerden/sözcüklerden bahseden bir ilimdir.

Garazı, kelimelerin türemesi esnasında birbiriyle olan münasebetini doğru bir şekilde öğretecek melekeyi elde etmektir.

Gayesi, [kelimeler arasındaki] intisapda hatadan korunmaktır.

Mebdeleri/ilkeleri çoktur fakat hepsinin ortak bir özelliği vardır o da; harflerin kaideler ve istimal çerçevesinde zuhurudur/telaffuzudur.

Sarf ilmine gelince

Açıktır ki sarf ilmi heyet (değişikliğe uğrasın veya uğramasın, yalnız başına veya başka bir müfretle olsun) ve manalarıyla ilgili müştak ve mastarlar için istinbat edilen külli kaideler çerçevesinde terkipsel manalara delalet etmeyen bütün müfretlerin halleriyle alakalı meselelerden ibarettir.

Buna göre sarf ilminin mevzuu külli kıstaslarla çıkarılmış olan müfretlerin manaları ve heyetleridir. Fakat sarf ilminin mevzuunun, -câmidlerin değil de- sadece müştaklara ait hallerin kendisiyle bilindiği meselelerden ibaret olma ihtimali de vardır. Diğer bir ihtimale göre de sarf

ilminin mevzuu kendisiyle müştakların manalarının külli bir şekilde bilindiği meselelerden ibarettir. Bu son durumda heyetlerin açıklanması ya sarf ilminin mebdelerindedir veyahut ta i'lal, ibdal, işmam gibi değişiklikler sonucunda oluşan ve manaya bir katkısı olmayan heyetlerde olduğu gibi sığaların manalarını ta'mim içindir. Ki böylece örneğin “ fe'ale ” (فعل) sığasındaki fiili maziye arız olan i'lal, idğam v.b. gibi hallerin beyânıdır.

Denilmiştir ki “fe'ale” (فعل) sığası kendisine arız olan mezkûr hallerden hiç birisinde vazı esnasında aldığı asıl manayı kaybetmez, ki o da şimdiki zamandan önce bir hadesle olan beraberlik manasıdır. Yukarıda zikredilen iki ihtimale göre de sarf ilminin mevzuu sadece müştaklar olmaktadır. İbdal, işmam, revm, imale gibi kaidelerin müştak olmayanlara da şamil olacak şekilde umumileştirilmesi ise istitradendir. Sarf ilminin mevzuu olmaya en yakın olanlar sırasıyla bir, iki ve üçüncü ihtimallerdir.

Sarf ilmi müfretleri, vaz-ı nevi yoluyla konulmuş olan manalarına delaleti, aslî ve aslî heyete arız olan heyetleri ve bu arızî heyetlerin nasıl değişikliğe uğradıklarını genel prensipler altında inceler. Bu değişikliklerin, müfret kelimenin tek başına iken olmasında (قال gibi) veya bir başka müfretle/sözcükle beraberken olmasında bir beis yoktur.(قلت gibi) Yeter ki terkihi bir manaya değil ifradi bir manaya delalet etsin.)

H. “Terkibî manaya değil” kaydı nahiv ilminden sakınılmak için getirilmiştir. Çünkü mezkûr manalar sarf ilminde değil, bilakis nahiv ilminde incelenir.

Kalb-i mekani [iştikak-ı kebir] ve harfî, ibdal, hazf, müştak olsun câmid olsun müfret kelimerin asıl sığalarının zaptı gibi bazı meseleler sarf ve iştikak ilminde müştareken ele alınmaktadır. Bu meselelerin sarf ilminde konu edilmesinin sebebi heyetlerin asıllarını tespit edebilmek içindir ki bu sebeple heyetlerin türetilen ve kendisinden türetilenini tayin edebilelim. İştikakta bunların ele alınması ise türetilenleri kendisinden türetilenlere döndürebilmek içindir.

Sarf ilminin garazı, kendisiyle vaz-ı nevi yoluyla vazedilmiş her hangi bir ferdin manası, o ferdin asıl heyeti ve ona arız olan heyeti ile asıl heyetden arızî heyete dönüşümün nasıl olduğunun bilindiği melekeyi elde etmektir.

Sarf ilminin gayesi yukarıda zikredilen hususlarda hata yapmaktan kaçınmaktır.

Mebâdisi Arapça'da kullanılan lafızların araştırılması neticesinde elde edilmiş olan öncüllerdir.

et-TEMYİZ BEYNE'L-MÜVELLEDE ve'l- ARABİYYE

Zamanla müvelled ve muarreb birçok dil Arapça ile karşılaştı ve bunun neticesinde Arapça'da -bu dillerin ihtilatından kaynaklanan- yanlışlıklar peyda oldu. Bunun üzerine Arapça olan ve olmayanı birbirinden ayırt edecek mezkûr ilim ihdas edildi.

Bu ilmin mevzuu, mebadisi, garazı ve gayesi az bir tefekkürle anlaşılacak düzeydedir.

NAHİV

Arap dilinin vâzı sözcüklerden vaz-ı nevi yoluyla muhtelif şekillerde terkipler oluşturdu.

H. Örneğin زيد قائم (Zeyd ayakta), بكر قاعد (Bekir oturmaktadır) gibi haberî isim cümlelerini vaz-ı nevi yoluyla vazetti.

Bu terkipler de vaz-ı 'âm, mevzuu leh has tarikiyle oluşturulmuştur. Bu da ya iştirak yoluyla ya da infirâdi yolla yapılmıştır.

H. İştirak ya lafızda olur veya manada olur. Lafızda olan iştirak bir lafzın birden fazla manası olması demektir. Mesela [irab alametlerinden biri olan] nasb hali böyledir. Bir kelimenin nasb olması o kelimenin hal, temyiz, veya mastar olmasına delalet edebilir. Mana da olan iştirak ise birden fazla

heyetin bir manaya delalet etmesiyle olur. Örneğin özel nispet böyledir. Zira bu bir manadır ve buna delalet eden birden fazla heyet vardır. İştirakin tarifinden infiradın ne olduğu anlaşılmalı olmalıdır.

İşte yukarıdaki tüm bu ihtiyaçlardan dolayı kendisiyle heyetlerin, heyetlerin manalarının ve heyetlere has hallerin bilindiği nahiv ilmi ihdas edildi.

Nahiv ilmi, kendisinde -vazedildikleri manaya delalet etmeleri açısından- mürekkeplerin araştırıldığı bir ilimdir.

Garazı, mürekkeplerin vazedildikleri manaya delalet ettiklerini öğreten melekeyi elde etmektir.

Gayesi, Arapça'da kullanılan terkiplerin kendi manalarına delalet edip etmemeleri hususunda oluşabilecek yanlışlıklardan sakınmaktır.

Mebâdisi, mürekkep lafızların araştırılmasından elde edilen öncüllerdir.

Mevzuu, birbirleriyle terkibe girmeleri açısından müfretlerdir.

H. Ulemanın ekserisinin görüşü budur. Ancak nahiv ilminin mevzuunun mutlak manada mürekkepler olduğu da söylenebilir. Bu durumda terkip esnasında müfretlere arız olan heyetlerin durumları mürekkep heyetlere ait durumlar anlatılırken onların zımında öğrenilecektir. Çünkü asıl incelenen bizatihi mürekkeplerin durumlarıdır, mürekkepleri oluşturan parçaların durumları değil. Seyyid Şerifin *Miftâh* şerhinin [*el-Misbâh*] hatimesindeki “mutlak manada mürekkeplerden ibarettir” sözüne gelince; bunu terkihi heyetler açısından anlamalıyız ki bu durumda senin de göreceğin gibi nahiv ilmi yukarıda geçen iki ihtimale de hamledilebilecektir.

Terkiplerin oluşmasına alet olmalarından dolayı edatlar da nahiv ilminin mevzuundandır. Edatlar nahiv ilminde mebdeyyet açısından incelenir. Zira edatlardan asaleten bahseden ilim lügat ilmidir. Nahiv ilminin bir diğer mevzuu da - heyetleri müfretlerin heyetleri gibi olması açısından- mürekkeplerdir. Bu

mürekkeplerin manaları -nefi, cahd ve tekit nunlu müekked v.b.- sarf ilminde konu edinilen müfretlerin manalarına benzemektedir. Yukarıda sayılanlar esasında mürekkep olmaları açısından nahiv ilminde de araştırılmaktadır. Dolayısı ile mürekkeplere taalluk eden müzekker, müennes, cemi, tesniye gibi meseleler sarf ile nahiv arasında -mebdeyyet açısından- müşterektir. Böylece iki ilmin meseleleri arasında bir karışıklığın söz konusu olmadığı açığa çıkmıştır.

FIKHU'L-LÜĞA

Kabileler arasındaki farklılıklardan dolayı asıl ve fer'î harfler, nahvî ve sarfî heyetler açısından farklılıklar/ihtilaflar oluşmaya başlayınca bu ihtilafları araştırarak bir ilim ihdas edildi. (Gerçi şuda var ki bu ilim, daha önce geçen ilimlerin bir ferî /cüzü mesabesinde.)

Bu ilmin tarifi, mevzuu, mebâdisi, garazı ve gayesi bu ilmin asıllarına yapılan kıyasla bilinmektedir.

Arapça'daki lafızları oluşturan harfler, müfretlerin ve mürekkeplerin heyetleri/formları şekilleri ve lafızların hakiki anlamları buraya kadar zikredilen ilimlerle bilinmektedir. Dolayısı ile bu ilimlerin kaide ve kurallarını güzelce özümseyen kimse fasih Arapça'yı konuşabilecektir.

MUHÂDARA

Konuşma yapılacak yerlerin farklı farklı olmasından dolayı durum, zaman, millet, din, mizaç, memleket, kişi farklılıkları gibi hitaplar da farklılık arz etmektedir. Bu farklılık da asıl manalarına delaletleri açısından cümlelerin/terkiplerin farklılığına yol açmaktadır.

H. Yoksa -bazılarının *Miftâh*'ın ibaresinin zahirinden anladıkları gibi-manalardaki meziyyetler açısından değildir.

Örneğin taziye makamı ile tebrik makamında yapılacak konuşma bir değildir. Hakeza Arap ve Acem ile yapılacak konuşma da bir değildir. İşte bu

saydıklarımızdan dolayı kendisiyle yerli yerinde konuşma melekesinin öğrenildiği muhâdara²¹¹ ilmi ihdas edildi.

H. Konuşma esnasında doğru kelimeler kullanmaya riayet etmek gerekmektedir. Aksi takdirde konuşan ile dinleyen arasında bir ülfet oluşmaz. Böyle olunca da aralarında konuşma eyleminin maksadı hasıl olmamış olur.

Bu riayet meselesi aslında belagat ilminin kendisi olmadığı gibi belagat ilminin bir parçası da değildir. Bilakis bu muhadara diye isim verilen [müstakil] bir ilimdir ve buna riayet ederek konuşan kimseye de muhâdır denir. Dolayısıyla kişi sadece bu ilme riayet etmekle belîğ olmaz.

Muhadara ilmi, mana ve terkip açısından yerli yerinde söz söyleme melekesini tahsil etmeye yarayan bir ilimdir.

Garazı, mezkûr melekeyi elde etmektir.

Gayesi, sözü yerli yerinde kullanma hususunda hata yapmaktan kaçınmaktır.

Kabilelerin başından geçen hadiseler, memleket, örf, adet ve tarihi şahsiyetlerini öğrenmek bu ilmin mebdelerindedir. İşte bundan dolayı tarih ilmi bu ilmin bir parçası sayılmıştır.

H. Tarih ilminin muhadara ilminin bir cüzü sayılmasında müsamaha vardır. Esasında tarih ilmi muhadaranın bir cüzü değil bilakis muhadaranın mebdelerinden biridir. Seyyid Şerif'in muhadarayı fûru-u Arabiyye'den sayması bir ilmin istilahi anlamda fer' olması anlamında değildir. Bilakis Seyyid Şerif'in usul-ı Arabiyyeden maksadı ulemanın ekserisinin nezdinde önemi haizdir manasınadır, fûrudan kastı ise bunun tam tersidir.

---

²¹¹ Matbu nüshanın haricindeki diğer nüshalarda ilm-i muhâvere olarak geçmektedir. Ancak hâşiyede müellifin bu ilmin belagat ilminden farklı bir ilim olduğunu anlatırken “bu muhâdara ismiyle anılan farklı bir sanattır ve bu sanata riayet ederek konuşan kimseye de muhâdır denir ” sözüne istinaden tercümede muhâdara muhâvera'ye tercih edilmiştir. Ayrıca mezkûr ilmin adı **Keşfu'z-Zunûn**'da da muhadara olarak geçmektedir. **K.Z.** c.III, s. 197-198.

Bu ilmin mebdelerinden bazısı hikmet-i ameliyeden bazısı ise mantık ilminde zikredilen hitabet ilminden alınmıştır. Bir kısmı zevk-ı selim ile bilinebilecekken bir kısmı da muhâdarât kitaplarının incelenmesiyle elde edilebilir.

Muaviye ile Hz. Hasan arasında cereyan hadise muhadaranın meşhur misallerindendir.

MEÂNÎ

Arapça'daki mürekkeplerden birisi de kelâmdır/cümledir. Tam bir nisbet için vazedilmiş olan kelâm çeşitli şekillerden oluşabilir. Bu şekillerin her birinin delalet ettikleri farklı anlamları vardır. İşte bu anlamların hepsi nahiv ilminde ele alınmaktadır.

Kelâma arız olan bu farklı heyetlerden muhavere makamına uygun manalar kastedilebilir.

H. Mesela Zeyd'in ayakta olduğunu pekiştirerek veya pekiştirmeden haber verebiliriz. Her iki durumda da Zeyd'in ayakta olduğunu bildirme isteğimiz gerçekleşmiş olur. Gerçi cümleyi tekitli veya tekitsiz getirmemiz durumunda aklî delalet yollarından biriyle asıl manaya ilave bir mana da kastedilmiş olabilir. İşte cümleyi bu iki şekilden birisiyle kullanmış olmakla o şekle has mana da ayrıca kastedilmiş olmaktadır. Aksi takdirde -şekillerden birisinin asıl manaya ilaveten vereceği hususi bir anlam olmazsa- özellikle o şeklin tercih edilmesi ile herhangi bir canlı sesi arasında bir fark olmayacaktır. Örneğin bu durumda ان زيدا قائم (Şüphesiz ki Zeyd ayakta) ان زيد قائم (Zeyd ayakta) ان زيد قائم²¹² (Zeyd kesinlikle ve kesinlikle ayakta) arasında Zeyd'in ayakta olmasının dışında yukarıdaki her bir formun asıl manaya ilaveten verdiği anlamlar göz önüne alınmaması durumunda, mezkûr şekilleri/formları tercih etmenin [telaffuz etmenin] her hangi bir anlamı olmayan sıradan bir sesteki farkı kalmayacaktır.

---

²¹² Nushalarda ان زيد قائم olarak geçmektedir. Doğrusu ان زيد قائم olmalıdır.

makamın gerektirdiği bu manaları kastedince bunlara delalet eden hususi form/şekillere [örneğin isim cümlesi, fiil cümlesi, pekiştirilmiş veya pekiştirilmemiş cümle v.b.] ihtiyaç duyuluyor. Dolayısı ile kelâmın/cümlenin asıl manasının zımında makama uygun olan manayı da ayrıca belirtmek için cümle mezkûr şekillerden birisi ile kullanılıyor. Yani bu şekillerin tercih edilme sebebi sadece asıl manaya ilave olunacak mananın kastedilmesidir. (Yoksa o asıl mananın bizatihi kendisi değildir.) İşte belağat asıl manaya ilaveten verilmek istenen manalara delalet edecek heyetleri/şekilleri -makama uygun bir şekilde- getirebilmektir. Yukarıda anlatılan tüm bu ihtiyaçlara cevap verebilmesi için kelâma/cümleye arız olabilecek heyetleri ve bu heyetlerin tercih edilme sebeplerini açıklayacak olan meânî ilmi vazedildi.

Meânî ilmi, kelâmı akli delaletin bir türü ve formların, heyetlerin yardımıyla muktezay-ı hale göre getirilen manaların tahlilini yapan bir ilimdir.

Garazı, makama uygun konuşabilme yeteneğini elde etmektir.

Gayesi, mezkûr hususta hata yapmaktan kaçınmaktır.

Mevzuu, makama uygun söz söyleyebilme açısından kelâmdır.

Mebde'leri, belîğ kimselerin özel durumlarda yaptığı konuşmaların araştırılmasından elde edilen bazı öncüllerdir ki bu sebeple kelâma arız olması mümkün heyetler tespit edilebilecektir.

Kelâma arız olan heyetler üç şekilde olur: Kelâmın direkt kendisine arız olan heyetler, kelâma haber veya inşa cümlesi olması itibarıyla arız olan heyetler veya kelâmın rüknü/asıl ögesi veya asıl ögesine taalluk edeni olması itibarıyla kelâma arız olan heyetler.

Kelâmın önceki kelâma bitişik olması veya ondan ayrı olması, zikredilmesi veya makamdan anlaşılması, haber, inşa, şart, hamliyye, isim, fiil veya zarf cümlesi olarak getirilmesi, pekiştirilmiş olması veya olmaması, kelâmda fasıl zamirinin

bulunması veya bulunmaması, kasır yapılması veya yapılmaması gibi durumlar bizzat kelâma arız olan heyetlerdir.

Haber cümlesi olması itibariyle kelâma arız olan heyetler ise:

H. Kelâma haber ve inşa cümlesi olması itibariyle arız olan heyetlerden asıl kastedilen lafza değil manaya arız olan heyetlerdir.

Haber cümlesinin inşa cümlesi suretinde getirilmesi [inşa cümlesinden haber cümlesi manası kastedilmesi] ve haber cümlesini inşa cümlesine atfetme durumlarıdır.

İnşa cümlesi olması itibariyle kelâma arız olan heyetlere gelince, bunlar da inşa cümlesinin haber cümlesi suretinde getirilmesi [haber cümlesinden inşa cümlesi manası kastedilmesi] ve inşa cümlesini haber cümlesine atfetme durumlarıdır. Ayrıca inşa cümlesinin soru, ünlem, temenni, emir ve bunun gibi [meâni kitaplarının] inşa babında zikredilen sair heyetler de kelâma inşa cümlesi olması itibariyle arız olan heyetlerdendir.

H. Yukarıda sayılanlar ve mecaz, istiare, kinaye, gibi bedî' kitaplarında kaide ve kural altına altında düşünülmeyen cüzi heyetler, muktezay-ı zahire değil bilakis ihrac-ı kelâma taalluk eden hususlardır.

Kelâma arız olan heyetlerden üçüncüsü ve sonuncusu kelâmın bir rüknü veya bir muteallakı/parçası olması açısından kelâma arız olan heyetlerdir. Bunlar ise hazf, ispât, marife olmak, sıfat, tekit, beyân, bedel, atıf, nekre olmak, tehir-takdim, isim veya fiil olması, sınırlamak veya sınırlamamak, müfret veya cümle olması, gibi bir kaide altına alınamayacak olan cüzi heyetlerdir.

Bu üçüncü kısımdaki heyetlerden bazıları kelâma rukunları ve diğer muteallaklarının her ikisi açısından arız olurken, bazıları da kelâma sadece bir takım özelliklerinden dolayı arız olmaktadır.

Buraya kadar anlatılan üç tür heyet de ya iktizay-ı hale uygun olarak getirilir veyahut ta iktizay-ı hale riayet edilmez. Bu konunun tafsilatını ilgili kitaplarda bulabilirsiniz.

BEYÂN

Daha sonra kendileriyle manayı tezyin eden bu akli delaletleri zapdetmek ve onlara dair halleri öğrenmek için beyân ilmi ihdas edildi.

H. Zapdetmek derken teşbih, mecaz ve istiare gibi zaptı mümkün olanları kastediyoruz. Ancak -üdebanın kullandıkları terkiplerin teftişi açısından- delalet prensip altına alınamaz.

Şu iyi bilinmelidir ki teşbih, mecaz ve kinaye sanatları belâğatın bir cüzü/parçası değildir. Çünkü makamın gerektirdiği duruma riayet eden kimseye -her ne kadar teşbih, mecaz ve kinayeye riayet etmese de- belîğ denilmektedir. Evet makamın gerektirdiği duruma riayet bazen bu üç tanesinden biriyle olabilmektedir. Şöyle ki belîğ kimselerin terkipleri bu üç şeyden biriyle beraberlik edebilir. Veya hiç belîğ olmayan ama belîğ kimselerin terkiplerini taklit edenlerin terkipleri bunlarla beraberlik edebilir.

Ancak bu durumda da kelâmı/sözünü belîğ olmaktan çıkartan manadaki kapalılığa düşmemek için beyân ilminin bilinmesi gerekmektedir. (Her ne kadar mecaz, kinaye ve teşbih manaları üdebanın terkiplerinde mecburi olarak bulunması gerekmeseyse de.)

Belîğ olmak isteyen kimse iki açıdan beyân ilmine ihtiyaç duyar. Birincisi bazı havâssın delalet yollarını öğrenmek, ikincisi ise manada kapalılığa düşmemek içindir. İşte bundan dolayı beyân ilmi meâni ilminin bir parçası/cüzü sayılmıştır.

Bazen ise kelâm/söz -kendisinde beyân ilminin sanatları olmamasına rağmen- belîğ olabilir. Sekkaki belâğatı, “mütekellimin manayı ifade etmede üdebanın terkipleri gibi terkipler kurup teşbih mecaz ve kinaye türlerini

gerektiği şekilde kullanabilmesidir” diye tanımlar. Bunun manası belîğ bir terkip kurulurken ille de teşbih, mecaz ve kinayeli olması gerekir demek değildir. Yoksa bunlardan bir tanesiyle beraberlik etmeyen belîğ bir terkibi belîğ olmayan terkip diye nitelememiz gerekir ki bu da yanlıştır. Zait manaları elde etme adına makam gerektirdiğinden dolayı terkipte bedi ilminin konularına riayet, belağat çerçevesinde değerlendirilir. Bu açıdan bakıldığında kalbde olduğu gibi bazı meseleler meâni ve bediğ ilmi arasında ortak olmaktadır. Hatta bazıları meâni, beyân ve bediğ arasında müşterektir. Nitekim müşâkele meselesi.²¹³ böyledir.

Çünkü müşakeleden kendisiyle asıl manaya ilave bir mana kastedildiği için meâni ilminde; sarîh, mecaz veya kinaye olması açısından beyân ilminde; kelâma güzellik kattığı için de bedi ilminde bahsedilmektedir.

Beyân ilmi akli delaletler açısından kelâmdan bir ilimdir.

Garazı, delalet-i akliyyeyi ifade ve manalarını anlamada meleke elde etmektir.

Gayesi, akli delalet yollarında hata yapmaktan kaçınmaktır.

Belîğ kimselerin sözlerinin araştırılması neticesinde elde edilen öncüller bu ilmin mebdelerindedir.

MUAMMA - LUGAZ

Beyân ilminde akli delaletlerin öğrenilmesi manadaki kapalılığı kaldırmak içindir. Ancak bazen herhangi bir sebeple mananın - büsbütün kapalı olup ta anlaşılmayı hepten zorlaştırmayacak şekilde - üstü kapalı verilmesi istenebilir. Bu ihtiyaçtan dolayı muamma ilmi ihdas edilmiştir.

---

²¹³ Müşâkele, “Bir lafzı ikinci defa hem ilk kullanıldığı anlamın ve hem de kendi gerçek anlamının dışında kullanılmaktır.” Örneğın “Kadeh kırarsa da erbâb-ı dil gönül kırmaz” (Muallim Naci), M. A. Yekta Saraç, **Klasik Edebiyat Bilgisi, Belağat**, s. 217.

Muammada medlul başka manalara delalet eden lafızlar oluyor iken, lugazda ise medlul, bazen bizatihi lafızların kendisi bazen de hariçteki eşyalardır. Dolayısı ile bir söz iki değişik açıdan muamma ve lugaz olabilir. Örneğin medlulun lafız olması durumunda eğer bu lafızlarla başka bir mana kastediliyor ise muamma, başka manalar değilde bilakis lafızların bizatihi kendisi kastediliyor ise lugazdır. Nitekim aşağıdaki şiirde durum böyledir:

Ey bilgin! kaleminden bir nokta düşecek olsa, feleğin taze gelinlerinin yüzünde ben olur.

Ey dinin padişahı! nedir o isim ki ilk harfine bir elif eklenecek olsa, “dâl” olur.

Bu büyük adın kalanı bir fasihin diline düşecek olsa lal olur.

Bu beyitlerde de aynı durum geçerlidir:

Arzulanan isim dört harftir ki bütün dünya peşine düşmüştür.

Bu dört öyle acayip bişidir ki ikisini atsan sekiz kalır

Birincisinde ism-i Celal kastediliyorken ikincisinde “Behişt” (cennet) ismi kastedilmektedir [ve dolayısı ile bu durumda sadece lugaz olmaktadır.] Fakat mezkûr lafızlardan aynı zamanda delalet ettikleri manalarda kastedilecek olur ise bu durumda da lugaz olmalarıyla birlikte muamma da olmaktadır.

Bu ilimlerin mebdelerinin çoğu lugazcı ve muammacıların kelâmlarından alınmıştır. Bazıları ise zevk- i selim ile bilinecek hayâlî şeylerdir.

Bu iki ilmin meseleleri selim tabiatın kabul edeceği bir takım manalar ile bu manaların işaret ettiği gizli manalar arasındaki münasebete bağlıdır.

Bu iki ilim beyân ve bedi ilminin tamamlayıcılarındandır.

BEDİ'

Bir kelâmın/sözün meâni ve beyân ilminin kurallarına riayet etmesiyle oluşan zati güzelliğinin yanı sıra ona arızı güzellik katacak bir ilme ihtiyaç duyuldu ve bedi ilmi vazedildi.

ŞİİR

Bedi ilmi arızı güzelliklerle süslenmesi açısından kelâmı/sözünü inceleyen bir ilimdir.

Garazı, kelâmı arızı güzelliklerle süsleme melekesini elde etmektir.

Gayesi, mezkûr işde hatadan sakınmaktır.

Mebadisi, Arap ediblerinin bedi sanatlarla süslü olan şiir, risâle ve hitabetlerinden elde edilmektedir.

ARUZ

Kendisinde zati (meâni ve beyân ilmiyle) ve arızı (bedi ilmiyle) güzelliklerin bulunduğu kelâmın bu güzelliklerinin unutulmaması için ezberlenmeye ihtiyacı olduğu aşıkardır. Ezber işinin ezberleyen kalbinde bir tesir, gönlünde bir huzur bırakması için ritimleri ve Arap şiirinde kayda değer olan ritimlere arız olan tenasub-ı i'câzı inceleyen iki ilim ihdas edildi.

Aruz ilmi kelâmı farklı vezinlere (ikaat-ı mütenasibe) arız olması açısından ele alan bir ilimdir.

H. Burada kastedilen farklı vezinlerdir ve bu vezinlere musiki de diye isim verilmiştir. Arapça lafızlara arız olması açısından ritimlerden bahsetmek arızî bir durum olduğundan dolayı aruz ilmi Arabî ilimlerden bir kısım kabul edilmiştir. Hatta aruzun Arapça dışındaki dillerde de kullanıldığını düşünecek olursak bu durumda aruz Arabî ilimlerden de sayılmayabilir. Aruzu – lafızlar üzerine arız olup olmamasını dikkate almadan – sadece aruz olması açısından ele alacak almamız durumunda ise aruz [Arabi ilimlerin yerine] riyazi ilimlerin bir parçası olan musiki ilmi olarak kabul edilecektir. Aruzun bütün dillere

uygulanmasını konu edinen bir ilim ihdas edilmemiştir. Eğer böyle bir ilim vazedilecek olsa bu ilim de gayr- ı hakiki ilimlerden olacaktır.

Aruz ilminin garazı, ritimle söz söyleyebilme melekesini elde etmektir.

Gayesi, mezkûr hususta hata yapmaktan kaçınmaktır.

Mebadisi, Arap şairlerinin şiirlerinin araştırılmasının neticesinde elde olan öncüllerdir.

KÂFİYE

Kafiye ilmi beyit sonlarının birbirlerine uygunluğunu araştıran bir ilimdir.

Garazı, Araplar nezdinde itibar edilen, uygun kafiyeli kelâmı irad etme/söyleme melekesini elde etmektir.

Gayesi, kafiyede hata yapmaktan sakınmaktır.

Mebadisi, Arap şiirlerinin sonlarının araştırılmasından elde edilen mukaddimelerdir/öncüllerdir.

Birkaç tanesi hariç olmak üzere buraya kadar sayılan ilimler – ki onlara da işaret edilmişti – Arabî ilimlerin asıl olanlarındandır. Bununla beraber meharicu'l huruf ve muhadara ilminin fûru ilimlerden sayılması da mümkündür.

H. Bu iki ilmin fûru ilimlerden sayılabilecek olması önem sırasına riayet açısından dır. (Yoksa mantıkçıların terminolojisi dikkate alındığından değildir, onlara göre bu iki ilim fûru ilimlerden sayılamaz.) Yani muhadara ve meharicu'l-huruf ilmi fûru ilimlerden dır. Çünkü bunlar diğer ilimler raddesinde önemi haiz değildir.

KARZU'Ş-ŞİİR

Kelâmın/sözün aruz ve kafiyeli olmasının yanı sıra kendisinde aruz ve kafiyeyle dair hallerin incelendiği bir ilme ihtiyaç hasıl oldu ve karzu'ş-şiiir ilmi vazedildi.

Bu ilim güzel veya çirkin olması, kullanılan kelimelerin doğru olup olmaması gibi ehline malum hallerin şiiire arız olması açısından kelâmı/sözü inceleyen bir ilimdir.

Garazı mezkûr haller çerçevesinde şiiir söyleme melekelerini tahsil etmektir.

Gayesi, bu şiiir irâd etme esnasında hata yapmaktan kaçınmaktır.

Mebâdisi, Arap şairlerinin şiiirlerinin incelenmesinden elde edilen önermelerdir.

MEBADI'U'L-İNŞA

Şiiir şiiir olması açısından - kendisindeki maksada göre terhib veya terhibe yol açacak - hayâlî önermelere ihtiyaç duymaktadır. Bu hayâlî önermeler de kültürlerle göre farklılık arz etmektedir. Bir kimsenin bu kadar farklı önermeye vakıf olamayacağı gerçeğinden hareketle mezkûr önermeleri icmalî bir şekilde zapteden mebadiu'l- inşa ilmi ihdas edilmiştir.

Bu ilmin mevzuu uygun önermeler açısından şiiirdir.

Mebadisi, farklı kültürlerin ihtiyaçlarının araştırılmasından elde edilen şeylerdir.

Garazı şiiirsel manayı uygun bir şekilde söyleyebilme melekelerini elde etmektir.

Gayesi mezkûr hususta hatandan sakınmaktır.

İNŞA

Daha sonra kelâma nesir olması açısından bir takım haller arız olunca bu halleri ihata eden inşa ilmi vazedilmiştir.

İnşa, nesiri nesir olması açısından inceleyen bir ilimdir.

Garazı, Arap nezdinde muteber olacak şekilde nesir irad etme / ifade etme melekesini elde etmektir.

Gayesi, bu irad hususunda hata yapmaktan kaçınmaktır.

Mebadisi, Arap ediplerinin hitabet ve risâlelerinden elde edilen şeylerdir. Şuda var ki inşa ilmi; hikmet-i ameliye, şeri ilimler, geçmiş milletlerin hikayeleri başta olmak üzere bütün ilimlerden istifade etmektedir.

EMSÂL

Şair ve münşînin en çok ihtiyaç duyduğu şey darb-ı meseller/atasözleri olunca darb-ı mesellerin ifade biçimlerini, ilk söyleyeninin kim olduğunu, söyleniş sebebini, maksadı, zamanı ve mekanını konu edinen emsal ilmi vazedildi.

Mebadisi, Arapça'da tevatürle sabit olan önermelerdir.

VEKÂİ'U'L-ÜMEM VE MÜDÜNUHUM

Meşhur Arap şairlerine ait isim, lakap, künye, nesep ve bunlarla alakalı bilinmesi gerekli olan durumlar vardır. Bunlar iyice bilinmeden Arap şiirinin manasını anlamak eksik kalır. Hakeza taifelerinin her birerine ait hususi mekanlar, başlarından geçmiş meşhur hikayeler, alışageldikleri örf ve adetleri vardır ve bunlara Arapların şiir, hitabet ve risâlelerinde atıflar yapılmaktadır. Mezkûr meseleleri konu edinen ilim vekai'u'l-umem ve mudunihim isimli ilimdir. Başlı başına bir ilim olan bu sahada el-Esmâî²¹⁴ ve Ebû Ubeyde²¹⁵ birçok eser kaleme almışlardır. Bu ikisinin

---

²¹⁴ Abdulmeik b. Kureyb, dedesine nisbeten el-Esmâî olarak bilinir. Basralı meşhur lügat alimi, doğum ve vefat yeri Basra'dır. Ezberinde on bin ercûze olduğunu kendisi söylemektedir. Reşid onun için şiirin şeytani demektir. (216/831) Arap şiirini naklettiği **el-Esma'ıyyât**'ı en meşhur

Harunu'r-Reşid'e yakın olmaları büyük ölçüde bu ilimde mahir olmalarından dolayıdır.

Mevzuu, yukarıda zikredilenler açısından Arap şiiridir.

Mebadisi, araştırma (istikra) veya tevatürle sabit olan şeylerden / bilgilerden alınmıştır.

Garazı, zikredilen şeyleri zapdetme melekesi elde etmektir.

Gayesi, mezkûr hususlarda hata yapmaktan sakınmaktır.

İSTİ'MÂLÂTÜL-ELFÂZ

Her Arap taifesi lafızlara hakiki anlamının ötesinde nakil, teşbih, istiare, mecaz, veya kinaye yoluyla bir takım anlamlar yüklemişlerdir. O taifelere mahsus anlamlar kazanan bu lafızları inceleyen isti'mâlâtü'l-elfâz ilmi ihdas edilmiştir. Yukarıda ismi geçen el-Esmâî ve Ebû Ubeyde'nin bu ilimde de kaleme aldıkları birçok eserleri vardır.

el-EHÂCÎ ve'l-EĞLÛTÂT

Arapça'da bazı lafızlar vardır ki onları - ilk etapta - Arapça dilbilgisi kaideleri altında ele almak kolay olmamaktadır. Bu tür lafızları Arap gramerine uyarlamak için mezkûr ilim vazedilmiştir. *Keşşâf*²¹⁶ müellifi bu ilimde *el-Muhâcât* ismini verdiği bir kitap kaleme almıştır.

---

eseridir. **el-A'lâm**, Hayreddin Zirikli, s. 162; Luvis b. Nikola el-Ma'luf el-Yesui Ma'luf, **el-Müncid fi'l-A'lâm**, s.53.

²¹⁵ Ebû Ubeyde, Muammer b. El-Müsennâ (823), Lügat ve şiirde mahir Basralı alim. Arab ensâbına dair kaleme aldığı eseri **el-Mesâlib** 'dir. **el-Müncid fi'l-A'lâm**.

²¹⁶ Mahmud b. Ömer 538/ 1144, Zemahşerî diye maruftur, tefsir, lügat ve Arap edebiyatında alim bir zattır, Mekke'de kalmasından dolayı Carullah lakabıyla da anılmaktadır, birçok eseri vardır, en meşhuru ilm-i tefsirden kaleme aldığı **Keşşâf**'tır. Zirikli, 7.cüz, s. 178.

Bu ilim kavaid-i Arabiyye'ye/gramere muhalif gibi görünen lafızların kaidelere/gramere tatbik edilmesinden bahseden bir ilimdir.

Mebadisi, lügat, sarf ve nahiv ilminden alınmıştır.

Garazı, gramere muhalif gibi görülen Arapça lafızların gramere tatbik etme melekesini elde etmektir.

Gayesi, Arap gramerini hatalardan korumaktır.

TERESSUL

Kelâm/söz muhataplar ile iletişimde kullanıldığı gibi üçüncü şahıslar ile iletişimde de (yazışmalarda) kullanılmaktadır. Bu açıdan kelâma/söze zatı ve mektup yazıcıların bildiği - nakışlar açısından - bazı haller arız olmaktadır.

H. Çünkü muhatapla yüzyüze gelindiğinde kendisine sarfedilmesi caiz olmayan bazı kelâmlar vardır. İşte bu bağlamda söz makamına riayet etmek güzeldir. Kelâmın gaibe sarfedilmesi açısından dikkat edilmesi gereken incelikler vardır.

H. Nakışları açısından : Belli bir hat çeşidinin seçilmesi, satır aralarının dar veya geniş olması, mektup yazanın isminin mektup sayfasının üstünde veya altında olması gibi. Aynı şekilde mektup sayfasının nasıl dürülmesi v.b. şeyler de bu ilimde mevzu bahis edilebilir.

Bu ilim mustakil eserlere konu edinilmeyip bilakis inşa kitaplarında ele alınmaktadır.

Mebadisinin bir çoğu bedihi olup, bazıları da istihsani işlerdendir. Bu ilim de hikem-i ilmiyyeden istifade etmektedir.

Risâlenin başında da ifade ettiğimiz gibi iletişimde lafızlar tek başına yeterli değildir. Bilakis [özellikle] üçüncü şahıslara meramı anlatmak için lafızlara delalet

eden bir takım yazılar /nakışlara da ihtiyaç vardır. Bu nakışlara ait halleri araştıran altı tane ilim ihdas edilmiştir.

H. [Aşağıda gelecek olan bu altı ilimden] “Altıncısı hariç bu ilimler Arapça’ya has değildirler. Dolayısı ile nasıl oluyor da onlar Arapça ilimler içerisinde sayılıyor ?” şeklinde bir itiraz da bulunulamaz. Çünkü bu ilimler ilk etapta Arapça lafızlar için vazedilmiş, bilâhare diğer diller için de kullanılır olmuştur. [İkinci olarak şöyle denilebilir] Bunlar sadece Arapçayla ilgili ilimler olmasa da bunlar, bu dil baz alınarak incelendiğinden Arabî ilimlerden sayılabilirler. Aruz ilminin Arabî ilimlerden sayılması bağlamında yapılan yorum aynıdır. Çünkü aruzda ele alınan vezinler Arapça’ya has olmayıp diğer dillerde de bulunmaktadır. Fakat aruzun diğer dillerde bulunup bulunmamasından sarf-ı nazar edilerek sadece Arapça lafızlarda kullanılması dikkate alınmış ve bu açıdan aruz Arapça ilimlerden sayılmıştır. Şu an bizim konumuz olan ilimlerde de durum niçin böyle olmasın ki ?

KEYFİYET-Ü NAKŞİ’L-HURÛF

Bu altı ilimden birincisi harflerin nasıl yazıldıklarını ve birbirlerinden farklarını gösteren keyfiyet-i nakşî’l-huruf ilmidir. Bu ilimde harfleri temsil eden bugünkü suretlerinin hangi gerekçe ile tercih edildiği de konu edinilir. Bu ilim en çok hendeseden istifade etmektedir.

H. Şüphe yok ki hattı vaz eden irade bu vaz’ esnasında bir takım tabii münasebete riayet etmiştir ki tafsilâtı şöyledir:

Öncelikle “elif”i uzunluğu simetriye uygun bir şekilde vazetti ve onu sekiz birim/parçadan müteşekkil kabul etti. Daha sonra “elif” herhangi bir dairenin çapı kabul etti.

Öncelikle “elif” kalınlık ve uzunluğu simetrik olacak şekilde vaz edilmiştir ve burdaki ölçü sekizde bir oranındadır. Daha sonra “elif” herhangi bir dairenin çapı kabul edilerek “elif”in haricindeki diğer herfler bu daire ve çapına nispetle vazedildi:

“Be”, “te” ve “se” harflerinin uzunlukları “elif”in uzunluğu kadardır. Yukarıya doğru olan çıkıntıları ise “elif”in sekizde biri oranındadır.

“Cim”, “ha” ve “hı” harflerin üst taraflarının uzunluğu “elif”in uzunluğu kadardır ve aşağı doğru olan kavisleri de dairenin yarısı kadardır.

“Dal” ve “zel” kavis yapılmış “elif” gibidirler.

“Râ” ve “zı” dairenin dörtte bir oranındadırlar.

“Sin” ve “şın”ın dişleri “elif”in sekizde bir oranında, kavisleri ise dairenin yarısı oranındadır.

“Sad” ve “dad”ın baştaraflarındaki gözlerin uzunluğu “elif”in uzunluğunun sekizde biri oranındadır. Gözlerin arasının açıklığı da yine “elif”in sekizde biri oranındadır. Aşağı doğru sarkan kavisleri ise dairenin yarısı oranındadır.

“Tı” ve “zı”nın gözlerinin uzunlukları “elif”in uzunluğu kadardır, gözlerin arası ise [aynı “sad” ve “dad”ta olduğu gibi] “elif”in sekizde biri oranındadır. Bu harflerin üzerindeki dik çubuklar da “elif”i’n uzunluğu gibidir.

İkişer kaviden meydana gelen “‘ayn” ve ”gayn” ın birinci kavisleri dairenin dörtte biri, ikinci kavisleri ise dairenin yarısı oranındadır.

“Fe”nin öne doğru uzana çubuğu “elif”in uzunluğu kadardır. “Fe”, “kaf”, “hâ” ve “vâv”ın halkaları/gözleri ise “elif”in üçte biri oranındadır.

“Kaf”ın aşağı doğru olan tarafı yarım daire kadardır.

“Kâf”ın iki çubuğunun uzunluğu “gayn” gibidir.²¹⁷

---

²¹⁷ Burada müellif “elif” gibidir yerine sehven “gayn” gibidir yazmış olmalı.

“Kef”in iki çubuğunun birbirine uzaklığı, “elif”in sekizde biri, “kef”in kesresi [?] “elif”in dörtte biri oranındadır.

“Lâm”ın uzunluğu “elif”in uzunluğu kadar, öne doğru uzanan tarafı ise yarım “elif” uzunluğundadır.

“Mim” ve “vâv”ın aşağı doğru uzanan tarafı “rı” ve “zı”nın kavisi gibidir.

“Nûn”un kavisi yarım daire gibidir.

“Yâ”nın üst tarafı “dâl” gibi, aşağı doğru uzanan tarafı “elif” kadardır.

Yukarıdan beri zikrettiğimiz ikide bir, üçde bir, dörtte bir, altıda bir ve sekizde bir gibi nisbetler, geometri ilminde bahsedilen ayırteci ölçülerdir ve hattatların/müstensihlerin bu ölçülere riayet etmesi gerekmektedir. Zira Arabî hattın vazedilmesindeki espi bu ölçülerdir. Fakat bununla beraber kimi hattalar/müstensihler bu ölçülere riayette müsâmahakar davranmaktadırlar. Bunda biraz da coğrafî ve mizâcî farklılıkların etkisi vardır. Ve bunun neticesinde görece farklı hatlar icad edilmiş oldu.

HURÛFU’T-TEHECCÎ

Bu altı ilimden ikincisi kendisiyle Arap alfabesindeki hece harflerinin mevcut tertibi, harflerin bitişik yazılmaları durumundaki şekilleri, birbirinden ayırt edilmelerini sağlayan noktalama işaretleri ve bu günkü haliyle suretlerini inniyyet (sebep) ve limmiyyet (sonuç) açısından ele alan hurûf-u teheccî ilmidir. İbnü’l-Cinnî²¹⁸ ve Cenberî bu ilimde birçok risâle kaleme almıştır.

TAHSÎNU’L- HURÛF

---

²¹⁸ İbn-u Cinnî, 942/1002, ismi Osman’dır. Nahiv ve sarfta Arap üdebasının en meşhurlarındandır. Mütenebbî’nin divanına şerhi vardır. **el-Müncid fi’l-A’lâm**, s. 6.

Üçüncüsü tahsinu'l-huruf ilmidir. Bu ilimde harflerin güzel yazılmasından ve yazı alet-edevatlarından bahseder. Meşhur hattatlar bu ilimde birçok eser kaleme almışlardır. Yakut el-Musta'simî²¹⁹ nin bu ilimde yazılmış oldukça güzel bir kitabı vardır. Bu ilmin dayanağı taifelerin ve şahısların örf, adet ve mizaçlarına göre farklılık gösteren güzellik anlayışıdır. Bundan dolayı aynen harflerin kendilerinde ve lügatte ihtilaf edildiği gibi harflerin nasıl yazılmaları gerektiğinde de ihtilaf edilmektedir.

KEYFİYYETÜ TEVELLÜDİ'L-HUTÛT MİN USÛLİHÂ

Bu ilim, harflerin birbirlerinden ekleme ve çıkartmalarla nasıl türediğini gösteren bir ilimdir.

İyi hattatlar bu ilimde birçok risâle yazmışlardır. Konuyla alakalı detaylı bilgi için o risâlelere müracaat edilmelidir.

KEYFİYYETÜ EŞKALİ BESAYİTİ'L-HURUF

Harflerin birbirleriyle birleştirilmek suretiyle kelime haline nasıl dönüştüğü bu ilimden öğrenilmektedir.

Mezkûr beş ilmin mevzu, garaz ve gayelerine aşık oldukları gerekçesiyle değinilmemiştir. Bunların mebâdisi ise tümü veya çoğu şekillerde fitri ilgiye dönük erbabinca güzel görülen inceliklerdir.

H. Çoğu dedik zira bunların bazısı ülfet, adet gibi fitri olmayan istihsani şeylerden alınabilir.

İMLÂÛ HATTİ'L-ARABİYYE

---

²¹⁹ Cemaleddin, Yakut b. Abdullah el-Musta'simî, aslen Rumî'dir. Halife Must'asım Billah'ın mevâlisindendir. Güzel hattı ile meşhurdur ve bu sahada birçok kimseye üstadlık yapmıştır 689/1299. **Ahbâr u Eş'âr** ve **Esrârü'l-Hükemâ** meşhur eserlerindendir. **el-A'lâm**, 8. Cüz, s. 131.

Altıncı ilim hat ilmidir. Aslında daha önceki ilimlerin bir alt koku olan bu ilimde ise hat çeşitlerinden ve bunların inniyet vel limmiyyetinden bahsedilmektedir.

Mebadisi, Arap hattının vâzından tevatürle sabit olan ve hat çeşitlerinin araştırılması neticesinde elde edilen şeylerdir. Bu inniyet açısındandır. Limmiyet açısından mebadisi ise iştikak sarf v.b. ilimlerden alınan şeylerdir.

Buraya kadar anlatılan - Arapça'ya lafız ve kitabet açısından taalluk eden ilimler- Arabça harfler sayısınca yirmi dokuz tanedir. Aslında bu ilimlere dair anlatılan meseleler itibaridir. Hatta bu itibar gözardı edilecek olursa lafızların bizatihi kendileri bu meseleleri iktiza ettirmeyecektir. Dolayısı ile Arapça ilimler zamanla (İtibar edenler değişikçe) değişebilen ilimlerdenidir.

ŞER'Î İLİMLER

Şeri ilimlere gelince, insanoğlunun temeddünü kendi arasında ittifak ettiği sulh ve selameti sağlayacak bazı kanunlara ihtiyaç duymaktadır. Böyle bir kanunu koyacak kimsenin de bütün herkese eşit mesafede ve toplumun ihtiyacının ne olduğunu tam anlamıyla bilecek biri olması gerekmektedir. Böyle bir kanun koyucu da olsa olsa Allah Te'ala'dır. Allah Te'ala'nın koyduğu bu kanunları öğrenmek ise ancak doğruluğu mucizelerle ispatlanmış bir muallim aracılığı ile mümkündür.

H. Kanun koyucunun ise insanlık kümesinden olması caiz değildir. Yoksa herkes arzuladığı kanunları koyardı.

Bu muallimin de Rabbânî ve insanı tarafı olan bir kimse olması gerekmektedir ki bu sebeple müfîd ile müstefîd/ taleb eden ile kendisinden taleb edilen arasında bir münasebet olabilsin. Kanunların muallim aracılığı ile öğrenilmesi lafızlarla mümkündür. Bu kadar insanın kanunları muallimden şifahen öğrenmesi mümkün olamayacağı için kanunların manalarına delalet edecek lafızların zaptedilmesi gerekmiştir.

Daha sonra kanun koyucunun varlığına ve kanunları O'ndan tebliğ eden bir tebliğciye inanınca ardından kanunlara delalet eden lafızları layık-ı vechile anlamak

için tebliğcinin ashabı veya o ashaba tabi olan kimselere ihtiyaç duyuldu. Tüm bunların neticesinde tebliğ edilen bu kanunların ila- nihaye devam edebilmesi için kudemâ bazı ilimler tedvin etti. Bu ilimler de Şeri ilimler adı altında beş başlıkta/kısımda toplanmaktadır.

Birinci kısım, kanun koyucunun ve O'ndan bu kanunları tebliğ edenin zatını;

İkinci kısım, lafız olmaları açısından Allah Teala'dan nazil olan kanunları;

Üçüncü kısım, yine lafız olmaları açısından muallimden sâdır olan kanunları;

Dördüncü kısım, lafızlar yoluyla elde edilen hükümleri;

Beşinci kısım ise yukarıdaki dört kısma tealluk eden meseleleri ele almaktadır.

Konun koyucunun ve O'ndan bu kanunları tebliğ edenin zatını konu edinen birinci kısım iki çeşittir :

USÛLU'L-KELÂM

Birincisi kelâm usulüdür.

H. Bu ilim bütün şeri ilimlerin esasıdır. “Kelâm ilmi tefsir ve hadis ilminden istifade etmektedir” diyenlerin kastedtikleri kelâm usulü değil, bilakis furuu'l-keâmıdır. Bu ise akli delillerle teyit edilmiş sem'î delillerle sabit olan akâid meselelerini inceleyen farklı bir ilimdir. Müteahhirûn bu iki ilmi bir ilim kabul etmişlerdir. Bizim açıklamamızla devir ihtimali ortadan kalkmıştır.

Kelâm usulü kanun koyucu ve tebliğcinin hallerini araştıran bir ilimdir.

Mevzuu, bu zikredilen açıdan kanun koyucu ve tebliğcinin zatlarıdır.

Mebadisi, apaçık akli veya tecrübeye dayalı önermelerdir.

Gaye ve garazı, bizzat bu ilmin öğrenilmesidir. Ayrıca bu ilmin sair şeri ilimlerin mevzularının ne olduğunu isbat edip, şeriatın varlığına dair mubtilûnun ortaya attığı fesadı defetmek gibi faydası da vardır.

SİYER

İkincisi siyer ilmidir. Siyer ilmi mübelliğin fiili, ahlâkı, nesebi, ashâbı gibi meselelerden bahseden bir ilimdir.

Mevzuu, beşer olması açısından mübelliğin kendisidir.

Mebnası/dayanağı tevatürdür.

Garazı, mezkûr hallerin zaptıdır.

İkinci cins (lafız olmaları açısından Allah Teala'dan nazil olan kanunları ele alan ilimler) ise on üç fenne ayrılmaktadır.

KİRÂATU SEB'A

Birinci fen olan Kırâat ilmi kendisinde kelâmullah'ın - tevatüren sabit olan ihtilaflar açısından – incelendiği bir ilimdir.

Mebadisi, tevatürle sabit olan önermelerdir. Arabi ilimlerden de istimdadı vardır.

Garazı, tevatürle sabit olan ihtilafları zapdetme melekesini elde etmektir.

Faydası, Allah kelâmını tahrif ve tagayyürden korumaktır.

KİRÂATU ŞÂZ

İkinci fen kırâat- şaz ilmidir. Bu ilimde yine Kur'ân'ı- Kerîm'deki ihtilaflı okunuşlardan bahsedilir. Fakat bu defa tevatür derecesine varmamış olan farklı rivayetlerden bahsedilir.

Mebadisi, meşhur veya âhâd yolla gelmiş olan önermelerdir.

NASİH - MENSUH

Üçüncüsü nasih- mensuh ilmidir. Bu ilim Ku'rân- Kerîm'in neshedici ve neshedilmiş olan ayetlerinden, nesih sebeplerinden, neshin ne zaman olduğundan ve nesihten sonra ayetler arasında nasıl cem yapılacağından bahseden bir ilimdir.

Mebadisinin bir kısmı tevatürle sabit olmuştur, bazıları dinde zarureten bilinmesi gerekli olan akli şeyler, bazıları da icma ile sabit olan şeylerdir.

Garazı, lafız ve mana açısından Ku'rân ayetlerini tezattan korumaktır.

Faydaları daha ziyade hüküm istinbatında ortaya çıkmaktadır.

TECVÎT

Bu ilim Ku'rân'daki lafızların nasıl telaffuz edileceğinden bahseden bir ilimdir.

Bu ilimin mebdelerinin çoğu meharicu'l-huruf iliminden alınmıştır. Bir kısmı ise tedibidir.

Tecvit ilminin garazı, harfleri güzel çıkarma melekesini elde etmektir.

Faydası, elhamı güzelleştirmektir.

el-VUKÛF

Ku'rân-ı Kerîm'i okurken durmanın caiz olduğu ve olmadığı yerleri kısımları itibarıyla ele alan bir ilimdir.

Mebadisi, seleften nakledilen önermelerdir.

Bu ilmin garazı, umur-ı mezkûreyi elde etmektir.

Faydası, elhamı güzelleştirmek ve kolaylaştırmak, Ku'rân tilavetinde lafzen veya manen yanlış anlaşılmalara götüren şeylerden sakınmak ve Ku'rân-ı Kerîm'i ezberlemeyi kolay hale getirmektir.

MUSHAF

Bu ilim kendisinde Ku'rân-ı Kerîm'in nasıl yazılacağına araştırıldığı bir ilimdir.

Mebadisi, vahiy kâtiblerinden nakledilen, önermelerdir.

Garazı, Ku'rân-ı Kerîm'i yazabilme melekesini elde etmektir.

Faydası, Mushaf yazısını güzelleştirmek ve Hz. Peygamber döneminde alışlagelen Ku'rân yazısı nasılsa onu öylece muhafaza etmektir. – Ki bu sebeple Ku'rân-ı Kerîm tahriften korunmuş olacaktır.-

SEBEBÜ NUZUL

Ku'rân ayet ve surelerinin iniş sebeplerini, indiği zaman, mekan v.b.yi konu edinen bir ilimdir.

Mebadisi, seleften nakledilen meşhur önermelerdir.

Garazı, mezkûr işleri zapdetmektir. Bu ilmin, Ku'rân-ı Kerîm'in manalarının anlaşılmasında ve Ku'rân'dan hüküm istinbat edilmesinde birçok faydası vardır. Tefsir ilmi bu ilimden istifade etmektedir.

HAVÂSSU-L'KU'RÂN

Ayet ve surelerin dünya ve ahiret açısından özelliklerini konu edinen bir ilimdir.

Mebadisi, maneviyatla yol kateden kişilerden nakledilen öncüllerdir.

TEFSİR

Tefsir ilmi, Arapça gramerinin ışığı altında ayetlerin manalarını araştıran bir ilimdir.

Mebadisi, Arabî ilimler ve kelâm usulündendir.

Garazı, Ku'rân-ı Kerîm'in manalarını iyice anlamaktır.

Faydası sahih bir şekilde şeri hükümleri istinbat edebilme gücünü elde etmektir.

GARAİBU'L-KU'RÂN (Bu ilimdeki bilgiler sadece lügat ilmi ile öğrenilemeyecek bilgilerdir.)

Mebadisi, İbn-i Abbas²²⁰, Mukatil²²¹, Mücahit²²², Ka'bu'l-Ahbar²²³ gibi din büyüklerinden nakledilen önermelerdir.

TEVİL

On birincisi tevil ilmidir.Tevil sözü zahiri anlamından çevirmek demektir. Tevil ilmi ise kendisiyle manaların tevilinin bilindiği bir ilimdir.

Mevzuu, Ku'ran kelâmını zahiri manasından olması gereken manaya taşımaktır.

Mebadisi ya bedihidir ya da kelâm usulundan alınmıştır.

---

²²⁰ Abdullah b. Abbas b. Abdulmuttalib, 68/687, Hz. Peygamberin amcasının oğludur. İbn-i Mesud onun için tercümanı'l-Ku'rân demektir. O kadar zeki idi iki mersiye/ağıt v.s. duyduğunda ezberlememek için kulağını kapattığı rivayet olunur. **el-A'lâm**, 4. Cüz, s. 95.

²²¹ Mukâtil b. Süleyman b. Beşîr el-Ezdî, 150/767, ileri gelen müfessirlerdendir, **Tefsîr-i Kebîr, Nevâdiru't-Tefsir, Müteşâbihu'l-Kur'ân** eserlerinden bazılarıdır.

²²² Mücâhit b. Cebr, 104/722, tabiindendir. Zehebî onun hakkında şeyhu'l- kurrâ ve'l-müfessirîn demektir. Tefsirde İbn-i Abbas'ın talebesidir. **El-A'lâm**, 5. Cüz, s. 278.

²²³ Ka'b b. Mâni', 32/652, Ka'bu'l-Ahbâr diye bilinir. Tabiindendir, müslüman olmadan önce Yemen'in meşhur Yahudi alimlerinden idi. **El-A'lâm**, 5. Cüz, s. 228.

Garazı, müteşabih veya her hangi bir ayette tevil yapabilme melekesini elde etmektir.

Faydası, sapık fırkaların müteşabih ayetlerin zahirinden yola çıkarak ortaya koydukları şüpheleri def edebilme/cevap verebilme gücüne sahip olma ve Ku'rân ayetlerinin manalarını çoğaltmaktır.

RUMÛZÛ'L-KUR'ÂN ve İŞÂRÂTUHÛ

Bu, ilahi manalardan ve remizlerle işaret edilmiş olan sırlardan bahseden bir ilimdir.

Mebadisi, gizli münasebetleri tesbit edebilen ehl-i keşfdan nakledilegelen önermelerdir.

Garazı, remizleri ve işaretleri anlayabilme melekesini elde etmektir.

Faydası Ku'rân-ı Kerîm'in sırlarına vakıf olmaktır.

H. Bu meyanda Allah'ın bana lütfettiği sırlardan birisi şudur. Uzun Hasan benim doğduğum Tokat'ı muhasara ettiği esnada ben Fatih Sultan Mehmed'in hafız-ı kütübü idim. Bu olaya çok üzülmüştüm ki Allah bana Fatih'i teselli sadedinde (عزیزا وينصرك الله نصرا)²²⁴ ayet-i kerîmesini okumamı ilham etti. Daha sonra bu ayetin harflerini ebced hesabıyla saymam ilham edilince onları saydım ve mezkûr ayetin ebced hesabıyla aşağıda zikredilecek olan tarihe denk geldiğini gördüm. Binaen aleyh o tarihte Sultanın Uzun Hasan'ı herc ü merc edeceğini kendisine müjdeledim.²²⁵ Nihayet iş dediğim gibi de oldu ve mezkûr hadiseyi Farsça nazmettim.

Uzun Hasan'ın askeri Sultanımızın eliyle tarumâr oldu

---

²²⁴ Fetih/3, "Allah sana büyük bir zafer ihsan edecektir."

²²⁵ Bu hadiseyi Hoca Sadeddin Sultanın gördüğü rüyanın kıssası başlığı altında anlatmaktadır. Molla Lutfi mezkûr yerde ismi tasrih edilmeden "erbâb-ı fazl-ı dânişden biri" olarak tavsif edilmektedir. **Tacu't-Tevârih**, C. I, s. 533-4, Yaltkaya'dan naklen, "a.g.m". s. 39.

Ve yensurekellahu nasren azîzâ ayeti buna tarih oldu.

Fetih günü gelip çatinca sultana bu manzumeyi sundum o da beni mükafata boğdu. Bu hadisenin garip bir tarafı da yukarıdaki ayette muhatap alınan peygamberimiz ile sultanımızın her ikisinin adının da Muhammed olmasıdır. Sanki Hz. Peygambere yapılan bu zafer muştusu sultana da yapılmıştı.

²²⁶الم غلبت الروم في أدنى الأرض وهم من بعد غلبهم سيغلبون في بضع سنين ayetinde de benzer şekilde bana ilham geldi. Ayette geçen yerin en aşağısı (أدنى الأرض) ndan maksat son harfidir. Bu son harften kastedilen de o harfin ismi yani ضاد tır. Bu harfin [ebcetteki mukabili olan ?] 805 ise Timur'un Yıldırım Bayezid'i mağlup ettiği tarihe denktir. ? Daha sonra ben yukarıdaki ayette geçen بضع lafzını ebced hesabıyla saydım ve ب, ض, ع isimlerinin/müsemmelerinin Timur'un yenileceği tarihe denk geldiğini müjdeledim. Bana mükafat vaadinde bulunan Sultan zaferin gerçekleşmesi üzerine bu vaadini yerine getirdi. Timur'un yenilmeden birkaç hafta önce edne'l-arz da? Askerlerimizden bazısını hezimete uğratmış olması yukarıdaki ayetin - lugavi anlamı dikkate alındığında – işaretlerinden birisidir.

Diğer bir örnek ²²⁷رفيع الدرجات ayet-i kerîmesidir, çünkü رفيع lafzının [ebced hesabına göre] sayısı الدرجات lafzının sayısına denktir. Buna benzer misaller Ku'rân- ı Kerîm'de çoktur.

DEF'Ü METÂ'İNİ'L-KU'RÂN

İkinci cinsin on üçüncü ve son fenni olan bu ilim, sapık kimselerin Ku'rân-ı Kerîm'in lafzına veya manasına yönelttikleri şüpheleri ortadan kaldıran bir ilimdir.

Mebadisi, Arabî ilimlerden ve kelâm usulünden alınmıştır.

²²⁶ Rum/1-3, " Elif, Lâm, Mîm, Daha önce edne'l- arz'da mağlub olan Rumlar bir-kaç seneye kalmaz galip geleceklerdir."

²²⁷ Mü'min/15, " O Allah dereceleri yükseltendir."

Bu ilmin garazı, mezkûr şüpheleri ortadan kaldırabilme melekesini elde etmektir.

Faydası, zihinleri zayıf kimselerin akidesinden korumaktır.

Üçüncü cins (lafız olmaları açısından muallimden sâdır olan kanunları ele alan ilimler) on bir fenden oluşmaktadır.

METNÜ'L- HADİS

Birincisi olan metnu'l-hadis ilmi Hz. Peygamberin sözlerinin zaptedilmesinden, tayin edilmesinden, tayin edilme yollarından, [hadis] rivayet şartlarına riayet ve Hz. Peygamberin dine taalluk eden fiil ve sayir hallerini araştıran bir ilimdir.

Açıktır ki bu ilmin mevzuu, yukarıda zikredilen hususlardır, ancak bu ilmin mevzuunun -dine taalluk etmesi açısından- Hz. Peygamberin zatı olduğunu söyleyenler de vardır.

Mebadisi, güvenilir kimselerden rivayet edilen önermelerdir.

Garazı, doğru bir şekilde hüküm çıkartabilmek ve şeriatla sapkınlığa engel olmak v.b. için mezkûr konularda meleke elde etmektir.

TIBBU NEBEVÎ

Feraiz (miras hukuku) fıkıh ilminden ayrı tutulup bağımsız bir ilim kabul edildiği gibi tıbb-ı nebevî de hadis ilminden ayrı bir ilim kabul edilmiştir.

Tıbb-ı nebevî Hz. Peygamberin insan sağlığıyla ilgili söylemiş olduğu sözlerinin (hadislerinin) öğrenildiği bir ilimdir.

Bu ilmin mevzu ve mebadisi hadis ilmine kıyasla tesbit olunabilir.

RUVÂTU'L-HADİS

Hadis râvilerinin isim, nesep, künye,²²⁸ yaşadıkları zaman v.b. hallerinin araştırıldığı bir ilimdir.

Mebadisi, güvenilir kimselerden işitilen / rivayet olunan önermelerdir.

Garazı, râvilerin hallerine dair bir meleke elde etmektir.

Gayesi, hadis silsilelerinde hata yapmaktan kaçınmaktır.

Üçüncü cinsin beşinci fenni :

NÂSİHU'L-HADİS VE MENSÛHİ'L- HADİS

Altıncısı:

SEBEBÛ VURÛDİ'L-HADİS

Yedincisi:

TE'VİLÜ'L-HADİS

Sekizincisi:

RUMÛZU'L – HADİS

Dokuzuncusu:

GARÂİBU'L-HADİS

Onuncusu:

DEF'Û METÂİNİ'L-HADİS

---

²²⁸ Baba ve oğula izafeten yapılanlar künye, (Ebu Bekir, İbn-i Arabî v.b) medih veya zem ifade edenler sıfat, (sıska, cengaver v.b) bunların dışındakilere ise isim denilmektedir Bunlar bir arada zikredildiklerinde isim, lakab, künye Şeklinde tertib edilmeleri daha evladır.. Cemaleddin İbn-i Hişam el-Ensârî, **Katru'n-Nedâ ve Bellu's-Sadâ**, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Beyrut, el-Mektebetu'l-Asriyye, 1994. s. 108-109.

ilmidir.

Son beş ilme ait malumat bu ilimlerin Ku'rân ilimlerindeki benzerlerine bakılarak öğrenilebilir, bunun için biz bunlara değinmedik.

On birincisi

TELFÎKU'L-HADİS

Hz. Peygamberin hadisleri arasındaki veya hadislerle ayetler arasındaki var gibi görünen muhalefeti / tezadı telif etmeye yarayan bir ilimdir.

Mebadisi, şeri ve Arabi ilimlerden alınmıştır.

Garazı, telif yapabilme melekesini elde etmektir.

Faydası, dindeki prensiplere zarar vermesi muhtemel şüphelerin ortadan kaldırılmasıdır.

Dördüncü cinsde bulunan (lafızlar yoluyla elde edilen hükümleri konu edinen) ilimler dört nevidir.

KELÂM

Birincisi kelâm ilmidir. Bu ilim, şariin kavlından istinbat edilmiş olan cismen haşır v.b. akılla tesbit edilemeyip ancak bir haber vericinin haberiyle öğrenilebilecek itikadi hükümleri inceleyen bir ilimdir. Muteahhir ulemadan kelâm usulü ile kelâmı bir kabul edenler de vardır. Bu durumda kelâm usulü ve kelâmdan mürekkebi bu ilim dini-akâidi meseleleri inceleyen bir ilim olmaktadır. Bunda aslında yadırganacak bir şey yoktur, zira usule taalluk eden belli meseleler müstakil bir ilim olarak ele alınabilir.

Mebadisi, hadis tefsir v.b. ilimlerden alınmıştır.

Bu ilmin bizatihi tahsil edilmesi kelâm ilminin garaz ve gayesidir.

USÛLÜ'L-FIKİH

Tafsili²²⁹ delillerden ameli, icmali ve şeri hükümlerin nasıl çıkartılacağını araştıran bir ilimdir.

Mevzuu, kendisinden - icmali ve şeri hükümlerin istinbat keyfiyeti açısından - külli, şeri delillerdir.

Mebadisi, çoğunluğu Arabi ilimlerden bir kısmı da kelâm usulü, tefsir ve hadis gibi şeri ilimlerden alınmıştır.

Garazı, tafsili delillerden şeri-ameli hükümleri çıkarabilme melekesi elde etmektir.

HILAF

İcmali veya tafsili delillerden farklı istinbat/hüküm çıkarma yollarını araştıran bir ilimdir.

H. İcmali kaydı usul ilmindeki hilaftan, tafsili kaydı ise fûrudaki/fıkıhtaki hilaftan sakınmak içindir.

Mebadisi cedel ilminden alınmıştır fakat şeri ve Arabi birçok ilimden de istifade etmektedir. vardır.

Garazı ibram ve nakz melekesi elde etmektir.

Faydası kendi mezhebine gelecek şüpheleri / itirazları def edip onları muhalif mezhebe karşı kullanmaktır/ getirmektir.

FIKİH

---

²²⁹ Bütün nüshalarda “İcmali delillerden” şeklinde kayıtlıdır, fakat doğrusu tafsili delillerden olmalı. Zaten müellifin kendisi de fıkıh usulünün garazında “tafsili delillerden şeri-ameli hükümleri çıkarabilme melekesi elde etmektir.” Demektedir. Ayrıca bkz. Sadru’ş-Şerîa Ubeydullah b. Mesud el-Mahbûbî, **et-Tenkîh**, C.I. Beyrut, Daru’l-Erkam, t.y, s. 34.

Fıkıh ilmi şeri-ameli-tafsili hükümleri o hükümlerin tafsili delillerden elde edilmesi açısından araştıran bir ilimdir.

Mebadisi, fıkıh usulünden alınmıştır, şeri ve ameli diğer ilimlerden de istifade etmektedir.

Garazı, şeri hükümlere²³⁰ güç yetirebilme/anlayabilme melekesi elde etmektir.

Faydası, öğrenilen bu hükümlerle amel etmektir.

FERÂİZ

Feraiz ilmi aslında fıkıhın baplarından bir baptır. Fakat içerdiği meselelerin çokluğundan dolayı onu fıkıh ilminden ayırıp müstakil bir ilim olarak kabul etmişlerdir. Ayrıca feraizin sadece müteveffaların hükümleri ile ilgilenmesi de bu ilmin ayrı bir ilim olarak ele alınmasının başlıca sebebidir.

Feraiz ilmi, miras hukukunu araştıran bir ilimdir.

Mevzuu, terekelerinin taksim edilmeleri açısından müteveffalardır. Ayrıca fıkıh ilminin istifade ettiği ilimlerden ve hesap ilminden de istifade etmektedir.

Garazı, terekeyi taksim edebilme melekesi elde etmektir.

Faydası, doğru bir şekilde tereke taksimi yapılmasıdır.

eş-ŞURÛT ve's-SİCİLLÂT

Bu da [esasında] fıkıh ilminin baplarındandır.

---

²³⁰ Nüshalarda şerî ameller olarak geçmektedir, fakat doğrusu şerî hükümler olmalıdır.

Bu ilim, mahkemede kâdının verdiği hükmü doğru bir şekilde sicil defterlerine kaydetmekten ibarettir ki bu vesile ile daha sonra gerektiğinde bu defterlere bakılıp hüküm verilebilsin.

Mevzuu, kayda geçirilmeleri/yazılmaları açısından mezkûr hükümlerdir.

Mebadisinden bazısı fıkıhtan bazısı inşadan bazısı da örf ve adetten alınmıştır.

Beşinci cinste ele alınacak ilimler daha önce de ifade edildiği gibi yukarıdaki dört cinse mebde veya tetimme/tamamlayıcı olma açısından taalluk eden ilimlerdir.

Birincisi beş ilimdir.

NAZAR

Bilinenlerin bilinmeyenlere götürecektir şekilde nasıl tertib edileceğini araştıran bir ilimdir.

Bu nazar ilimin mebdelerinin bir kısmı mantıkta evveliyat denilen şeylerdir.

Garazı ise doğru bilgiye ulaşmakta kullanılan malumatlarda hata yapmaya engel olacak küllî kâideleri elde etmektir.

MÜNÂZARA

Muhataplar arasında nasıl münazara edileceğini araştıran bir ilimdir.

Mevzuu, davayı başkasına isbat etme açısından delillerdir.

Garazı, münazara yollarını [zapdetme] melekesi elde etmektir ki böylece münazara edenler arasında “gerçek” olduğu şekilde ortaya çıkacaktır.

CEDEL

Cedel ilmi istenilen her hususta muhatabı susmaya mecbur etme yollarını araştıran bir ilimdir. Bu ilim, hilaf ilminin mebnası, nazar ilminin de fũruundandır.

Mebadisinden bazısı nazar ilminde açıklanmış, bazısı hitabla ilgili, diğer bazısı ise gũnlũk sıradan işlerdendir. Cedel ilmi mũnazara ilminden de istifade etmektedir.

Mevzuu, mezkũr yollardır.

Garazı hedm ve ibram melekesi elde etmektir.

MARİFETÜ'S-SÂ'ÂT VE EVKÂTU'S-SALÂVÂT VE'L-HACCİ VE SUMÛTU'L-KIBLE

Mebadisi riyazi ilimlerde beyân edilen bu ilmin tarif, mevzuu, gaye ve garazını tarife hacet yoktur.

MARİFETÜ KİSMETİ'T-TEREKE MİNE'L-ULÛMİ'L-HİSÂBİYYE

Mebadisi hisabiyyat ve hendesiyyat ilimlerinde açıklanmaktadır.

(Tetimme/tamamlayıcı olması hasebiyle yukarıdaki dũrt cinse taalluk eden ilimlerden) İkinisi ise yedi ilimdir.

AHLÂK

İslam şeriatı çerçevesinde ahlâkî olgunluğu/tekamũlũ/değişimi konu edinen bir ilimdir.

Mevzuu, - gũzel veya çirkin olması ve kũtũ ahlâkın gũzel ahlağa tebeddũlũ açasından - ahlâktır.

Mebadisi, bir kısmı bedihi bir kısmı da bazı şeri ilimlerde beyân edilmektedir.

Garazı, ahlağı gũzelleřtirmektir.

Faydası, iki dünya saadetidir.

MEV'İZE

Bu ilim kendisinde menhiyattan sakındıran, emredilen işleri yapmaya teşvik eden insan tabiatına uygun hitabi işlerin/nasihatlerin toplandığı bir ilimdir.

Geçmiş ümmetlerin salih kimselerine dair hikayeler bu ilmin mebdelerindedir.

Garazı, insanları ilim ve amel ile donatmaya teşvik etmektir.

Gayesi, iki dünya saadetine nail olmaya vesile olan havf ve recânın meydana gelmesidir.

el-ED'İYE ve'l -EVRÂD

Meşhur dua ve zikirlerden ve bunların zaptından, rivayetlerinin sahihliğinden, ne kadar ve ne zaman çekilmesi v.b.gerektiğinden bahseden bir ilimdir.

Mebadisi, şeri ilimlerde beyân edilmektedir.

Garazı, dua ve zikirleri dini ve dünyevi faydalara nail olmak için yukarıda zikredilen şekilde öğrenmektir.

el-ÂSÂR

Sahabe, tabiin ve seleften ulemanın önde gelenlerinin din ve dünya işlerine taalluk eden sözlerinden, fiillerinden ve hayatlarından bahseden bir ilimdir.

Mebadisi, güvenilir kimselerden rivayet olunan şeylerdir.

Garazı, tarifte zikredilen hususları öğrenmek ve bu vesileyle geçmiş ulemanın nail oldukları nimetleri elde etmektir. Bu ilim daha önce geçen mev'ize ilminin en çok ihtiyaç duyduğu ilimdir.

İHTİSÂB

Bu ilim, olmamaları durumunda toplum hayatının eksik kalacağı muamelelerden bahseden bir ilimdir.

Mebadisinin bir kısmı fıkha, bir kısmı da halifenin reyine müstenittir.

Bu, ilimlerin en zoru ve herkesin vakıf olamayacağı bir ilimdir. Zira şahıslar, zamanlar ve durumlar değişken olduğu için bunların her birerine mahsus siyaset anlayışı ve uygulana gelen örfler- adetler vardır. Dolayısı ile ihtisab makamını işgal edecek kimsenin arzu ve isteklerine gem vurabilecek ferasetli birisi olması gerekir. Nitekim Hz. Ömer böyle bir kimseydi hatta o kadar ki bu ilimle adeta özdeşleşmişti.

Bu ilmin garazı, tarifte geçen hususi durumları öğrenme melekesini elde etmektir.

Faydası toplum hayatını en güzel şekilde idare etmektir.

TAHSÎLÜ MÂLİ'L-FEY VE ZABTİHÎ

Kendisiyle fey mallarının tahsili, zaptı ve gerekli yerlere harcanmasının bilindiği bir ilimdir.

Mebadisi, bazıısı fikhî bazıısı âdî/sıradan bazıısı da hesap ilmine dairdir.

Garazı, fey mallarının zapt ve sarfına dair meleke elde etmektir.

Gayesi, fey malını ziyan olmaktan kurtarıp hak edene ulaştırmaktır.

TERTÎBU'L-ASÂKİR VE TECHÎZÂTİHÂ

Bu ilimle askeri düzene koymak, teçhizat ve erzakını temin etmek, şehirleri ele geçirmek, sınırı korumak, azgınları def etmek, yolları emniyet altına almak v.b. müslümanların din ve dünya işlerinde sulh ve selameti için gerekli olan şeyler

öğrenilmektedir. En çok ihtiyaç duyulan ilim budur fakat elde edilmesi en zor olan da budur.

Mebadisinin bazıısı fikhî bazıısı da fitrîdir.

H. Burada kastedilen Sultan Bayezid b. Sultan Mehmet'tir. Çünkü o daha önce kimsenin olmadığı ve bundan sonra da kimsenin olamayacağı şekilde adaletlidir.

Fıkıh usulü, fıkıh, feraiz, nâsihu'l- hadis ve mensûhihî, şerhu'l-hadis, tevîlu'l-hadis, telfiku'l-hadis, ilmu'ş-şurût, ihtisab ilimleri İmam Şafi'nin dışındaki üç imama göre farklı ilimlerdir. Buna göre sen İmam Malik'in görüşünün ne olduğunu çıkarabilirsin. Hilaf ilmi de imamlar nezdinde müstakil bir ilim kabul edilmiştir.

Ehl-i sünnet ve'l-cemâat nezdindeki şeri ilimlerin hepsi²³¹ bu anlattıklarımızdan ibarettir ve bunların sayısı da Hz. Peygamberin “Ümmetim yetmiş üç fırkaya ayrılacaktır”²³² hadisindeki sayıya telmihen yetmiş üç tanedir.

H. Ehl-i sünnet kaydı ile Mutezile, Kerrâmiyye ve Şia gibi Ehl-i Sünnet dışındaki mezhepler nezdindeki şeri ilimlerden kaçınılmıştır.

NOT: Bazı ilimlerin tarif, mevzu, mebde, gaye, garazlarından yerine göre bazıını veya hepsini zikretmememiz, okuyucunun zekasına güvendiğimiz ve sözü daha fazla uzatmak istemediğimizden dolayıdır.

Bu risâlede yapmış olduğumuz tetkiklere daha önce zamanımız ulemasınca değinilmemiştir. “Şüphesiz ki bunda akli olan ve kulak verenler için bir ibret/öğüt

---

²³¹ Molla Lutfî her ne kadar şerî ilimler dese de bu sayıya Arabî ilimler de dahildir. Zira şerî ilimlerin sayısı kendi ta'dadına göre yetmiş üç değil kırk dördtür.

²³² **Tirmizi**, nr.2642; **Ebu Davud**, nr. 4597

vardır.”²³³ Ve “sen daha önce bu bilgilerden mahrumdun biz bunları sana anlatarak artık bu ilimlerin mahiyetlerine vakıf oldun.”²³⁴

Bu risâleyi kadir kıymet bilmeze değil, yalnızca insaf sahibi her zeki talebeye okutabilirsin.

H. Zira şair demiştir ki:

Cahili talebe edinen, ilme ziyan eder

Ehlinden ilmi esirgeyen, ehline zulmeder.

Zira inatçıların kalblerinde perdeler vardır, laftan anlamazlar²³⁵ ve hatta “onlar hayvanlar gibi ne yaptıklarının farkında değildirler, “hatta onlardan da aşağıdadırlar.”²³⁶

Benim bu vasiyyetime uymayanları Allah’a havale ediyorum. Ey ihsanı sürekli olan Allah’ım senin sayende başladığım bu risâleyi senin sayende nihayete erdirdim. En doğruyu bilen Allah’tır ve nihayetinde dönüp varılacak yine O’dur.

---

²³³ Kaf/37

²³⁴ Kaf/22. ayete telmih vardır.

²³⁵ Nisâ/78

²³⁶ A’râf/179

SONUÇ

Osmanlı âlimlerinin sıradışı şahsiyetlerinden birisi olan Molla Lutfi Sahn-ı Semân'daki müderrisliği ile ilmî kariyerinin zirve noktasına ulaşmıştır. Arapça ve Türkçe birçok metin, şerh ve hâşiye kaleme alan Molla Lutfi'nin ilimlerin tasnifi üzerine kaleme aldığı **er-Risâle fi'l-Ulûmi's-Şer'iyye ve'l-Arabiyye** adlı metin ve onun hâşiyesinin edisyon kritiği ve tercümesini içeren çalışmamız, gerek Molla Lutfi'nin kişisel tarihi, gerek klasik dönem Osmanlı ilmiye sınıfı ve mensupları, gerekse de ilimlerin tasnifi problemi üzerine yeni bakış açıları ve bunun yanında yeni sorular/sorunlar önümüze getirmiştir.

Bir Molla Lutfi biyografisi inşa etmek üzere girişilen kronolojik literatür taraması Molla Lutfi'nin yaşamı, ölümü ve hatta eserleri üzerinde tutarlılıkların yanı sıra tutarsızlıkları da barındıran anlatıları karşımıza çıkarmaktadır. Bu anlatılardan sağlam bir rivayet silsilesi yahut kaynak gösterme şartına uymayan bilgiler elendiğinde ortaya çıkan makul fakat boşluklarla malul bir biyografidir. Dolayısıyla bu çalışma literatürdeki tutarsızlıkları gösterme iddiasındadır; fakat boşlukları doldurma iddiasında değildir.

Molla Lutfi'nin mezkûr iki eserinin -yedisi yazma ikisi matbu- dokuz nüshasının karşılaştırılması ile oluşturulan ve Türkçe'ye tercüme edilen tenkitli metin, sahanın öncüleri konumunda olan **Miftâhu's-Sa'âde** ve **Keşfu'z-Zunûn** ile karşılaştırılmış ve bu vesileyle Molla Lutfi'nin eserinin mezkûr iki kitaba katkıları da gösterilmeye çalışılmıştır.

Bunun yanı sıra Molla Lutfi'nin ve kimi kaynakların çalıştığımız eser üzerine dile getirdikleri “daha önce kimsenin değinmediği surette” kaleme alındığı iddiasının da sağlaması yapılmak istenmiş ve bu maksatla Molla Lutfi'ye değin İslam ulemasının yazdığı tertîbu'l-ulûm kitaplarıyla Molla Lutfi'nin metni

karşılaştırılmıştır. Bu karşılaştırma neticesinde Molla Lutfî'nin "İlk defa" yaptığı şeyin, ilimleri tasnif etmekten ziyade kudemânın yeri geldikçe bahsettiği her bir ilmin tarifi, ilkeleri, faydası, maksadı v.b. nin bir arada ele alınması olduğu görülmüştür.

Henüz üzerinde çalışılmamış bir düzine kadar eseri olan Molla Lutfî'nin bu eserlerinin de akademik tetkiklere konu olması çalışmamızın boşlukta bıraktığı hususların yahut gündeme getirdiği yeni soruların cevaplarını bulması adına yararlı olacaktır.

KAYNAKÇA

- Adivar, A. Adnan: **Osmanlı Türklerinde İlim**, İstanbul, Remzi, 1970.
- Aksoy, Mustafa: **Molla Lutfî'nin Risâle-i Mevlâna Lutfisi**, Ege Üniversitesi Sos. Bil. Enst. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 1991.
- Ali b. Muhammed eş-Şerîf, Cürçânî el-Hüseynî: **Kitâbu't-Ta'rîfât**, (Thk. Muhammed Abdurrahman el-Mar'aşlî), Beyrut, Dâru'n-Nefâis, 2003.
- Alp, Talha: **İsagoji Tercümesi & Mantık Terimleri Sözlüğü**, İstanbul, Yasin Yayınevi, 2010.
- Aşık Çelebi: **Meşâirü's-Şu'arâ**, (Haz. Filiz Kılıç), C. 2, İstanbul, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, 2010.
- Aydüz, Salim: "Lutfî (Molla)" **Osmanlılar Ansiklopedisi**, c.2, İstanbul, YKY Yay, 1999, s. 48-49.
- Beyânî, Mustafa b. Carullah: **Tezkiretü's-Şu'arâ**, (Haz. İbrahim Kutluk), Ankara, TTK, 1997.
- Bursalı Mehmet Tahir: **Osmanlı Müellifleri**, C. II, Ankara, Bizim Büro Basımevi, 2000.
- Cemaleddin İbn-i Hişam el-Ensârî: **Katru'n-Nedâ ve Bellu's-Sadâ**, (Thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid), Beyrut, el-Mektebetu'l-Asriyye, 1994.
- Çeçen, Mehmet Korkut: "Hâlet Bey'in Yazdığı Molla Lutfî Biyografisi", **Kastamonu Eğitim Dergisi**, Mayıs, c. 17, no:2, 2009, s. 665-676.
- Çiftçi, Cemil: **Maktul Şairler**, İstanbul, Kitabevi, 1997.
- Çoruh, Hakkı Şinasi: **Fatih'in Kütüphane Memuru, Büyük Türk Ansiklopedisti Molla Lutfî**, Türk Kültürü. Yıl,10, sy. 115, 1972.
- Demir, Ramazan: **Arap Dilbilimcilerine Göre Dillerin Kaynağı Meselesi**, Marmara Ü. Sos. Bil. Enst. İlahiyat Anabilim Dalı Arap Dili ve Belagatı Bilim Dalı, [Yayınlanmamış doktora tezi], İstanbul, 2008.
- Doğan, Ahmet Turan: **el-Ferec Ba'de's-Şidde'de Birleşik Fiiller**, Adıyaman Üniversitesi, Sosyal. Bil. Enst. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Adıyaman, 2011.

- Ebü'l-Hayr İsamüddin Ahmed (Nşr. Ahmet Subhi Furat), **eş-Şekaiku'n-Nu'mâniyye Efendi Taşköprüzâde**: (Nşr. Ahmet Subhi Furat), **eş-Şekaiku'n-Nu'mâniyye Efendi fi Ulemâi'd-Devleti'l-Osmaniyye**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., 1985.
- Erünsal, İsmail E.: "Fatih Devri Kütüphaneleri ve Molla Lütî Hakkında Birkaç Not", **İ.Ü.Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, sayı: XXXIII, İstanbul, 1980-81, s.57-78.
- Erünsal, İsmail E.: "Molla Lutfi,Hakkındaki İthamlar ve Şikayet Mektupları", **Türklük Araştırmaları Dergisi** 19, İstanbul 2008, s. 179-196.
- Evkurân, Mehmet: "Osmanlı Bürokrasisinde Yüksek Siyaset – Ulema İlişkileri : Molla Lütî Örneğinde Bir Değerlendirme", **Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c.7, sy.13, 2008, s. 37-60.
- Gelibolulu Mustafa Âlî: **Kühü'l-Ahbâr**, 4. Rükun, c. I, Ankara, TTK, 2009.
- Gökyay, O. Şaik; Özen, Şükrü: "Molla Lutfi", **DiA**, c. 30, İstanbul, 2005, s. 255-258.
- Gökyay, Orhan Şaik: "Molla Lutfî'nin Mizah ve Hiciv Yönü", **Tarih ve Toplum**, c. 6. 1986, s. 58-61.
- Gökyay, Orhan Şaik: **Molla Lütî**, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 1987.
- Gökyay, Orhan Şaik: "Tokatlı Molla Lütî'nin Hârname'si", **Türk Folkloru**, Belleten I/ 1, İstanbul, 1986, s. 156-157.
- Zirikli, Hayreddin: **el-A'lâm**, Beyrut, Daru'l-İlm li'l-Melâyin, 2002.
- Hoca Sadeddin Efendi: **Tâcü't-Tevârih**, c. II. 1008/1599. İstanbul, Tabhane-i Amire,1862.
- Hüseyin Ayvansarâyî: **Hadîkatü'l-Cevâmi'**, c. II, Matbaa-i Amire, 1281.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı: **Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı**, Ankara, TTK, 1988.
- İbnu'l-Esîr: **en-Nihâye fî Garîbi'l-Hadisi ve'l-Eser**, c. II, Beyrut, Darul-Mearif, 2001.
- İsmail Paşa b. Muhammed Emin: **Hediyetü'l-Ârifin**, c. I, Beyrut, Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2008.
- Karahan, Abdülkadir: "Molla Lütî'nin Harnâme'si ve XV. Yüzyıl Sade Türk Nesri", **I. Türk Dili Bilimsel Kurultayına Sunulan Bildiriler**, Ankara, 1972, s. 173-179.
- Kemaleddin Muhammed Efendi: **Mevzû'âtü'l-Ulûm**, c.I, İstanbul, İkdâm,1313.

- Kutluer, İlhan: "Miftâhu's-Saâde" **DİA**, c. 30, İstanbul, 2005, s. 18-19.
- Kınalızâde Hasan Çelebi: **Tezkiretü's-Şu'arâ**, (Haz. İbrahim Kutluk), c. II, Ankara, TTK, 1989.
- Koç, Aylin: "Sinan Paşa", **DİA**, c. 37, İstanbul, 2009, s. 229-231.
- Latîfi: **Latîfi Tezkiresi**,(Haz. Mustafa İsen), Ankara, Akçağ, 1999.
- Luvis b. Nikola el-Ma'luf el-Yesui Ma'luf: **el-Müncid fi'l-A'lâm**, Beyrut, Daru'l-Meşrik, 2000.
- Maraş, İbrahim: **Molla Lütffî'nin Felsefî ve Kelâmî Görüşleri**, Ankara Üniversitesi Sos. Bil. Enst. Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, İslam Felsefesi Bölümü, (Basılmamış yüksek lisans tezi), Ankara. 1992.
- Maraş, İbrahim: "Tokatlı Molla Lütfi: Hayatı, Eserleri ve Felsefesi", **Dîvân**, sy. 14, 2003/1, s.119-136.
- Mecdî Mehmed Efendi: **Hadâiku's-Şakâik**, (Nşr. Abdülkadir Özcan), İstanbul, Çağrı Yay. 1989.
- Molla Ahaveyn: **es-Seyfu'l-Meslûl/Meşhûr ale'z-Zındiki ve Sâbbi'r-Resûl**, Süleymaniye Ktp. Vahid Paşa, nr. 2279.
- Molla Lutfi, **el-Es'ile bi's-Seb'i's-Şidâd**, Süleymaniye, Bağdatlı Vehbi, nr. 2029.
- : **er-Risâle fi'l-Ulûmi's-Şer'iyye ve'l-Arabiyye**, Süleymaniye Ktp. Fazıl Ahmed Paşa Ktp. nr. 1592, vr. 1a-110a.
- : **er-Risâle fi'l-Ulûmi's-Şer'iyye ve'l-Arabiyye**, Süleymaniye Ktp. Atif Efendi, nr. 2793, vr. 101a-116b.
- : **er-Risâle fi'l-Ulûmi's-Şer'iyye ve'l-Arabiyye**, Millet Ktp. AEARB, nr.2550, vr. 1a-21b.
- : **er-Risâle fi'l-Ulûmi's-Şer'iyye ve'l-Arabiyye**, Süleymaniye Ktp. Hüseyin Hüsnü Paşa, nr. 1203, vr. 1a- 13a.
- : **er-Risâle fi'l-Ulûmi's-Şer'iyye ve'l-Arabiyye**, thk. Refik el-Acem, Daru'l-Fikri'l-Lübnânî, Beyrut, 1994, s. 1 - 60.
- : **Şerh-u Risâleti'l-Ulûmi's-Şer'iyye ve'l-Arabiyye**, Daru'l-Fikri'l-Lübnânî, Beyrut, 1994s. 61 – 95.

- : **Hâşiye ‘ale’r-Risâle fi’l-ULûmi’ş-Şer’iyye ve’l-Arabiyye,** Süleymaniye Ktp. Fazıl Ahmed Paşa, nr. 1592, vr. 110b-115a.
- : **Hâşiye ‘ale’r-Risâle fi’l-ULûmi’ş-Şer’iyye ve’l-Arabiyye,** Süleymaniye Kütüphanesi, Hüseyin Hüsnü Paşa, nr. 1203, vr. 1b- 14a.(Süleymaniye Ktp. Hüseyin Hüsnü Paşa, nr. 1203, vr. 1a- 13a’nın derkenarındadır.)
- : **Hâşiye ‘ale’r-Risâle fi’l-ULûmi’ş-Şer’iyye ve’l-Arabiyye,** Millet Kütüphanesi, AEARB 2550, vr. 22a-31b.
- : **er-Risâle fi İlmi’l-Belâğa,** Süleymaniye Kütüphanesi, Pertevniyal nr. 925, vr. 67a- 76b.
- : **Ta’likât ‘ale’l-Buharî,** Harvard University - Houghton Library, Cambridge, Mass.vr. 131a-146b.
- : **er-Risâle fi Tahkîk-i Vucûdî’l- Vâcib,** Süleymaniye Ktp. Yeni Câmii, 1181, vr. 262b- 264b.
- : **Hâşiye ‘alâ Hâşiyet-i-Şerhi’l-Metâli,** Süleymaniye Ktp. Çelebi Abdullah, nr.210
- : **Ta’likât ‘alâ Ayâtî’l-Hacc,** Süleymaniye Ktp. Şehid Ali Paşa, nr. 2844, vr. 42b-47b.
- Muhammed Rahmi el-Eğînî: **el-‘Ucâletu’r-Rahmiyye (Şerhu’r-Risâleti’l-Vaz’iyye),** Safa ve Enver Matbaası, 1311.
- Müstakimzâde Süleyman Sadeddin: **Devhatü’l-Meşâyih,** İstanbul, Çağrı Yay., 1978.
- Müstakimzâde Süleyman: **Mecelletu’l-Nisâb fi’n-Nisebi ve’l-Künâ ve’l-Elkâb,**(Süleymaniye Ktp. Halet Efendi, nr.628’den tıpkıbasım)
- Ocak, Ahmet Yaşar: **Zındıklar ve Mülhidler (15. – 17. Yüzyıllar),** Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003.
- Öngören, Reşat: **Tarihte Bir Aydın Tarikati Zeyniler,** İstanbul, İnsan Yay. 2003.
- Özdemir, İbrahim: **İslam Düşüncesinde Dil ve Varlık, Vaz’ İlminin Temel Meseleleri,** İstanbul, İz Yayıncılık, 2006.

- Özen, Şükrü: “İslam Hukukuna Göre Zındıklık Suçu ve Molla Lütfi'nin İdamının Fikhiliği”, **İslam Araştırmaları Dergisi**, sy. 6, İstanbul 2001, s.17-62.
- Özen, Şükrü: “Molla Lütfi'nin İdamına Karşı Çıkan Efdalzade'nin Ahkâmu'z-Zındık Risâlesi”, **İslam Araştırmalar Dergisi** sy. 4, 2000, s.7-16.
- Öztürk, Nazif: “Osmanlı Düşünce Tarihi Çerçevesinde Molla Lütfi”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, sy. 47, 1987, s. 203-222.
- Parmaksızoğlu, İsmet: “Lutfi Molla”, **Türk Ansiklopedisi**, c. 23, Ankara, Milli Eğitim Basımevi, 1976, s. 103-104.
- Parmaksızoğlu, İsmet: “Molla Lutfi İle İlgili Yeni Bir Belge”, **Bellekten**, XLIV, no: 176, Ankara, 1980, s. 675-682.
- Saçaklızâde, Muhammed b. Ebu Bekir el-Maraşî: **Tertîbu'l-Ulûm**, Beyrut, Daru'l-Beşâiri'l-İslamiyye,1998.
- Taftazânî, Sadeddin Mesud b. Ömer: **Şerhu'l-Akâid**, İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Yazma Eserler, nr. 23.
- Sadru'sh-Şerîa Ubeydullah b. Mesud el-Mahbûbî, **et-Tenkîh**, c. I. Beyrut, Daru'l-Erkam, t.y.
- Saraç, M. A.Yekta: **Klasik Edebiyat Bilgisi Belağat**, İstanbul, 3F Yay. 2007.
- Sehî Bey: (Haz. Günay Kut), **Heşt-Behişt (Sehî Bey Tezkiresi)**, Harvard University Printing Office, 1978.
- Türker, Mübahat: **Üç Tehâfut Bakımından Felsefe ve Din Münasebetleri**, Ankara, TTK, 1956.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı: **Osmanlı Tarihi**, c. II, Ankara, TTK, 1998.
- Ünver, Süheyl: “Fatih'in Hususi Kütüphanesi İlk Hafızı Kütübü Molla Lutfü'nün Vefatında Söylenen Tarihler Üzerine”, **Tarihten Sesler**, c. I, no: 8-9, İstanbul, 1943, s. 11-13.
- Yaltkaya, M. Şerafettin: “Molla Lütfi”, **Tarih Semineri Dergisi**, 2, 1937, s. 35-59.
- Yıldırım, Abdullah: **Vaz' İlmi ve Unkûdu'z-Zevâhir/Ali Kuşçu, İnceleme-Değerlendirme**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Arap Dili ve Belağatı Bilim Dalı, [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi], İstanbul, 2007.

Yıldız, Çetin:

el-Ferec Ba'de's-Şidde'de Motif İncelemesi, (İlk Yirmi Hikaye), Adıyaman Üniversitesi Sos. Bil. Enst.(Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), 2011.

B. Arapça Metin

الرسالة في العلوم الشرعية والعربية

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله¹ المنزه أفعاله عن العلل والأغراض.² المقدس ذاته عن³ التعريف بالجواهر وألاعراض. ضبط معاهد كتاب الوجود لا بالمبادي⁴ والغايات. ودل علي موضوعاته بالذات و الصفات.⁵ أولم يكف بربك أنه علي كل شئ شهيد؟⁶ وقضهن⁷ في كتابه المسطور، في الرق المنشور. حيث قال في⁸ كتابه⁹ (لا رطب ولا يابس الا في كتاب مبين وانزله علي خير من اوتي الحكمة وفصل الخطاب) واكمل ارباب التمييز بين الخطأ والصواب، ممهّد قواعد مكارم الاخلاق، أفضل كافة الخلايق علي الاطلاق، خاتم الأنبياء والمرسلين، سيد الأولين والآخرين، فاتح باب الشفاعة يوم الدين الذي كان نبيا و آدم بين الماء و الطين،¹⁰ مظهر اسم الله¹¹ الأعظم، المبعوث الي كافة¹² العرب والعجم : محمد الذي أرسله بالحق بشيرا ونذيرا ، و¹³ داعيا الي الله باذنه¹⁴ و سراجا منيرا. صلى الله عليه وعلي آله وصحبه و سلم تسليما كثيرا.

---

¹ الحمد لله A ، H ، M ، F:احمده MA

² والاغراض A ، H ، M ، F : والاعراضMA

³ عن A ، H ، M ، F: من MA

⁴ لا بالمبادي A ، : MA ، M ، F بالمبادي H

⁵ و الصفات H ، M ، F : لا الصفاتMA

⁶ اولم يكف بربك انه علي كل شئ شهيد H ، A : اولم يكف بربك علي ان كل شئ شهيدF : اولم يكف بربك علي انه كل شئ

شهيد M : الم يكف بربك انه علي كل شئ شهيد MA

⁷ وقضهن MA : وقضها : F : وفصلها H : وفصها M : وقصها A

⁸ في A ، H ، : - MA ، M ، F

⁹ كتابه MA : - : H ، M ، F

¹⁰ و A : : H ، M ، F عند MA

¹¹ مظهر اسم الله A ، : H ، M ، Fفهو باسم الله MA

¹² كافة A ، MA ، M ، H: كفاة F

¹³ و A : - : MA ، H ، M ، F

¹⁴ باذنه A : - : MA ، H ، M ، F

و بعد، فهذا كتاب لا يغادر صغيرة ولا كبيرة الا أحصاها. قد بينت فيه موضوعات جميع العلوم¹⁵ العربية
 قوله العلوم العربية يسمى جنس العربية بالعربية ويعلم الادب و بالادب¹⁶ لوتقف اداب
 النفس في المحاورة والمكاتبة عليه وهو علم يحصل به ملكة الاحتراز عن الخطأ في¹⁷
 كلام العرب لفظا و¹⁸ كتابة
 والشرعية.

ومبادئها واغراضها و غاياتها وتعريفاتها بضبط معاقدها¹⁹ على وجه ما سبقني²⁰ فيه أحد²¹. ولعمري انه
 احدى²² من تفاريق العصا،

قوله احدى²³ من تفاريق العصا هذا مثل مشهور في كثير المنافع واصله أن غنية
 الكلابية²⁴ كان لها ولد شاطر وكان يلعب بالصبيان²⁵ فيشتمونه²⁶ فتأخذ أرشه ويفقون
 عينه فتأخذ أرشه ويكسرون سنة²⁷ فتأخذ أرشه وهكذا حتى استغنت فقالت أحلف بالمرورة
 و الصفا²⁸ إنك احدى²⁹ من³⁰ تفاريق العصا و أما كثرة المنافع بتفاريق العصا³¹ فظاهرة
 لأنها يتخذ منها ساطور³² فتكسر فيتخذ منه وتد فتكسر ويتخذ منه عران³³ و غير ذلك

¹⁵ العلوم A ، : MA علوم H ، M ، F

¹⁶ جنس العربية بالعربية ويعلم الادب و بالادب H1 ، : M1، F1 جنس العلوم العربية بالعربية ويعلم الادب بالادب MA1

¹⁷ الخطاء في H1 - : MA1 ، M1 ، F1

¹⁸ و MA1 ، : M1، F1 او H1

¹⁹ معاقدها A ، : H ، M ، F واف MA

²⁰ ما سبقني : H ، A ما سبقني M ، : F : لم يسبقني MA

²¹ فيه أحد MA ، : ، M ، H ، F أحد فيه A

²² احدى MA ، : M ، احدى H ، A ، F

²³ احدى MA1 ، : H1، F1، M1

²⁴ غنية الكلابية MA1 ، : H1، F1 غنية الكابية M1

²⁵ بالصبيان H1 ، : M1، F1 الصبيان MA1

²⁶ فيشتمونه MA1 : فيشتمونه H1 ، M1 ، F1

²⁷ ويفقون عينه فتأخذ أرشه ويكسرون سنة H1 ، : M1 ، F1 ويكسرون سنة ويفقون عينه فتأخذ أرشه MA1

²⁸ بالمرورة و الصفا MA1 ، : H1 بالمرورة ثم بالصفا M1 ، F1

²⁹ احدى MA1 ، : H1 ، M1 ، F1

³⁰ من MA1 - : M1، F1 ، H1

³¹ و أما كثرة منافع تفاريق العصا H1 ، : M1 ، F1 اما كثرة المنافع بتفاريق العصي MA1

³² ساطور MA1 : ساجور M1 ، H1 ، F1

³³ عران H1 - : MA1 ، M1 ، F1

ومنافعه أكثر من عديد الحصى. وبذلك فاليتنافس المتنافسون³⁴ ان راموا تمايز العلوم وضوابط الفنون
ولما اتسق نظمه القديم³⁵ وتجلي في احسن تقويم؛ خدمت³⁶ به سدة³⁷ من أنام الأنام في ظل الأمن والأمان
و أفاض³⁸ عليهم سجال العدل والاحسان. وهو الذى قد علم ابناء³⁹ البدو والحضر وانشأ⁴⁰ المدر والوبر. ان راية⁴¹
الاسلام لم تظل على سلطان احسن منه ديناً، وأصدق يقيناً، وأوسع علماً، و أوقع حلماً، وأسد⁴² سيرة، و أشد⁴³
سريرة،⁴⁴ وأتم وفاء، و أعم سخاء، و أوفر حياء، وأغنا غناء، وأعظم قدراً،⁴⁵ وأفخم ذكراً، وأمد⁴⁶ باعاً، وأشد اتباعاً،
وأجل جلالة، و أكمل عدة و اله، وأرفع ملكاً و سلطاناً، وأطوع أنصاراً وأعواناً،⁴⁷ ألا؛⁴⁸ وهو السلطان الاعظم،
والخاقان⁴⁹ المعظم، حافظ بلاد الله، ناصر عباده⁵⁰، قامع الكفرة الطغاة و⁵¹ قالع الفجرة البغاة السلطان ابن⁵²
السلطان السلطان⁵³ بايزيد بن السلطان⁵⁴ محمد بن سلطان⁵⁵ مراد بن سلطان محمد بن سلطان بايزيد بن السلطان⁵⁶

³⁴ فاليتنافس المتنافسون A ، ، H ، M ، F فالينافس المنافسون MA

³⁵ القديم A ، MA ، M : القويم H ، F

³⁶ خدمت A ، ، MA ، H خدمت F ، M

³⁷ سدة A ، ، H ، M ، F عدة E

³⁸ افاض H ، ، M ، F افاض MA ، A

³⁹ أبناء MA ، A ، H : بناء H ، M ، F

⁴⁰ انشأ MA ، ، H : انشاء A ، M ، F

⁴¹ راية A ، ، M ، F ، H : رايته MA

⁴² أسد A ، ، H ، M ، F : وأسدي MA

⁴³ أشد MA ، ، H ، M ، F : أسد A

⁴⁴ أشد سريرة H - : MA ، M ، F

⁴⁵ و أوفر حياء وأغنا غناء وأعظم قدراً A : - ، H ، M ، F

⁴⁶ وأمد H : ، ، A ، M ، F وأحد MA :

⁴⁷ وأجل جلالة و أكمل عدة و اله وأرفع ملكاً و سلطاناً وأطوع أنصاراً وأعواناً A - : H ، MA ، M ، F

⁴⁸ ألا MA ، ، H ، M ، A : F

⁴⁹ والخاقان A ، ، MA ، F ، H والخان M

⁵⁰ - A : وأطوع أنصاراً وأعواناً H :

⁵¹ و H ، M ، A - : MA ، F

⁵² ابن A ، ، H ، M ، F بن MA

⁵³ السلطان H : سلطان A ، MA ، M ، F

⁵⁴ السلطان H : سلطان A ، MA ، M ، F

⁵⁵ سلطان A ، ، MA ، M ، F السلطان H

مراد بن ارحان بن عثمان، لا زالت هذه السلسلة⁵⁷ متسقة النظام الى قيام الساعة وساعة القيام. فان روح هذا الفريق طبقة⁵⁸ النقاء⁵⁹ فهو غاية البغية ونهاية المراد. والله رؤف بالعباد. وهو الهادى الى سبيل الرشاد.

اعلم، أن الانسان لما كان مدنيا بالطبع لم يمكن⁶⁰ تعيشه الا بمشاركة بنى نوعه. وهى أيضا لم يمكن⁶¹ إلا باعلام ما في ضميره من المقاصد والمصالح. ولم يتيسر فى التوصل الى ذلك أحف⁶² من الصوت لعدم ثباته⁶³

قوله لعدم ثباته: ولأن بين القلب والدماع مشاركة بحيث إنحدث أمر في أحدهما يستتبع أثرا⁶⁴ فى الآخر على ما بين فى الطب فإذا حصلت الصورة الإدراكية التى يتأدى منها النفس فى القوى المدركة الحالة فى الدماغ، يظهر اثره فى القلب على ما يشهد به الوجدان الصحيح. وعند حصول ذلك الأمر يتحرك القلب بنوع من الحركات بالطبع ويحصل من تلك الحركات⁶⁵ ضغوط⁶⁶ قوية فى مجرى النفس فيحصل نوع من التنفس ويحصل بسببه نوع من الصوت فيبدل بقرابين الأحوال والتجربة على تلك الصورة المدركة دلالة طبيعية. وهذا أمر طبيعى فى جميع الحيوانات التى لها ريه وقلب وحواس كالطيور وسائر الحيوانات التامة الخلق إلا أن الإنسان لكونه نفسا مدركا للكليات⁶⁷ ومدبرا فى معاشه ومعاذه لما رأى الأصوات سببا طبيعيا فى الإلام والاستعلام بالنسبة إلى بعض الأمور الضرورية اعتبر بحسب اختياره⁶⁸ أنواع اسقاط مجاري النفس، فحصل من الأصوات غير ما هو عارض له بالطبع عند حدوث أنواع الإلام⁶⁹ ليبدل بتلك⁷⁰ الأصوات على ما

⁵⁶ السلطان H : سلطان A ، MA ، M ، F

⁵⁷ لا زالت هذه السلسلة A ؛ ، H ، M ، F لا زال بهذه السلسلة MA

⁵⁸ روح هذا الفريق طبقة H ؛ ، M ، F روح هذا المزين طبعه MA : روح هذا الزيف طبعه A

⁵⁹ النقاء H : النقاء A ؛ ، MA اللقاد F ، M

⁶⁰ لم يمكن A ؛ ، H ، M ، F لم يكن MA

⁶¹ لم يمكن A ، H ، M ، F لم تكن MA

⁶² أحف MA ؛ ، A أحق F ، M ، H

⁶³ ثباته MA ، A ، H - : F

⁶⁴ أثرا H1 ؛ ، F1 ، M1 أثر MA1

⁶⁵ الحركات H1 : الحركة MA1 ، M1 ، F1

⁶⁶ ضغوط F: سغوط H،

⁶⁷ لكونه نفسا مدركا للكليات MA1 : لكونه مدرك الكليات H1 ، M1 ، F1

⁶⁸ بحسب اختياره H1 ؛ ، F1 ، M1 انه بسب اختياره MA1

⁶⁹ الإلام MA1 : آلام F1 : الآم H1 ، M1

⁷⁰ بتلك MA1 - : H1 ، M1 ، F1

عنده⁷¹ من الصور الإدراكية مطلقا دلالة⁷² بوضعه واختياره بحسب القرابين الخارجية
الدالة على وضعه. وبذلك حصل الوضع بالألفاظ⁷³ أولا ثم صارت طريقة معهودة للاعلام
والإستعلام

وازدحامه وعدم الاحتياج في حصوله⁷⁴ الى مواد وآلات خارجة عن ذات الانسان فاضطر بالطبع الى استعمال
الصوت وتقطيع الحروف بآلات معدة له. فان الله تعالى⁷⁵ أعطي⁷⁶ كل شئ خلقه ثم هدى، ليدل غيره على ما عنده
من المدركات بتعيين صوت صوت من الاصوات المعروضة للحروف لواحد واحد منها بحسب تركيبات تلك الاصوات
على وجوه مختلفة وانحاء شتى. واما هذا التعيين فإنما علم بسبب قرابين الأحوال وكان هذا في أول الحال في الأمور
الضرورية من أحوال التعيش⁷⁷ ثم هلم جرا بطول الزمان في جميع المعاني المتعلقة حتى صار طريق الالفاظ طريقة
معهودة متعارفة في الافادة والاستفادة فتشعبت الطوائف وتفننت⁷⁸ الامم بحسب اختلاف طباعهم وتخالف الاتهم
بسبب⁷⁹ اختلاف امزجتهم باختلاف بقاعهم في تطبيقات الحروف ومخارجها وتركيباتها بانواع شتى وتعيينها لأنواع
المعاني فلذلك اختلف الأمم⁸⁰ في اللغات و حروفها وتركيبها ثم شرعوا بعد ذلك في الاستحسانات من رعاية الحكم
والنكت⁸¹ في الأوضاع وطلب الخفة في الألفاظ وسلاستها وعذوبتها وطرح المؤنات⁸² ورفع الالتباسات التي كانت⁸³
في لغة الاوائل وغير ذلك من الامور المستحسنة،⁸⁴ فوضعوا اللغة العربية بأوضاع متفننة واعتبارات غريبة وحكم لطيفة

⁷¹ عنده H1 ، MA1 ، M1 ، F1 : في هذه MA1

⁷² دلالة H1 ، MA1 ، F1 : ولآلته MA

⁷³ بالألفاظ H1 ، MA1 ، F1 : للألفاظ MA1

⁷⁴ حصوله A : MA ، وصوله H ، M ، F

⁷⁵ تعالى MA ، M ، H ، F - : A

⁷⁶ أعطي A : H ، M ، F أحصي MA

⁷⁷ التعيش A : ، MA التعيين H ، M ، F

⁷⁸ تفننت MA : ، A ، H ، M ، F تفننت H

⁷⁹ بسبب A : بحسب MA ، H ، M ، F

⁸⁰ اختلاف طباعهم وتخالف الاتهم بحسب اختلاف امزجتهم باختلاف بقاعهم في تطبيقات الحروف ومخارجها وتركيباتها بانواع شتى

وتعيينها لأنواع المعاني فلذلك اختلف الأمم A : - MA ، H ، M ، F

⁸¹ النكت MA ، F ، H : النكتة M

⁸² المؤنات A ، H ، M ، F : الموات MA

⁸³ كانت A : - MA ، H ، M ، F

⁸⁴ الاستحسانة MA : ، M ، F المستحسنة A ، H

ونكت شريفة ولذلك كانت أظهرها تبيانا وأبينها اتقانا وأعجبها شانا. وكفاك شاهدا في ذلك كثرة أرباب البلاغة وفرسان طراد ميدانها الرامين في حدق البيان في هذه اللغة الغربية⁸⁵ الشان، البديعة البرهان حتى بلغ امرهم الى تعليق قصايدهم التي كانوا يسجدونها⁸⁶ برهة من الزمان لقرئها في البلاغة الى حد يعجز عنه الانسان. ولو لم يضعها يد الاعجاز⁸⁷ لكانت مسجودة الى الآن فيما بين أهل الحجاز.⁸⁸ فقل لي في أى لغة وقع مثل ذلك؟ وكلام رب العزة لم يكتس تلك الطلاوة⁸⁹

قوله تلك الطلاوة: و هذا الكلام مأخوذ من قول ليبيد [الوليد]- وهو من عظماء شعراء

الجاهلية- فإنه قال - بعد العجز عن المعارضة عند تحدي نبينا عليه السلام بالقران- " والله سمعت من

محمد آنفاً كلاما ما هو من جنس كلام الإنس ولا من كلام الجن؛ إن له لحلاوة⁹⁰ و إن عليه لطلاوة

وإن أعلاه لمثمر و إن أسفله لمغدق؛ يعلو ولا يعلى" فقالت قريش " صبا و الله الوليد"

ولا استودع تلك الحلاوة وما اغدقت أسافله ولا اثمرت أعاليه⁹¹ وما كان يعلو ولا يعلى الا في الانصباب في تلك

القوايب و الانسكاب⁹² على تلك الاساليب. ولذلك دونوا في هذه اللغة علوما كثيرة

قوله علوما كثيرة: و إن كان لكثرة العلوم فيها وجه آخر وهو إن النواميس الأهلية والقوانين الشرعية

التي أتت بها نبينا عليه السلام⁹³ متوقفة على معرفتها سعادة الدارين وهي ما وقع في معرض البيان إلا

في هذه اللغة العجيبة الشان.⁹⁴ وليس في وسع كل أحد أن يعلم بالفطرة و السليقة دقائق اعتبارات

⁸⁵ الغربية A : ، H ، M ، F العربية MA

⁸⁶ يسجدونها A : ، H ، M ، F بمجدونها MA

⁸⁷ يد الاعجاز H : ، M ، F يد اعجاز A ، MA

⁸⁸ بين أهل الحجاز A : ، H ، M ، F اهل الحجاز MA

⁸⁹ الطلاوة A : ، H ، M ، F التلاوة MA

⁹⁰ لحلاوة MA1 ، H1 : لطلاوة F1 ، M1

⁹¹ اسافله ولا اثمرت اعاليه H : ، M ، F السافلة ولا اثمرت العالية MA : لا أسافله ولا اثمرت أعاليه A

⁹² الانسكاب A : ، H ، M ، F الانكباب MA

⁹³ عليه السلام F1 ، M1 : ع M H1 - : MA

⁹⁴ الشان MA1 ، H1 ، F1 : اللسان MA1

بيانها، - و إن كان من أهل لسانها- فلذلك اجتهد الأوايل في تدوين العلوم في بيان أحوال تلك اللغة
لفظا و خطأ و تمهيدا اصولها و تفريع⁹⁵ فروعها.

حتى ارتقي في الإستقراء الى تسعة و عشرين فنا واطنوا الكلام في بيان احكامها⁹⁶ ومنتفرعاتها. و صنفوا فيها كتباً
بحيث لا تحصى كثيرة.⁹⁷ وكل ذلك يدل على جودة هذه اللغة وحسنها هذا.⁹⁸

ثم إن طريقة الألفاظ لم تف إلا بالحاضرين وقد مس حاجة أخرى إلى اطلاع الغائبين واللذين سيوجدون في
الأزمنة الآتية على الامور المعلومة لينتفعوا بها ولينضم⁹⁹ اليها ما يقتضيه¹⁰⁰ ضمائرهم فتكمل الحكمة و المصلحة، اذ
أكثر الأمور و الصناعات إنما كملت¹⁰¹ بتلاحق الأفكار فاحتيج إلى ضرب آخر من آلة الاعلام لأجلهم، فلزم اعتبار
أشكال الكتابة للحروف لأجل الدلالة على ما في النفس ايضاً،¹⁰² لكن بتوسط الالفاظ. و ان أمكن أن يدل بها
عليه بلا توسطها؛ كما لو جعل للجوهر نقش و للعرض نقش¹⁰³ آخر. وهكذا [..] لأن¹⁰⁴ تعقل المعاني

قوله لأن تعقل المعاني:¹⁰⁵ تعليل لقوله لكن بتوسط¹⁰⁶ الألفاظ

قلما¹⁰⁷ ينفك عن¹⁰⁸ تخيل الألفاظ¹⁰⁹ لكثرة الاعتياد بفهمها منها حتى كان المفكر في المعاني المخزونة¹¹⁰ في قلبه
يناجي نفسه بألفاظ متخيلة.¹¹¹ وبجده¹¹² العلاقة القوية كادت¹¹³ المعاني كأنها لا يتعقل من الأشياء الاخر الا

⁹⁵ تفريع F1، H1، MA1 : تفريع M1

⁹⁶ احكامها A ، E، M، F : احوالها MA

⁹⁷ كثيرة H، M : كثرة : MA، A، F

⁹⁸ هذا A : ، H، M، F بهذا MA

⁹⁹ ولينضم MA : ، A، M، F ولينظم H

¹⁰⁰ ما يقتضيه H : ، M، F ما تفيضه MA

¹⁰¹ كملت A : ، MA، H، F ملكت M

¹⁰² ايضاً MA : - ، M، H، F

¹⁰³ نقش و للعرض نقش A : - ، MA، H، M، F

¹⁰⁴ لأن A : ، M، H، F : الان M

¹⁰⁵ قوله لأن تعقل المعاني H : قوله لأن تعقل M : ، F قوله ان يعقل MA

¹⁰⁶ بتوسط H1 : ، M1، F1 هو يته MA1

¹⁰⁷ قلما MA : ، A، H، F : فلما M

¹⁰⁸ عن A : ، H، M، F : من MA

¹⁰⁹ الألفاظ A ، H، M، F : للألفاظ MA

بتوسطها فلا جرم جعل الدوال الأخر للألفاظ لا¹¹⁴ لأنفس المعاني فوضع للحروف أشكال وركبت منه¹¹⁵ تركيبها ليدل على لفظ¹¹⁶ مركب من حروف بتركيبات¹¹⁷ شتى. و وضع نقوش آخر أيضا لتدل على أنواع الكيفيات المسموعة العارضة¹¹⁸ للحروف¹¹⁹ عند تركيبها وهى النقوش الدالة على أنواع الحركات والسكون و غير ذلك من الشدة والمدة. وما قيل:

قوله وما قيل: قائله القطب الرازي في شرح المطالع وأما قول الشريف في توجيه كلامه "من ان المعاني غير منضبطة بخلاف الحروف فإنها أمور¹²⁰ معدودة لوضع النقوش لها وتركب تركيبها بلا مشقة عظيمة" فضعفه ظاهر لأن بسايط أنفس المعاني كالحروف أيضا معدودة فليوضع النقوش لها وليتركب بحسب تركيباتها. اللهم إلا أن يقال: ان تميز بسايط المعاني ومركباتها وتميز مركب منها عن مركب آخر. فيه مشقة أكثر من مشقة تميز بسايط الحروف ومركباتها، لأنها أمور حسية لكنه لا يخلو عن نوع تعسف كما لا يخفى ومنه اكتشف ما لا يخفى مع الغنية عنه بالوجه الحسن الذي أرىناكه.

انه لو وضع نقوش الكتابة لأنفس المعاني، لكان الإنسان ممنوعا¹²¹ بان يحفظ¹²² الدلائل علي ما فى النفس ألفاظا و نقوشا. وفى ذلك مشقة عظيمة، فلا يخلوا توجيهه عن التكلف، وفى ما ذكرنا غنى عن ذلك

¹¹⁰ المخزونة MA ، : H المخزونة F، M، A

¹¹¹ متخيلة MA ، : H، M، F تخيلة H

¹¹² وبهذه H ، M، F : وهذه MA : وهذه A

¹¹³ كادت MA : كان A ، H، M، F

¹¹⁴ لا A - : MA، H، M، F

¹¹⁵ منه H - : A ، : M، F من MA

¹¹⁶ لفظ H : لفظ لفظ A، M، F، MA

¹¹⁷ بتركيبات MA ، : M، H، F : تركيبات A

¹¹⁸ العارضة A ، MA : العارضة العارضة H، M، F

¹¹⁹ للحروف A ، H، M، F : للوقف MA

¹²⁰ في توجيه كلامه من ان المعاني غير منضبطة بخلاف الحروف فإنها أمور M1 ، : H1، F1 في توجيه كل لفظ من اللفظ الاخر غير

منضبط بعرف الجروف فأتمها معدودة MA1

¹²¹ ممنوعا H ، : M، F ممنوا A، MA

¹²² يحفظ A ، : H، M، F ينكت MA

وإذا تمهد هذا؛ فنقول لما اختلفت الحروف ومخارجها باختلاف الأمم والطوائف، احتيج أولاً في معرفة لسان العرب إلى بيان الحروف العربية¹²³ بحسب كمياتها وكيفياتها في المخارج، فوضع فن يعرف منه عدد حروف¹²⁴ العربية وأقسمها بحسب المخارج وكيفية حدوثها من مخرج مخرج

علم مخارج الحروف

و غير ذلك من الأحوال العارضة لها بحسب المخارج. وهذا الفن هو علم مخارج الحروف. وموضوعه، بسايط الحروف العربية من حيث كمياتها و كيفياتها بحسب مخارجها ومبادئه، بعضها بديهي وبعضها استقراءى، وله استمداد من العلم¹²⁵ الطبيعي وعلم التشريح. وغرضه، تحصيل ملكة ايراد تلك الحروف في المخارج على ما هي عليه في لسان العرب. وغايته، الإحتراز عن الخطأ في تلفظ كلام العرب بحسب مخارج حروفه.

علم الوضع

ثم إن واضع لغة العرب ركب¹²⁶ من تلك الحروف الفاظاً متخالفة و وضعها بأوضاع مختلفة وأنحاء شتى وراعى في وضعها نكتاً¹²⁷ غريبة ودقائق جمّة؛ فوضع جواهر مفردات الالفاظ¹²⁸ لمفردات المعانى وضعا شخصيا إما بكون الوضع¹²⁹ خاصا والموضوع له خاصا، كالأعلام الشخصية والجنسية او بكون¹³⁰ الوضع عاما والموضوع له خاصا، كالمضمرات والموصولات وأسماء الاشارات وأسماء الأفعال وعمامة الأفعال والحروف وبعض الظروف كأين و حيث وغيرهما مما يتضمن معنى الحرف أو¹³¹ بكون الوضع عاما و الموضوع له ايضا عاما¹³² كعمامة النكرات.¹³³ وجعل تارة

¹²³ العربية، MA A : للعربية H ، M ، F

¹²⁴ حروف H : ، F، M الحروف، MA A

¹²⁵ العلم MA ، M ، H ، A : - F

¹²⁶ ركب A ، H ، M ، F : يكتب MA

¹²⁷ نكتا MA ، A ، H ، F : نكت M

¹²⁸ الالفاظ MA ، A : الاوضاع H ، M ، F

¹²⁹ اما بكون الوضع A : ، M ، F : اما بكون الوضع H : اما ان يكون الوضع MA

¹³⁰ بكون A : ، F ، H يكون MA ، M

¹³¹ أو A : ، M ، H ، F و MA

لمعنى واحد¹³⁴ جواهر متعددة كالأفاظ المترادفة. وجعل اخرى لمعان مختلفة¹³⁵ جوهرًا؛¹³⁶ إما¹³⁷ برعاية المناسبة بين

المعاني كالمشترك أو لا كالمشترك

ثم أخرج عن بعض تلك الموضوعة¹³⁸ الفاضا آخر على هيآت مختلفة و وضع أنواع تلك الهيآت

قوله وضع أنواع تلك الهيآت: أما الوضع النوعي له أنواع ثلاثة أيضا: الأول وضع خاص مع

خصوص الموضوع له، كوضع أعلام الصيغ من فعل يفعل وغيرهما من جميع الهيآت الممكنة الطريان على

تركيب ف ع ل. فإنها كلها أعلام لأجناس الصيغ الموزونة هي بها. وقد لوخطت من حين الوضع

بعنوان كلي هو مفهوم ما يطء على تركيب ف ع ل، فوضع كل منها وضعا نوعيا في ضمن ذلك

العنوان علما بجنس ما يوزن به من الصيغ، فالوضع في كل منها خاص مع خصوص الموضوع له.

وخصوص الوضع لا يناهي الوضع النوعي، لأن العموم في الوضع النوعي في جانب اللفظ، وخصوص

الوضع إنما هو باعتبار المعنى، لأن مقابله عموم الوضع و لا شبهة ان ذلك العموم ليس إلا باعتبار

ملاحظة المعنى حين الوضع على وجه العموم.

والثاني وضع عام مع عموم الموضوع له، كوضع عامة المشتقات.

والثالث وضع عام مع خصوص الموضوع له، كوضع عامة الافعال؛ فإنها موضوعة بالنوع بملاحظة

عنوان كلي شامل لخصوصية خصوصيته من النسب العامة فالموضوع له تلك النسب الجزئية الملحوظة

بذلك العنوان الكلي، فالوضع عام و الموضوع له خاص، فافهم!

لأنواع من المعاني علي الوجوه الثلاثة المذكورة.

وجعل تارة أيضا هيئة واحدة بالنوع لأنواع¹³⁹ متعددة

¹³² و الموضوع له ايضا عاما H : و الموضوع له عاما A ، M ، F - : MA

¹³³ النكرات H : ، M ، F المنكرات MA

¹³⁴ واحد MA ، A ، H ، F : واجد M

¹³⁵ مختلفة H : ، M ، F متعددة MA ، A

¹³⁶ جوهرًا A : ، H ، M ، F جواهرها MA

¹³⁷ اما H - : MA ، M ، F

¹³⁸ تلك الموضوعة H : ، M ، F تلك الجواهر الموضوعة A : تلك الجواهر MA

قوله لأنواع متعددة: ¹⁴⁰ مثل صيغ ¹⁴¹ المضارع المشترك بين الحال والاستقبال. وصيغة مفعول بين

الزمان والمكان وغير ذلك مما لا يحصى كثرة.

من المعاني وجعل أيضا ¹⁴² هيآت كثيرة لنوع واحد

قوله لنوع واحد الخ: مثل صيغ الماضي؛ ¹⁴³ فإن فعل بالحركات ¹⁴⁴ الثلث في العين موضوع

لمعنى واحد وهو اقتران حدث لزمان قبل زمانك.

من المعاني. وأخرج عن جوهر لفظا

قوله وأخرج من جوهره لفظا الخ: ¹⁴⁵ فإنه أخرج من العلم عليم بالكسر ومن الضرب ضرب

بالفتح ومن الكرم كرم بالضم، مع ¹⁴⁶ أن كلها يدل على معنى الماضي ¹⁴⁷

بإحادي هيئته من الهيآت الدالة عليه. وعن جوهر ¹⁴⁸ آخر بأخرى منها. وجعل تارة واحدا واحدا من الهيآت ¹⁴⁹

المشتركة في الدلالة على نوع واحد من المعاني مختصا بواحد واحد

قوله مختصا بواحد واحد اه: مثل صيغ الأمر؛ فإن صيغة إفعال بكسر المهمزة و صيغة ¹⁵⁰ أفعل

بضمها مشتركان في معنى الأمر. وقد خص الواضع ¹⁵¹ الصيغة ضم المهمزة بنوع يفعل بضم العين.

وقس على ذلك أمثالها التي لا يحصى كثرة.

---

¹³⁹ لانواع A ، ، H ، M ، F لانواع MA

¹⁴⁰ H1 ، ، M1 ، - F1 اما MA1

¹⁴¹ صيغ MA1 : الصيغ H1 ، M1 ، F1

¹⁴² ايضا A : أخرى MA ، M ، H ، F

¹⁴³ مثل صيغ الماضي H1 ، ، M1 ، F1 اما مثل وضع الماضي MA1

¹⁴⁴ بالحركات MA1 : ، ، H1 ، F1 بالحركات M1

¹⁴⁵ الخ MA1 ، M1 - : H1 ، F1

¹⁴⁶ مع MA1 ، H1 ، F1 : ومع MA1

¹⁴⁷ معنى الماضي MA1 ، H1 ، المعنى الماضي M1 ، : F1

¹⁴⁸ جوهر A ، H ، M ، F : جوهر MA

¹⁴⁹ الهيآت MA ، A ، F ، M : الهيئة H

¹⁵⁰ و صيغة H1 ، M1 ، MA1 - : F1

¹⁵¹ الواضع H1 ، M1 ، MA1 - : F1

من انواع الألفاظ¹⁵² الخارجة تلك الهيئات عنها. وفي ضمن أوضاع¹⁵³ أنواع تلك الهيئات وضع كل واحد¹⁵⁴ من الهيئات الجزئية العارضة لكل لفظ خارج عن كل جوهر لجوهر لفرد فرد من نوع نوع من المعاني بالوضع النوعي¹⁵⁵ الذي هو وضع نوع الالفاظ بملاحظة¹⁵⁶ العنوان الكلي لها. وهو ههنا¹⁵⁷ مفهومات أنواع الهيئات الملحوظة على وجه كلي إجمالي بلا ملاحظة اختصاصها بمادة دون مادة. فلو وجد مواد¹⁵⁸ جزئية

قوله فلو وجد مواد جزئية اه: ^{159 160} مثل الصيغ التي عرضت لها التغيرات الإعلالية

يدل على ما وضع له نوع¹⁶¹ من أنواع الهيئات مع أن تلك المواد غير ملتفتة بهذا النوع من الهيئات ليرجع أصلها الي ذلك النوع إن أمكن، وإلا فيحكم بأن نوع تلك الهيئة العارضة لتلك المواد الجزئية موضوع أيضا¹⁶² لما وضع له النوع الأول فيكون نوعا تينك¹⁶³ الهيئتين مترادفين. ثم انه لما أخرج¹⁶⁴ هيئات كثيرة من جوهر واحد فوضعها بالنوع لأنواع المعاني كذلك اخرج عامة المفردات علي¹⁶⁵ هيأتها الاصلية الي تغيرات مختلفة، بعضها واجب وبعضها جائز لأغراض¹⁶⁶ أكثرها طلب الخفة¹⁶⁷ علي قياس مطرد فافهم و قس علي ما ذكر ساير الإعتبارات التي روعيت في الوضع و إذا كان حال الوضع علي ما ذكرناه¹⁶⁸ فأحتج الي قوانين تبين كيفية الوضع واعتباراته. ولم يدون الي الآن كتاب جامع

¹⁵² من انواع الالفاظ MA ، A ، M ، F : من الالفاظ H

¹⁵³ أوضاع MA ، H ، M ، F : وضع MA

¹⁵⁴ واحد MA ، A ، H ، F : واحد واحد MA ، A ، H

¹⁵⁵ النوعي MA - : A ، H ، M ، F

¹⁵⁶ بملاحظة MA ، A ، H ، M ، F : يلاحظ MA

¹⁵⁷ ههنا MA ، H ، M ، F : منها MA

¹⁵⁸ مواد MA ، A ، H ، M ، F : مادة MA

¹⁵⁹ اه MA1 ، M1 ، F1 الخ H1 - : MA1

¹⁶⁰ اما H1 ، M1 ، MA1 - : F1

¹⁶¹ نوع MA ، M ، H ، F - : A

¹⁶² ايضا MA ، A ، H ، M ، F : يقن MA

¹⁶³ تينك MA ، A ، H : بتلك ، F ، M

¹⁶⁴ أخرج MA ، A ، H ، M ، F : خرج MA

¹⁶⁵ علي MA ، H ، M ، F : عن A : من MA

¹⁶⁶ لأغراض MA ، H ، M ، F : لأغراض A

¹⁶⁷ أكثرها طلب الخفة MA ، A ، H ، M ، F : أكثر فاطلب الخفة MA

¹⁶⁸ علي ما ذكرناه A : ما ذكرناه H ، M ، F : ما ذكرناه MA

قوله ولم يدون كتاب جامع: بل عمل فيه رسائل إكتفى فيها على بعض مساليلها، كالرسالة

التي عملها صاحب المواقف. وبعض مساليله ذكر في مبادي¹⁶⁹ المنطق.

لتلك القوانين. وفي نيتي¹⁷⁰ انشاء الله تعالى.¹⁷¹

علم اللغة

والي علم آخر، يبين مدلولات جواهر¹⁷² خصوصيات الألفاظ وهياتها الجزئة وخصوصيات ما أخرج عنها من الصيغ

الموضوعة بالوضع النوعي، وانما علي أي هيئة وعلي أي معني

قوله وعلي أي معني ا هـ: مثل¹⁷³ صيغة أفعال الماضي، وضعت لمعان مختلفة كالتعددية و

الصيورة¹⁷⁴ و السلب وغيرها. و يعلم هذا من الصرف.¹⁷⁵ و أما¹⁷⁶ مجيء فرد فرد بخصوصه من

تلك الصيغة على واحد من تلك المعاني على التعيين، فمما يعلم من اللغة كأخذ من الغدة فإن كونه

للصيورة¹⁷⁷ معلوم من اللغة، ولا ينفي به قواعد الصرف.

إن كانت من الصيغ التي لها معان متعددة. و المتكفل بهذا هو علم اللغة

قوله والمتكفل بهذا علم اللغة:¹⁷⁸ أما¹⁷⁹ وجه تقدم علم اللغة على ساير العلوم، قد علم من

التقرير. ثم لتقدميهما وجه آخر وهو؛ رعاية جانب التعليم من التدرج¹⁸⁰ من الأسهل إلى الأ شكل،

---

¹⁶⁹ في مبادي H1 : في مبادي F1، M1 : مبادي MA1

¹⁷⁰ ان ادونه MA ، H ، M ، A - : F

¹⁷¹ تعالي A ، H ، MA ، M : تع F

¹⁷² جواهر A ، H ، M ، F : جواهر MA

¹⁷³ مثل MA1 : مثلا H1 ، M1 ، F1

¹⁷⁴ و الصيورة H1 ، M1 ، F1 : و الضرورة MA1

¹⁷⁵ هذا من الصرف H1 ، M1 ، F1 : من هذا الصرف MA1

¹⁷⁶ و اما H1 ، M1 ، F1 : دائما MA1

¹⁷⁷ للصيورة H1 ، M1 ، F1 : للضرورة MA1

¹⁷⁸ والمتكفل بهذا علم اللغة M1 ، H1 ، F1 : والمتكفل بمذاهو علم اللغة MA1

¹⁷⁹ أما H1 ، M1 ، MA1 - : F1

¹⁸⁰ التدرج H1 ، M1 ، F1 : التدرج MA1

لأن فهم أوضاع الخصوصيات من حيث خصوصها أسهل من فهم وضعها بالمقاييس الكلية، لكثرة¹⁸¹
ألف النفس بالجزئيات.

الباحث عن مدلولات جواهر المفردات و¹⁸² هيأتها الجزئية التي وضعت تلك الجواهر معها لتلك المدلولات بالوضع
الشخصي¹⁸³، وعن الخارج¹⁸⁴ عن¹⁸⁵ كل جوهر جوهر وهيأته الجزئية علي وجه جزئي وعن معانيها الموضوع لها
بالوضع الشخصي.¹⁸⁶

علم الاشتقاق

والي علم آخر، يعلم¹⁸⁷ منه كيفية الخروج والمناسبة بين المخرج والخارج ومخرج بعض الخارج. إذ ربما يخفي الأصل¹⁸⁸
بحيث يحتاج في بيانه إلى استدالات¹⁸⁹ كثيرة وهو علم الاشتقاق الباحث عما ذكر.

علم الصرف

و إلى علم آخر، يعلم منه أنواع المفردات الموضوعة بالوضع النوعي و مدلولاتها والهيآت الأصلية لعامة¹⁹⁰ المفردات
والهيآت التغييرية وكيفية تغيراتها¹⁹¹ عن هيأتها الاصلية علي الوجه الكلي

---

¹⁸¹ لكثرة H1، : F1، M1 للكترة MA1

¹⁸² و A - : MA، H، M، F

¹⁸³ K.Z. C. III. s. 154 علم باحث عن مدلولات جواهر المفردات و هيأتها الجزئية التي وضعت تلك الجواهر معها لتلك المدلولات

بالوضع الشخصي

¹⁸⁴ عن الخارج MA - : A، H، M، F

¹⁸⁵ عن MA - : A، M، F، H

¹⁸⁶ M.S. C. I, s. 100 وهو علم باحث عن مدلولات جواهر المفردات و هيأتها الجزئية التي وضعت تلك الجواهر معها لتلك المدلولات

بالوضع الشخصي، وعمّا حصل من تركيب كل جوهر جوهر وهيأته الجزئية علي وجه جزئي وعن معانيها الموضوع لها بالوضع الشخصي.

¹⁸⁷ يعلم MA، H، M، F : يعرف A

¹⁸⁸ الأصل A، H، M، F : الأمر MA

¹⁸⁹ في بيانه الي استدالات A، H، M، F : في بيان استدالات MA

¹⁹⁰ لعامة A، H، M، F : الي MA

¹⁹¹ تغيراتها A، MA، M : تغيراتها H، F

قوله على الوجه الكلي: اي¹⁹² بلا تعيين مادة بخصوصها. إحتز به عن علم اللغة، فإنه يبحث فيها عن أحوال المفردات¹⁹³ وهياتها لكن لا¹⁹⁴ على وجه جزئي بتعين مادة مادة، لا بالمقاييس الكلية، بل بالاسناد إلى السماع.¹⁹⁵

بالمقاييس الكلية¹⁹⁶ وهو علم الصرف.

فهذه العلوم الثلاثة يبحث في كل منها عن المفردات بحيثيات مختلفة؛ فعلم اللغة علم

قوله فعلم اللغة علم أه باحث عن جواهر خصوصيات المفردات من حيث انها معينة

للمعاني باوضاعها الشخصية الخ: فإنك تعرف¹⁹⁷ من اللغة مثلا معنى الضرب وهياتة الجزئية

الخاصة¹⁹⁸ به، وما يطرد عليه من الهيات المختلفة المتفننة.¹⁹⁹ مثل ضرب يضرب. ويعرف منها أيضا

معان معروضات تلك الهيات - إن لم تكن من المعاني التي وضعت لها بالنوع المعلومة في علم الصرف-

وأما أن تلك الهيات الطارية²⁰⁰ المبنية في علم اللغة خارجة من جوهر الضرب²⁰¹ فمما يعلم من

قواعد الاشتقاق. و بهذا تبين: أن علم اللغة مستمد من الاشتقاق. لا يقال: فعلى²⁰² هذا ينبغي أن

لا يراد²⁰³ في كتب اللغة الألفاظ الموضوعية بالمقاييس الكلية، لأننا نقول إيرادها²⁰⁴ ليس من جهة

---

192 اي F1 - : MA1 ،M1 ، H1

193 المفردات H1 ، : F1،M1 المعزولة MA1

194 لا MA1 ، M1 ، H1 - : F1

195 بالاسناد إلى السماع H1 ، : F1،M1 بالاسناد إلى المعاني MA1

196 M. S. C.I, s.131 يعرف منه أنواع المفردات الموضوعية بالوضع النوعي و مدلولاتها والهيات الأصلية العامة للمفردات والهيات

التغييرية وكيفية تغيراتها عن هياتها الأصلية على الوجه الكلي بالمقاييس الكلية

K. Z. C. II, s.351 يعرف منه أنواع المفردات الموضوعية بالوضع النوعي و مدلولاتها والهيات الأصلية العامة للمفردات والهيات التغييرية

وكيفية تغيراتها عن هياتها الأصلية على الوجه الكلي بالمقاييس الكلية كذا في الموضوعات

197تعرف M1 ، H1، F1 : تعلم M1

198 الخاصة H1 ، M1 ، F1 : خاصة MA1

199 المتفننة H1 ، M1، F1 : المشتقة MA1

200 الطارية H1 ، M1، F1 : القارية MA1

201 الضرب H1 ، M1 ، F1 : للضرب MA1

202 فعلى H1 ، M1 ، F1 : و على MA1

203 ينبغي أن لا يراد F1، M1 : ينبغي أن يراد H1 : ينبغي أن لا يراد MA1

البحث²⁰⁵ فيها عن معانيها الموضوعية هي²⁰⁶ لها بالمقاييس، بل لأجل معرفة أحوال يختص بخصوصية²⁰⁷ تلك الألفاظ. مثل أن يعرف أن هذا الفرد المعين من نوع تلك الصيغة مثلا متعدد أو غير متعدد و بأي حرف يتعدي و أن يعرف أن مجيء هذه الصيغة²⁰⁸ على هيئة كذا من هذا الجوهر. وأيضا ربما يكون للصيغة الواحدة معان متعددة يعرف في الصرف على وجه كلي. و أما أن هذا الفرد المعين²⁰⁹ من تلك الصيغة لأي معنى من تلك المعاني فلا يعرف إلا من اللغة لأن نظر الصرف²¹⁰ لا يتعلق بخصوصيات الألفاظ، مثلا علم من الصرف إن صيغة أفعال الماضي موضوعة بالوضع النوعي لمعان متعددة، منها التعدية. ولم يعلم بهذا القدر أن أكرم من جزئيات تلك الصيغة للتعدية،²¹¹ بل ذلك مما يعرف من اللغة.

و بالجملة، يبحث في علم اللغة عن أفراد انواع²¹² الصيغة بإعتبار خصوصياتها، لا باعتبار اندراجها تحت نوع الصيغة، كما في الصرف. فإنه إذا قيل في اللغة مثلا بعد تعريف معنى الحسبان يحسب بالفتح و الكسر،²¹³ ليس معناه أنه يجيء من فعل بكسر العين يفعل بالفتح و الكسر،²¹⁴ لأن ذلك بحث صرفي وليس المراد منه أيضا بيان اشتقاقه من الحسبان، لأنه²¹⁵ يعرف ذلك من قواعد الاشتقاق - إذا لم يكن بديهيا بإيراد الأدلة الاشتقاقية. - ومتن اللغة لا يذكر فيه أدلة الإشتقاق.²¹⁶

²⁰⁴ إيرادها H1 ، F1،M1 ، إيراد ما MA1

²⁰⁵ ليس من جهة البحث MA1 : من جهة البحث F1 ، M1 ، H1

²⁰⁶ هي H1 - : MA1 ، F1،M1

²⁰⁷ بخصوصية H1 ، F1،M1 : بخصوص MA1

²⁰⁸ مثلا متعدد أو غير متعدد و بأي حرف يتعدي و ان يعرف ان مجيء هذه الصيغة H1 - : MA1 ، M1 ، F1

²⁰⁹ و اما أن هذا الفرد المعين H1 : ، F1،M1 و أن هذا الفرد لمتعين MA1

²¹⁰ لأن نظر الصرف H1 : ، F1،M1 لأن الضرب MA1

²¹¹ للتعدية H1 : ، F1،M1 للتعدية MA1

²¹² انواع MA1 ، H1 ، : F1نوع M1

²¹³ و الكسر H1 ، M1 - : MA1 F1

²¹⁴ بالفتح و الكسر H1 ، F1،M1 : بالكسر و الفتح MA1

²¹⁵ لأنه H1 ، F1،M1 : لأن MA1

²¹⁶ ومتن اللغة لا يذكر فيه ادلة الإشتقاق H1 - : MA1 ، M1 ، F1

اللهم الا أن²¹⁷ يكون بالإستطراد، بل المراد منه بيان الهيئات الواردة على خصوص الحساب الموقوفة معرفتها على السماع، اذ لا يفي القياس بمعرفة خصوص هيئاتها غايته أن بيان تلك الهيئات موقوف على معرفة اشتقاق يحسب منه، لأن ذلك البيان بحث إشتقاقي. و اللازم من ذلك توقف مسایل اللغة على قواعد الإشتقاق. وخلاصة الكلام، أن اللغة باحثة عن خصوصيات الألفاظ، والمطلوب فيها يكون تارة بيان أن خصوص هذا اللفظ موضوع لهذا المعنى بالوضع الشخصي، ويكون اخرى بيان الهيئات المتعلقة بالمعنى²¹⁸ بأن يكون أجزاء من الألفاظ الموضوعية بحسب الشخص أو بحسب النوع في أصل الوضع²¹⁹ بيانا جزئيا متعلقا بخصوص مادة مادة²²⁰ ومستند إلى السماع لا إلى القياس. و بقولنا "بالوضع الشخصي" خرج بيان المدلولات بالوضع النوعي، فإنه من وظيفة الصرف. و بقولنا "المتعلقة بالمعاني" خرج الهيئات الغير المتعلقة²²¹ بها، كالإعلال و الإدغام و غيرهما من الهيئات التغييرية العارضة بعد اعتبار الوضع المبحوث عنها في علم الصرف. وبقولنا "مستند²²² إلى السماع" خرج الهيئات المتعلقة بالمعاني المستندة إلى القياس كالهيئات الدالة على معنى التصغير والنسبة والتشبية، فإن أمثال ذلك إنما يبحث عنها أيضا في²²³ الصرف.

وأما كون هذا الفرد من أفراد هذه الصيغة²²⁴ مشتقا من هذا الجوهر، فيحتاج²²⁵ في معرفته إلى قواعد الاشتقاق. - إن لم يكن بديهيا- ثم الظاهر،²²⁶ أن مسایل اللغة بيان الأوضاع الشخصية

²¹⁷ اللهم الا أن MA1 ، H1 ، M1: اللهم أن F1

²¹⁸ بالمعنى H1 ، M1، F1 : بالمعاني MA1

²¹⁹ الوضع H1 ، M1، F1 : الموضوع MA1

²²⁰ متعلقا بخصوص مادة مادة ومستند H1 ، M1، F1 : منطبقا بخصوص لمن يكون و مستندا MA1

²²¹ الغير المتعلقة MA1 المتعلقة: H1، M1، F1

²²² مستند H1 ، M1، F1 : مستندا MA1

²²³ في MA1 : من H1، M1، F1

²²⁴ هذه الصيغة H1 ، M1، F1 : هذه بصيغه MA1

²²⁵ فيحتاج H1 ، M1، F1 : محتاج MA1

²²⁶ الظاهر MA1 ، M1 ، F1 : الظ H1

وبيان الهيئات من المبادئ، وإن كان لم يمكن²²⁷ أن يكون من المسائل أيضا. و بما ذكرناه²²⁸ تبين؛
أن اللغة تبين المعاني الوضعية بالوضع الشخصي للألفاظ على وجه جزئي - سواء كان لتلك²²⁹
الألفاظ معان²³⁰ آخر باعتبار المقاييس أو لا - فإن أكرم مثلا له معني بالوضع النوعي وهو نسبة
مصدره إلى فاعل²³¹ في الزمان الماضي بأحد المعاني المبنية في الصرف لصيغة افعال. و له معني آخر
بخصوصه بوضعه الشخصي وهو معني التعدية. والمعنى الأول لأكرم مبين في الصرف على وجه كلي
بالمقاييس الكلية. والمعنى الثاني له²³² مبين في علم اللغة²³³ و لا تفني بيانه مسائل الصرف الباحث
علي الوجه الكلي، لأن معرفة مجيء أكرم للتعدية موقوف على بيان جزئي خاص له مستند إلى
السمع.²³⁴ و لا يعني به القياس الكلي. ثم إن معاني أفراد الصيغ لا يكفي في معرفتها الصرف ولا
اللغة، لأنها لا يعرف حق المعرفة إلا بمعرفة²³⁵ أصولها المشتقة هي²³⁶ منها على وجه الصواب. إذ ربما
لا²³⁷ يخفي رجوعها إلى أصولها بحيث يحتاج إلى إستدلالات كثيرة، فوضع²³⁸ لبيان الإشتقاق²³⁹
وأحوالها فن، يعرف منه قواعد إرجاعها إلى أصولها. وتوضيح هذا الكلام؛ أنا إذا عرفنا معني الضرب
من اللغة و مجيء ضرب يضرب وغيرها من²⁴⁰ الصيغ المشتقة منه

²²⁷ لم يمكن H1 ، M1 ، F1 : يمكن MA1

²²⁸ وما ذكرناه MA1 ، H1 : وما ذكرناه F1 : وما ذكرنا M1

²²⁹ لتلك H1 ، M1 ، F1 : بتلك MA1

²³⁰ معان MA1 : معاني H1 ، M1 ، F1

²³¹ إلى فاعل MA1 : إلى فاعله H1 ، M1 ، F1

²³² له MA1 - : H1 ، M1 ، F1

²³³ في علم اللغة H1 : ، F1 ، M1 في اللغة MA1

²³⁴ إلى السمع MA1 ، H1 ، F1 : إلى السمع M1

²³⁵ الا بمعرفة MA1 - : H1 ، M1 ، F1

²³⁶ هي H1 - : MA ، M1 ، F1

²³⁷ لا MA1 ، M1 ، H1 - : F1

²³⁸ إلى استدلالات كثيرة فوضع H1 ، M1 ، F1 : إلى الاستدلالات كهيئة الوضع MA1

²³⁹ الاشتقاق H1 ، M1 ، F1 : الاشتقاقات MA1

²⁴⁰ من H1 ، M1 ، F1 : لمن MA1

وعرفنا من الصرف ²⁴¹ معاني الصيغ ²⁴² علي وجه كلي، لا يلزم منه أن يعرف ²⁴³ خصوصية معنى ضرب يضرب ²⁴⁴ و غيرها ²⁴⁵ إلا بالعلم بانتسابهما ²⁴⁶ إلى الضرب، سراية ²⁴⁷ معناه إليهما كسراية اللفظ، ²⁴⁸ فأحتيج إلى علم يبحث عن أحوال الانتساب على ²⁴⁹ وجه كلي وهو علم الاشتقاق. وربما يتعرض فيه بأمثلة جزئية لغاية عرض الانتساب ²⁵⁰ فيه، فهذا ²⁵¹ حيث ²⁵² يعد معرفته واستنباطه من القواعد. مثال ذلك إنما ²⁵³ عرفنا من اللغة أن الضرب موضوع بخصوصه ²⁵⁴ لحدث مخصوص. ²⁵⁵ وعرفنا منه أيضا مجيء ضرب يضرب ²⁵⁶ ضارب و غيرها. ²⁵⁷ ثم عرفنا انتساب ضرب يضرب و أمثالهما الي هذا الجوهر باعتبار هذا المعنى وسرايته إليها بسراية هذا المعنى. ²⁵⁸ فحصل لنا بواسطة اللغة والاشتقاق معرفة معنى الضرب، ومجيء تلك الصيغة منه، واعتبار معناه فيها، لكن لم يحصل لنا معرفة طريق اعتباره فيها، وهي إنما يحصل من الصرف لأنه يعلم منه ²⁵⁹ معاني الصيغ علي وجه كلي، فمعرفة معنى ضرب بخصوصه يحصل من قواعد العلوم الثلاثة، بأن تقول معنى الضرب

²⁴¹ من الصرف: MA1, H1, من الضرب M1, F1

²⁴² معاني الصيغ MA1, M1, F1: معا في الصيغ H1

²⁴³ MA1 - منه: MA1, M1, H1, F1

²⁴⁴ معنى ضرب يضرب H1, M1, F1: معنى من يضرب MA1

²⁴⁵ و غيرها H1, M1, F1: و غيرها MA1

²⁴⁶ بانتسابهما F1: بانتسابها MA1: وانتسابهما M1: بالانتساب H1

²⁴⁷ سراية H1, M1, F1: بسراية MA1

²⁴⁸ اللفظ H1, M1, F1: الخط MA1

²⁴⁹ على H1, M1, F1: الى MA1

²⁵⁰ عرض الانتساب H1, M1, F1: غموض للانتساب MA1

²⁵¹ فهذا M1: - H1, F1

²⁵² فهذا حيث M1:، حيث MA1, H1

²⁵³ إنما MA1: إنا H1, M1, F1

²⁵⁴ بخصوصه MA1:، H1, F1: بخصوصه M1

²⁵⁵ لحدث مخصوص H1:، F1: لحدث مخصوص M1: لحدث موضوع MA1

²⁵⁶ يضرب H1, M1:، - MA1 F1

²⁵⁷ ضارب و غيرها MA1, H1, F1: ضارفي غيرها M1

²⁵⁸ بسراية هذا المعنى H1, F1: سراية هذا المعنى M1: بسرايته معتاد MA1

²⁵⁹ لانه يعلم منه H1, M1, F1: للتعليم منه MA1

هو²⁶⁰ الحدث المخصوص بحكم اللغة. وذلك المعنى معتبر في ضرب بحكم الاشتقاق. ثم نقول ضرب من صيغة فعل وهي صغرى سهلة الحصول، وصيغة فعل موضوعة بالنوع لاقتزان معني جوهره للزمان الماضي بحكم الصرف، فضرب موضوع لاقتزان الضرب للزمان الماضي.²⁶¹ وقس عليه جميع أفراد أنواع الصيغ الصرفية!

فعلم من هذا أن معاني أفراد الصيغ لا يعرف إلا بالعلوم الثالثة. وعلم من التقرير²⁶² أيضا وجه تقلد اللغة علي الاشتقاق والصرف، وكون الإشتقاق واسطة وبرزخا بين العلمين،²⁶³ فكأنه أمر نسبي يعرف بالقياس إليهما وآلة تلاحظ²⁶⁴ بينهما في معرفة معاني أفراد الصيغ، و لذلك كان حقه التوسط بينهما.

ثم إن أكثر مباحث الصرف كالتشبيه²⁶⁵ والجمع والتصغير وغير ذلك من التغيرات²⁶⁶ الإعلالية مستمد من قواعد الاشتقاق في تمييز حروف الأصول، ليعلم كيفية التغيرات على وجه الصواب،²⁶⁷ لكن على وجه لا يدور، لأن الإشتقاق مستمد في بعض قواعده من هذه المباحث أيضا. ولما كان بين²⁶⁸ الإشتقاق والصرف هذه المعاملة في الإمداد والاستمداد، أورد مسألتها في كتب الصرف في الأكثر على وجه الاختلاط.

---

²⁶⁰ هو H1 ، : F1،M1 و MA1

²⁶¹ وصيغة فعل موضوعة بالنوع لاقتزان معني جوهره للزمان الماضي بحكم الصرف فضرب موضوع لاقتزان الضرب للزمان الماضي H1 : F1،M1 ،

وصيغة فعل موضوعة بالنوع لاقتزان الضرب للزمان الماضي لا في جوهره للزمان الماضي بحكم الصرف فضرب موضوع لاقتزان الضرب للزمان الماضي MA1

²⁶² التقرير H1 ، : F1،M1 التواتر MA1

²⁶³ M.S. C.I s. 131 و أن الإشتقاق كالبرخ بين الباقيين

²⁶⁴ تلاحظ MA1 : تلاحظ H1 ، M1 ، F1

²⁶⁵ كالتشبيه H1 ، F1،M1 ، : كالتشبيه MA1

²⁶⁶ التغيرات MA1 ، F1،M1 ، : التغيرات H1

²⁶⁷ على وجه الصواب H1 ، F1،M1 ، : على وجه الفنون MA1

²⁶⁸ بين H1 ، F1،M1 ، : من MA1

فعلم الاشتقاق، علم باحث عن أحوال المفردات على وجه كلي من حيث انتساب بعضها إلى بعض بالأصالة والفرعية باعتبار جوهرها. وإنما قيد باعتبار الجوهر لأن كلا من التغيرات²⁶⁹ الصرفية²⁷⁰ يبحث عن انتسابها إلى²⁷¹ أصولها بالأصالة والفرعية، لكن لا بحسب الجوهر، بل بحسب الهيئة؛²⁷² فخرج ذلك بقيد الجوهر.

وموضوعه، المفردات²⁷³ من تلك الحيشية.²⁷⁴ ومن جملة مبادئه، قواعد مخارج الحروف. ومسايله، القواعد²⁷⁵ التي يعرف منها أن الأصالة والفرعية بين المفردات بأي طريق يكون وبأي وجه يعلم. ودلائله مستنبطة²⁷⁶ من قواعد علم المخارج، وتتبع مفردات ألفاظ العرب واستعمالاتها. والغرض منه، تحصيل ملكة يعرف بها الانتساب على وجه الصواب.

وغايته، الإحتراز عن الخلل في الانتساب الذي يوجب الخلل في ألفاظ العرب.

فعلي هذا تتميز العلوم الثلاثة حق التميز. وإنما فصلت هذا المقام بهذا التفصيل لأن شراح المفتاح إلا من عصمه الله بذهن وقاد وطبع نقاد.²⁷⁷ توهموا أن علم الإشتقاق جزء من علم الصرف، فضلوا وأضلوا. ومنشأ توهمهم ظاهر عبارة²⁷⁸ المفتاح في أوئل فن الصرف. وقد حققت مراده منها في حواشي²⁷⁹ شرح المفتاح للشريف²⁸⁰ على وجه يلوح الحق²⁸¹ عن أفق بيانه، وأنت إذا تحققت ما

---

269 التغيرات : F1 ، M1 ، MA1 : التغيرات H1

270 الصرفية : F1،M1 ، H1 : الصرف MA1

271 إلى : F1،M1 ، H1 : على MA1

272 لا بحسب الجوهر بل بحسب الهيئة MA1 : لا بحسب الهيئة F1،M1 ، H1

273 وموضوعه المفردات : F1،M1 ، H1 : وموضوع المفردات MA1

274 الحيشية : F1،M1 ، H1 : الهيئة MA1

275 القواعد : F1،MA1 : لقواعد M1 - : H1

276 مستنبطة : H1 ، : F1،M1 تستنبط MA1

277 - MA1H1 : و M1 ، F1

278 عبارة : F1،M1 ، H1 : عبارة MA1

279 حواشي : H1 - : F1 ، M1 ، MA1

280 للشريف : F1،M1 ، H1 : الشريف MA1

281 على وجه يلوح الحق : F1 ، H1 ، MA1 : على وجه الحق M

تلوناه عليك علمت بأنه²⁸² علم برأسه من العلوم العربية²⁸³ ممتاز²⁸⁴ موضوعه عن موضوع اللغة
والصرف، وعلمت أيضا جهة خلط مسائله بمسائل الصرف. فافهم، وثبت، ولا تركز عن المذهب

الحق والمشرب الصدق!

باحث عن جواهر خصوصيات المفردات من حيث أنها معينة للمعاني²⁸⁵ بأوضاعها الشخصية، ومن حيث هيأتها
الأصلية وهيأتها الطارئة المختلفة²⁸⁶ المتعينة²⁸⁷، ومعاني تلك الهيآت الطارئة من جهة وضعها الشخصى علي وجه

جزئي

فغرضه، تحصيل ملكة الاستحضار في تلك المذكورات.

وغاياته، صيانة اللسان عن الخطأ في معاني الجواهر والهيآت²⁸⁸ المتعلقة بجوهر جوهر فردا فردا

ومسائله، القضايا التي

قوله ومسائله القضايا التي الخ: ²⁸⁹ لا يقال ²⁹⁰ "المسائل هي القضايا الكلية فكيف يكون ²⁹¹

تلك القضايا الشخصية مسائل علم اللغة؟" لأننا نقول وجوب كلية المسائل إنما يكون في العلوم الحقيقية

التي لا تتبدل بتبدل الإعتبار و أما العلوم الغير الحقيقية فيحوز أن يكون مسائله شخصية. فافهم!

حكم فيها بأن مدلول هذا اللفظ²⁹² كذا وهيئته كذا.

ومبادئه، مقدمات مستنبطة من مواضع استعمال العرب.

---

²⁸² بأنه MA1 ، H1 ، M1 ، F1 : أنه MA1

²⁸³ من العلوم العربية MA1 ، H1 ، M1 ، F1 : من علوم العرب MA1

²⁸⁴ ممتاز MA1 ، H1 ، M1 ، F1 : ممتاز MA1

²⁸⁵ للمعاني A - : MA ، H ، M ، F

²⁸⁶ المختلفة MA ، A ، H ، M ، F : المتفنة MA

²⁸⁷ المتعينة A - : MA ، H ، M ، F

²⁸⁸ والهيآت MA ، H ، M ، F : وهيأتها A

²⁸⁹ القضايا التي الخ H1 : القضايا الكلية M1 : ، F1 القضايا MA1

²⁹⁰ لا يقال H1 ، M1 ، F1 : اولا يقال MA1

²⁹¹ يكون MA1 ، M1 : - ، F1 H1

²⁹² هذا اللفظ MA - : H ، A ، M ، F

وعلم الاشتقاق، علم يبحث فيه عن المفردات علي الوجه الكلي من حيث انتساب بعضها الي بعض بالأصالة والفرعية بحسب جوهرها.

وغرضه، تحصيل ملكة نسبة البعض²⁹³ بجوهره الي البعض علي وجه الصواب

وغايته، الصيانة عن الخطأ في الإنتساب لئلا يقع الخبط في الكلام لفظا و معني من هذه الجهة

و مبادئه، كثيرة لكنها مشتركة في أمر واحد هو المبدء القريب وهو ظهور حروفالأصول²⁹⁴ علي ما يقتضيه قواعد اللغة

²⁹⁵ و كيفية الاستعمال.

وعلم الصرف، علم

قوله وعلم الصرف علم ا هـ:²⁹⁶ الظاهر²⁹⁷ أن الصرف عبارة عن مسابيل تعلق²⁹⁸ بها علي

الوجه الكلي جميع الأحوال المستنبطة بالمقاييس لمطلق المفردات العامة من المشتقات والجواهر المتعلقة

بالمعاني او²⁹⁹ بالهيئة، لازمة كانت أو عارضة، حالة الانفراد أو حالة الالتقاء³⁰⁰ لمفرد آخر، غير

دالة³⁰¹ علي معنى تركيبي كإدغام اضرب بعدك³⁰² موضوعه بالنوع لنوع من المعاني³⁰³ المفرد،

كالهيئات الأصلية للصيغ أولا كالهيئات الإبدالية والإشمامية وغير ذلك. وعلي هذا³⁰⁴ يكون موضوع

الصرف مطلق المفردات بالوجه الكلي من حيث معانيها وهيئاتها المستنبطين³⁰⁵ بالمقاييس الكلية.

---

²⁹³ البعض ، MA ، A ، بعض M ، F ، H

²⁹⁴ حروف الأصول A : حروف MA ، H ، M ، F

²⁹⁵ اللغة MA A - : M ، H ، F

²⁹⁶ ا هـ F1 ، M1 | الخ H1 - : MA1

²⁹⁷ الظاهر M1 ، F1 : الظ H1

²⁹⁸ تعلق H1 ، M1 ، F1 : تعلق MA1

²⁹⁹ او H1 ، M1 ، F1 : و MA1

³⁰⁰ الالتقاء MA1 ، H1 ، F1 : الالتقاء M1

³⁰¹ دالة MA1 ، H1 ، F1 : حالة M1

³⁰² علي معنى تركيبي كإدغام اضرب بعدك H1 ، M1 ، F1 : اوكلي خاص آخر يساعدك MA1

³⁰³ بالنوع لنوع من المعاني H1 ، F1 : بالنوع من المعاني MA1 ، M1

³⁰⁴ وعلي هذا H1 ، M1 ، F1 : من هذا MA1

³⁰⁵ المستنبطين MA1 ، F1 : المستنبطين H1 : كالمستنبطين M1

ويحتمل أن يكون الصرف عبارة عن مسائل تبين بها جميع الأحوال المذكورة للمشتقات³⁰⁶ فقط، دون الجوامد.³⁰⁷ أو عن مسائل تبين³⁰⁸ بها معاني المشتقات فقط على وجه كلي دون سائر الأحوال من عامة الهيئات.

فيكون بيان الهيئات ح³⁰⁹ إما من المبادئ كما في الهيئات التي لها³¹⁰ دخل في الدلالة كالهيئات الحاصلة³¹¹ للصيغ الموضوعية بالتنوع مع تلك الهيئات أو لتعميم³¹² بيان معاني الصيغ كما في الهيئات التي لا دخل لها في الدلالة.

وهي الهيئات الطارئة لها بعد اعتبار وضعها كالتغيرات³¹³ الإعلالية وغيرها من الإبدال والإشمام فكانه بيان الأحوال الطارئة على صيغة فعل الماضي مثلا³¹⁴ من الإعلال والإدغام وغيرها . قيل: إن صيغة فعل من³¹⁵ جميع هذه الهيئات الطارئة عليها بعد اعتبار الوضع لم يخرج عن³¹⁶ معناه الأصلي الذي هو اقتزان حدث بزمان قبل زمانك بل مع هذه الهيئات كلها يدل على هذا المعنى. وقس عليها بيان هيئات سائر الصيغ التي اعتبر طروها عليها بعد اعتبار الوضع. وعلى هذين الاحتمالين يكون موضوع الصرف المشتقات الأصلية³¹⁷ فقط. وتعميم بعض القواعد³¹⁸ كالإبدال و

---

³⁰⁶ للمشتقات H1 ، M1، F1 : للمشتق منه MA1

³⁰⁷ الجوامد MA1 : الجواهر H1 ، M1 ، F1

³⁰⁸ تبين M1 ، F1 : يتبين H1 : تتبين MA1

³⁰⁹ ح H1 ، M1، F1 : فيه MA1

³¹⁰ لها MA1 : - ، H1 ، M1 ، F1

³¹¹ الحاصلة H1 ، : F1،M1 الاصلية MA1

³¹² لتعميم H1 ، : F1،M1 لتعميم MA1

³¹³ كالتغيرات F1: كالتغيرات M1 ، : H1 كالتغيرات MA1

³¹⁴ مثلا H1 ، M1 ، MA1 : - F1

³¹⁵ من H1 ، M1 ، F1 : مع MA1

³¹⁶ عن MA1 ، H1 : علي M1 ، F1

³¹⁷ المشتقات الاصلية H1 : المشتقات، M1 F1 : المشتقان MA1

³¹⁸ بعض القواعد H1 ، M1 ، F1 : بعض الهيئات MA1

الإشمام و الروم و الإمامة³¹⁹ وأمثالها لغير المشتقات ح³²⁰ يكون من باب تعميم القواعد بالاستطراد.

وهذه الاحتمالات الثلث؛ أولها، أقرب وثانيها، بعيد وثالثها، أبعد. فعليك بالاختصار ثم بالاختيار!

يبحث فيه عن المفردات علي الوجه الكلي بالمقاييس³²¹ الكلية من حيث معانيها الموضوعية هي لها بالنوع و من حيث

هيئاتها³²² النوعية الأصلية و هيئاتها العارضية³²³ وكيفية تغيراتها³²⁴ عن تلك الهيآت الأصلية الي تلك الهيآت

العارضية.³²⁵ سواء كان التغير اليها عند انفرادها او التقائها بمفرد آخر دالة بتلك الهيآت³²⁶ الطارئة علي معني افراي

لا³²⁷ علي معني تركيب

قوله لا علي معني تركيب: إحترز به عن الأحوال العارضة للمفردة من حيث التركيب الدالة علي

معني تركيب، فإن أمثال تلك الأحوال يبحث عنها في النحو.

وبعض المسائل

قوله وبعض المسائل: الا³²⁸ أن تلك المسائل يذكر في الصرف لكونها من مسائله ويذكر في

الاشتقاق لكونها من مباديه.

مشترك³²⁹ بين الصرف والاشتقاق، كمسئلة القلب المكاني والحرفي والابدال والحذف وضبط الصيغ الاصلية للمفردات

مطلقا مشتقة كانت او جامدة علي الوجه الكلي، لأنه يبحث عن تلك الأمور في الصرف لضبط³³⁰ الهيآت الأصلية

---

³¹⁹ و الإمامة H1 ، M1، F1 : و الإحالة MA1

³²⁰ ح H1 ، M1، F1 : حتي MA1

³²¹ بالمقاييس A ، M : بالمقاييس F، H، MA

³²² هيئاتها MA ، A : صفاتها F، M، H

³²³ العارضية M ، F : العارضة MA ، A، H

³²⁴ تغيراتها MA ، A ، M، F : تغيراتها H

³²⁵ العارضية M ، F : العارضة MA: ، A ، H

³²⁶ دالة بتلك الهيآت A ، H ، M، F : والة تلك الهيآت MA

³²⁷ لا A - : MA ، H ، M، F

³²⁸ الا H1 : ، M1، F1 لان MA1

³²⁹ مشترك A ، H ، M، F : تشترك MA

³³⁰ لضبط A ، H ، M، F : بضبط MA

ليرجع الهياآت التغييرية³³¹ الي أصولها ولأنه يحتاج الي ضبط أصول³³² الصيغ في أكثر التصاريف و في الاشتقاق لإرجاع المشتقات الي ما يشتق³³³ منه علي وجه الصواب.

والغرض من الصرف، تحصيل ملكة يعرف بها معني أي فرد كان من الموضوعات بالنوع وهيئته الأصلية و العارضية³³⁴ وكيفية تغيير اي وضع³³⁵ مفرد كان وكيفية ارجاعه الي اصله.

وغايته، الإحتراز عن الخطأ من تلك الجهات.

ومباديه، مقدمات مستنبطة من تتبع إستعمالات العرب.

ثم اللغة العربية بطول العهد وتقادم الزمان إختلط بها اللغات المولدة والمعربات وحدثت فيها الأغلاط العامية، فاحتيج الي علم آخر، يعرف منه تميز المولدة والمعرب والأغلاط عن³³⁶ اللغات الأصلية.

علم التمييز بين المولدة والعربية

وموضوع هذا العلم ومبادئه وغرضه وغايته مما يظهر بادني تأمل هذا.³³⁷

ثم إن واضع لغة العرب ركب³³⁸ بعض المفردات الموضوعية مع³³⁹ بعضها بأنواع³⁴⁰ مختلفة وأطوار شتى.³⁴¹ و وضع

وضعا نوعيا

---

³³¹ التغييرية MA ، F،A ، M : التغييرية H

³³² أصول A ، H ، M ، F : لأصول MA

³³³ يشتق A ، H ، M ، F : اشتق MA

³³⁴ العارضية H ، M ، F : العارضة MA ، A

³³⁵ وضع A ، H ، M ، MA - : F

³³⁶ عن A ، H ، F : من MA ، M

³³⁷ بادني تأمل هذا A : بادني تأمل H ، M ، F : بادني قائل هذا MA

³³⁸ ركب A ، H ، M ، F : رتب MA

³³⁹ مع A - : MA ، H ، M ، F

³⁴⁰ بأنواع MA ، H ، M ، F : بأنحاء A

³⁴¹ بأنواع مختلفة وأطوار شتى H ، M ، F : بأنحاء مختلفة وأحوال شتى MA : بأنحاء مختلفة وأطوار شتى A

قوله وضع وضعا نوعيا: كهيئة الكلام الخبري الاسمي مثلا، فإنها وضعت وضعا نوعيا عاما لكل

جزئي جزئي من النسب التامة الجزئية الجزئية³⁴² كالنسبة الجزئية التي في زيد قائم³⁴³ وبكر قاعد

وأمثالهما. وقس على هذا³⁴⁴ ساير الهيئات التركيبية!³⁴⁵

بأن يكون الوضع عاما³⁴⁶ والموضوع له خاصا، لكل³⁴⁷ نوع نوع من انواع الهيآت الحاصلة من التركيب لنوع نوع من

المعاني التركيبية³⁴⁸ النسبية جريا على محاذات³⁴⁹ الطبع إما على سبيل الاشتراك

قوله إما³⁵⁰ على سبيل الاشتراك: اي³⁵¹ الإشتراك في اللفظ بأن يكون اللفظ الواحد لمعان

متعددة، كهيئة النصب مثلا فإنه يدل على الحال والتمييز³⁵² والمصدر والإشتراك في المعنى كون³⁵³

الهيئات الكثيرة دالة على معنى واحد، فإن النسبة³⁵⁴ الجزئية معنى واحد و³⁵⁵ يدل عليه هيئات³⁵⁶

متعددة. و اذا عرفت هذا يمكنك³⁵⁷ أن تعرف معنى الانفراد في اللفظ او³⁵⁸ في المعنى!

---

³⁴² التامة الجزئية الجزئية H1 ، M1 ، F1 : الخاصة الجزئي العرضية MA1

³⁴³ قائم H1 ، M1 ، F1 : عليهم MA1

³⁴⁴ هذا H1 ، M1 ، F1 : ذلك MA1

³⁴⁵ التركيبية H1،MA1 : التركيبية F1،M1

³⁴⁶ عاما H ، M ، MA ، F - : A

³⁴⁷ لكل MA : كل A ، H ، M ، F

³⁴⁸ التركيبية MA ، A ، H : التركيبية F ، M

³⁴⁹ محاذات MA : ، H ، F مجازات M ، A

³⁵⁰ إما H1 ، M1 ، F1 : ما MA1

³⁵¹ اي H1 MA1 ، M1 :، F1

³⁵² والتمييز H1 ، M1 ، F1 : والتمييز MA1

³⁵³ كون H1 ، M1 ، F1 : كغير MA1

³⁵⁴ النسبة H1 ، M1 ، F1 : للنسبة MA1

³⁵⁵ و H1 - : MA1 ، M1 ، F1

³⁵⁶ هيئات H1 ، M1 ، F1 : بتبنيها MA1

³⁵⁷ يمكنك H1 ، M1 ، F1 : يمكن MA1

³⁵⁸ او H1 ، M1 ، F1 : و MA1

أو³⁵⁹ الانفراد في اللفظ أو في المعنى علي قياس ما مر³⁶⁰ في وضع المفردات، فأحتيج الي علم آخر يضبط به³⁶¹ تلك الهيات ويعرف منه³⁶² معانيها وسائر أحوالها الخاصة بها، وهو علم النحو

علم النحو

وهو علم، يبحث فيه عن المركبات من حيث دلالتها³⁶³ علي المعاني الوضعية الأصلية وغرضه، تحصيل ملكة يقتدر³⁶⁴ بها علي أي تركيب يراد فيما بين المفردات علي موافقة الوضع، ويفهم معنى أي مركب كان.

وغايته، الإحتراز عن الخطأ في ألفاظ العرب، من جهة أصل التركيب الدال على أصل المعنى.

ومبادئه، المقدمات الحاصلة من تتبع الالفاظ المركبة في موارد³⁶⁵ الاستعمالات.

وموضوعه، المفردات

قوله وموضوعه المفردات: إذ³⁶⁶ المراد من المفردات هنا،³⁶⁷ ما يكون جزءا من المركب سواء

كان مركبا في نفسه أيضا أو مفردا حقيقة.

أيضا، لكن من حيث

قوله إلا أنه من حيث ا ه:³⁶⁸ هذا هو المشهور في موضوع النحو عند الجمهور. و لك³⁶⁹ أن

تقول موضوعه مطلق المركب، وأما الهيئات العارضة للمفردات عند التركيب فيعرف حالها³⁷⁰ في³⁷¹

---

³⁵⁹ او F،H ، MA A و M

³⁶⁰ مر F ، M ، H ، A قر MA

³⁶¹ به F ، M ، H ، A من MA

³⁶² منه A - : F ، M ، H ، MA

³⁶³ دلالتها MA ، F ، H ، A : دلالتها M

³⁶⁴ يقتدر MA ، F،A ، H : يقدر M

³⁶⁵ موارد MA ، H ، M ، F : مواضع A

³⁶⁶ إذ H1 - : M1 ، MA1 ، F1

³⁶⁷ هنا H1 ، M1 ، F1 : ههنا MA1

³⁶⁸ إلا أنه من حيث ا ه F1، M1 : لكن من حيث الخ H1

³⁶⁹ و لك H1 ، M1 ، F1 : ذلك MA1

ضمن بيان أحوال هيئات المركبات بالتبع، لأن مطمح النظر في البحث حال ذات المركب لا حال أجزائه عند التركيب - وان كان بين الحالين تلازم في المعرفة والجهالة - وقول الشريف في خاتمة شرح المفتاح³⁷² "وأما عن المركبات علي الإطلاق" فإما باعتبار هيئاتها التركيبية و تأديتها بمعانيها الأصلية،³⁷³ فعلم النحو يمكنك حمله على كل من الاحتمالين كما لا يخفى، فعلى هذا النحو معرفة كيفية التركيب فيما بين الكلم أو في حكمها³⁷⁴ على وجه كلي بمقاييس مستنبطة من كلام العرب، لتأدية³⁷⁵ أصل المعنى ليتحرز بها عن الخطأ في التركيب. ويعلم في ضمن ذلك حال الهيئات الطارئة على أجزاء المركبات بحسب التركيب الدالة على معنى تركيبى.

تركيبها مع غيرها و الأدوات لكونها روابط التراكيب³⁷⁶ يبحث عنها في النحو علي وجه المبدئية، لأن البحث عنها أصالة من وظيفة اللغة، فلذا ورد فيها³⁷⁷ بعض المركبات من حيث³⁷⁸ أن هيئاتها كهيئات المفردات، لأنها دالة على معان شبيهة³⁷⁹ بالمعاني المفردة يبحث عنها³⁸⁰ في الصرف كالنفي والجمد والمؤكدية³⁸¹ بنون³⁸² التأكيد وامثال ذلك. و يبحث عنها أيضا في النحو لأنها مركبات في³⁸³ الحقيقة، فالمسائل المتعلقة بها مشتركة بين الصرف والنحو علي وجه المبدئية كبحث³⁸⁴ التذكير والتأنيث والجمع والتثنية وأمثال ذلك. فهذا³⁸⁵ تبين؛ أن لا خلط بين مسائل الفنين. ثم إن

³⁷⁰ حالها MA1 : - ، H1 ، M1 ، F1

³⁷¹ في H1 ، M1 ، F1 : من MA1

³⁷² خاتمة شرح المفتاح H1 ، M1 ، F1 : فاتحة شرح المفتاح MA1

³⁷³ الاصلية H1 MA1 ، M1 ، - : F1

³⁷⁴ في حكمها H1 ، M1 ، F1 : فيما حكمهما MA1

³⁷⁵ لتأدية H1 ، M1 ، F1 : تأدية MA1

³⁷⁶ التراكيب F ، H ، التركيب MA ، A ، M

³⁷⁷ - ، H ، F ، M : و MA ، A

³⁷⁸ من حيث H ، M ، F : باعتبار MA ، A

³⁷⁹ شبيهة MA ، A ، F ، M : مشابهة H

³⁸⁰ عنها MA : - ، A ، H ، M ، F

³⁸¹ والمؤكدية MA ، A : والمؤكد H ، M ، F

³⁸² بنون H ، M ، F : تبعث MA

³⁸³ في MA : - ، H ، A ، M ، F

³⁸⁴ كبحث A ، H ، M ، F : كبحث MA

اللغة العربية ربما يقع فيها اختلاف بحسب قوم قوم من جهة جواهرها واشتقاقها وهيأتها الصرفية و النحوية،³⁸⁶

فأحتجج إلي فن آخر يبحث فيه³⁸⁷ عن مواضع الاختلاف بتعيين ما لقوم قوم³⁸⁸ منها.

قوله ما لقوم قوم منها: أي من الجوهر والإشتقاق والهيئات الصرفية والنحوية.

وهذا الفن، فرع للفنون السابقة.

وتعريفه وموضوعه ومبادئه وغرضه وغايته، يعرف بالمقايسة على أصولها

وهذه العلوم المذكورة الي ههنا يعرف بها جواهر ألفاظ العرب³⁸⁹ وهيآت مفرداتها و مركباتها³⁹⁰ ومعانيها الأصلية

الوضعية³⁹¹، فيصح التكلم باللسان العربي في تأدية تلك المعاني علي وجه الصحة لمن أتقن قواعد هذه العلوم وضبطها

على وجه الكمال. ثم³⁹² قد تتفاوت مقامات المحاورة لتأدية أصل المعنى بحسب تفاوت الأحوال والأزمان والطوائف

والأديان والأمزجة والبلدان والأشخاص والانسان وغير ذلك مما لا يكاد ان يحصى كثرة. وبسبب ذلك التفاوت

يتفاوت ايرادات التراكيب³⁹³ من حيث دلالتها

قوله من حيث دلالتها: أي³⁹⁴ لا³⁹⁵ من حيث المزاي التي يبحث عنها في المعاني ويدل التركيب

عليها بالدلالات العقلية، كما توهمه البعض³⁹⁶ من ظاهر عبارة المفتاح.

علي المعاني الأصلية دلالة مطابقية ومن حيث أصول التراكيب أنفسها مثلا المحاورة في مقام التعزية³⁹⁷ يقتضى إفادة

المعاني التي لا يناسب مقام التهئة، وكذا عكسه و كذا³⁹⁸ المحاورة مع العرب يقتضى إفادة معان، لا يناسب المحاورة مع

³⁸⁵ فهذا MA : وبهذا A ، H ، M ، F

³⁸⁶ و النحوية A ، F - : MA ، M ، H

³⁸⁷ فيه A ، H ، M ، MA - : F

³⁸⁸ بتعيين ما لقوم قوم A : بتعيين ما لقوم لقوم H ، : M ، F بتعيين قوم قوم MA

³⁸⁹ الفاظ العرب MA ، A : الالفاظ العربية H ، M ، F

³⁹⁰ و مركباتها A - : MA ، H ، M ، F

³⁹¹ الوضعية A ، H ، M ، F : و الوضعية MA

³⁹² ثم MA - : M ، A ، H ، F

³⁹³ ايرادات التراكيب A ، H ، M ، F : ايرادات التركيب MA

³⁹⁴ اي MA1 ، H1 ، M1 - : F1

³⁹⁵ لا MA1 - : M1 ، H1 ، F1

³⁹⁶ البعض MA1 ، : ، H1 ، F1 لبعض M

العجم و أيضا ربما يكون لخصوص تركيب من التراكيب مناسبة لمقام المحاورة، لا³⁹⁹ لتراكيب⁴⁰⁰ آخر غيره مما في معناه، فأحتيج إلي علم يعرف منه مواد المحاورة المناسبة

قوله مواد المحاورة المناسبة: و إنما وجب رعاية المواد المناسبة في المحاورات، لأنها إذا لم ترع

المناسبة لم تكن بين المتكلم والمخاطب ألفة، فلم ينتظم بينهما أمر المخاطبة المقصودة بغرض⁴⁰¹ من

الأغراض. ورعاية هذا المعنى ليست البلاغة⁴⁰² ولا جزءا⁴⁰³ منها، بل هي صناعة أخرى مسماة

بالمحاضرة، ومراعيها محاضر، ولا يكون بليغا بمجرد

رعايتها. اللهم إلا أن يراعي معها البلاغة، فيكون ح جامعاً⁴⁰⁴ للبلاغة⁴⁰⁵ والمحاضرة.

لمقام مقام، و هو علم المحاورة.⁴⁰⁶

علم المحاورة

وهو علم يحصل منه ملكة ايراد⁴⁰⁷ كلام مناسب للمقام من جهة معانيها الوضعية أو من جهة تركيبه الخاص⁴⁰⁹⁴⁰⁸

وغرضه، تحصيل تلك الملكة

³⁹⁷ في مقام التعزية A ، H ، M ، F : فن مقام التعدية MA

³⁹⁸ كذا A : - MA ، H ، M ، F

³⁹⁹ لا A : - MA ، H ، M ، F

⁴⁰⁰ لتراكيب M ، F : ولتراكيب MA : لتراكيب H A

⁴⁰¹ بغرض H1 ، M1 ، F1 : لغرض MA1

⁴⁰² البلاغة MA1 ، H1 ، F1 : للبلاغة M1

⁴⁰³ جزءا MA1 ، H1 : جزء F1،M1

⁴⁰⁴ جامعاً M1 : ، H1 معاً F1 - MA1

⁴⁰⁵ البلاغة فيكون ح جامعاً للبلاغة H1 ، M1 ، F1 : البلاغة في كل ما جاء في البلاغة MA1

⁴⁰⁶ و هو علم المحاورة A ، H ، M ، F : هو علم المحاضرة MA

⁴⁰⁷ ايراد A : - MA ، H ، M ، F

⁴⁰⁸ الخاص MA : - H ، A ، M ، F ،

⁴⁰⁹ M.S. C.I s. 226 ، وهو علم يحصل منه ملكة ايراد كلام للغير مناسب للمقام من جهة معانيها الوضعية أو من جهة تركيبه الخاص

K.Z. C.III, s. 197-8 ، قال أبو الخيزر في مفتاح السعادة وهو علم يحصل منه ملكة ايراد كلام للغير مناسب للمقام من جهة معانيه

الوضعية أو من جهة تركيبه الخاص

وفائدته،⁴¹⁰ الإحتراز عن الخطأ في تطبيق الكلام علي ما يقتضيه المقام، من جهة معانيه الأصلية ومن جهة خصوص ذات التركيب نفسه

و من مبادئه، معرفة أحوال الطوائف و بلدانهم ورسومهم وعاداتهم وسالف أشخاصهم وأنسابهم. و لأجل ذلك عد علم التواريخ

قوله ولأجل ذلك عد علم التواريخ اه:⁴¹¹ لشدة احتياج علم المحاضرة إليه عد جزءا منه علي

وجه التسامح، وإلا فهو في الحقيقة من مبادئ المحاضرة. ثم إن عد الشريف علم المحاضرة من فروع

العربية ليس علي ما هو المصطلح في فرعية العلم، بل مراده من أصول العربية ما له الإهتمام بشأنه فيما

بين الجمهور. ومراده من الفروع⁴¹² ما بخلافه.

جزءا⁴¹³ من هذا العلم.

و بعض مبادئه،⁴¹⁴

قوله وبعض مبادئه اه:⁴¹⁵ و بعضها مأخوذ من التواريخ لما مر

مأخوذ من الحكمة العملية، وبعضها من علم الخطابة المذكورة في علم المنطق،⁴¹⁶ وبعضها بديهي يعرف بالذوق والوجدان، وبعضها يحصل من تتبع كلام المحاضرين.

ومن المحاضرة المشهورة ما وقع بين معاوية وبين الحسن⁴¹⁷ رضي⁴¹⁸ حين دخل عليه⁴¹⁹ الحسن للعبادة قال معاوية⁴²⁰

لتجلدي⁴²¹ للشامتين⁴²² أريهم اني رأيت⁴²³ الدهر لا أتضعع

⁴¹⁰ وفائدته MA ، A ، و غايته H ، M ، F

⁴¹¹ H1 ، M1 ، F1 : و يعني ان علم التواريخ MA1

⁴¹² من الفروع MA1 ، M1 ، F1 : بالفروع H1

⁴¹³ جزءا A - : MA ، H ، M ، F

⁴¹⁴ مبادئه A ، H ، M ، F : مواده MA

⁴¹⁵ ا ه M1 - : H1 ، F1

⁴¹⁶ في علم المنطق H ، M ، F : في المنطق MA ، A

⁴¹⁷ الحسن MA1 : الحسين H1 ، M1 ، F1

⁴¹⁸ رضي M1 ، H1 ، MA1 - : F1

⁴¹⁹ عليه H1 ، M1 ، MA1 - : F1

⁴²⁰ قال معاوية F1 ، M1 : فقاوله MA1 - : H1

فأجابه بيتت اخر من تلك القصيدة

و اذا المنية أنشبت أظفارها الفيت كل تميمة لا تنفع

وأمثال ذلك كثيرة مذكورة في كتب المحاضرة، فليتبّع⁴²⁴ منها!

ثم من جملة المركبات الموضوعية مركب يصح السكوت عليه ويسمي كلاما، وهو موضوع للنسبة التامة. وله أنحاء⁴²⁵

شتي، واختلافات وقوع، ولكل منها معني وضعي يفهمه العالم بوضعه عند القاء المتكلم اياه. - سواء قصده منه أو لم

يقصد. - وجميع تلك المعاني مبيّن⁴²⁶ في النحو. ثم قد يقصد من⁴²⁷ تلك الهيآت المتخالفة العارضة للكلام افادة معان

متناسبة لمعانيها الموضوع لها بحسب اقتضاء مقام المحاوره قصد تلك المعاني الوضعية للهيئات المختلفة في ضمن افادة

المعاني⁴²⁸ بتوسط⁴²⁹ المعاني الأصلية الوضعية للكلام المقصود افادتها قصدا أصليا،⁴³⁰ فيكون إرادته⁴³¹ إفادة مثل هذه

قوله فيكون إرادة إفادة: مثال ذلك أن الإخبار من قيام زيد مثلا يكون بأنحاء شتي؛ بالتأكيد و

الخلو عنه. وعلى كلا التقديرين يحصل المطلوب⁴³² وهو الإخبار عن قيام زيد. وإن قصد بالتأكيد أو

الخلو عنه معنى مناسب للمقام مدلولاً بضرب من الدلالات⁴³³ العقلية المناسبة⁴³⁴ بينهما، يكون ذلك

المعنى زائدا على أصل المعنى ويعد إيراد الكلام بتلك الهيئة الخاصة بلاغة، وإلا يكون ترجيح تلك الهيئة

⁴²¹ لتجلدي M1, H1, F1 : وتجلدي

⁴²² للشامتين M1, H1, F1 : للشاميين MA1

⁴²³ رأيت MA1, H1, F1 : رأينا M1

⁴²⁴ فليتبّع MA1, H1, F1 : فلينبع MA1

⁴²⁵ أنحاء MA, A, F, H : أنحاء M

⁴²⁶ مبيّن MA : تبين F, M, H, A

⁴²⁷ من MA : F, M, H, A في

⁴²⁸ الوضعية للهيئات المختلفة في ضمن افادة المعاني MA, M, H, A : F -

⁴²⁹ بتوسط المعاني الوضعية للهيئات المختلفة في ضمن افادة A : بتوسط - : F, M, H, MA

⁴³⁰ قصدا اصليا A : F, M, H, قصد الاصليات MA

⁴³¹ ارادته MA : ارادة A, H, M, F

⁴³² المطلوب MA1 : M1, F1, المط H1

⁴³³ الدلالات H1 : F1, M1, الدلالة MA1

⁴³⁴ المناسبة MA1 : F1, M1, H1 : المناسبة MA1

الخاصة و ايرداها مع استواء جميع الهيات في إفادة اصل⁴³⁵ المعني، كأصوات الحيوانات التي يصوت⁴³⁶
 عن محالها كيف ما اتفقت مثلا زيد قائم و إن⁴³⁷ زيدا قائم⁴³⁸ و إن زيدا لقائم⁴³⁹. يفهم من كل
 منها ثبوت القيام لزيد و كلها مساو في إفادة ذلك المعني،⁴⁴⁰ لكن لخصوصية⁴⁴¹ كل منها معني
 وضعي يمكن أن يتوصل منه إلى ما يناسبه⁴⁴² من⁴⁴³ المعاني بالدلالات⁴⁴⁴ العقلية. فإذا قصد تلك
 المعاني أورد خصوص هئية مناسبة لها وإن لم يقصد شيء من تلك المعاني، يكون كل من تلك
 الخصوصيات متساوية الإقدام في الإيراد⁴⁴⁵ بلا رجحان لإحدا لتساويها⁴⁴⁶ في إفادة أصل المعني،
 فترجيح⁴⁴⁷ واحد منها يكون كصدور الأصوات عن محالها كيف ما اتفقت.

المعاني باقتضاء المقام⁴⁴⁸ سببا لايراد⁴⁴⁹ تركيب خاص وهئية خاصة، إذ⁴⁵⁰ المعني الذي يقتضيه مقام المحاورة لا يحصل
 إلا بهذه الهئية الخاصة لمناسبة معناها ذلك المعني لا معني غيرها من الهيات، فلا يمكن ارادته إلا بها، فيختار⁴⁵¹ في تأدية
 أصل المعني المراد افادته أصالة ايراد الكلام في زي تلك الهئية الخاصة لافادة ذلك المعني الزايد الذي اقتضى مقام المحاورة

-
- 435 اصل MA1 H1 ، M1 :-، F1
 436 يصوت MA1 ، H1 ، M1 ، F1 : يصدر MA1
 437 و ان MA1 ، M1 ، F1 : فان H1
 438 قائم MA1 ، H1 ، M1 ، F1 : لقائم MA1
 439 و ان زيدا لقائم H1 - : MA1 ، M1 ، F1
 440 المعني H1 - : MA1 ، M1 ، F1
 441 لخصوصية MA1 ، M1 ، F1 : الخصوصيته H1
 442 إلى ما يناسبه H1 ، F1 : إلى مناسبه M1 : الي مناسبة MA1
 443 من H1 ، M1 ، F1 : في MA1
 444 بالدلالات MA1 ، H1 ، M1 ، F1 : بالدلالة MA1
 445 في الإيراد MA1 ، H1 ، F1 : في إيراد M1
 446 لتساويها MA1 ، H1 ، M1 ، F1 : لتساويا MA1
 447 فترجيح MA1 ، H1 ، M1 ، F1 : فترجح MA1
 448 باقتضاء المقام MA ، H ، M ، F : باقتضاء مقام MA
 449 لايراد MA ، F ، H : لايراه M
 450 إذ MA ، H ، M ، F : او MA
 451 فيختار MA ، H ، M ، F : فيختارها MA

افادته⁴⁵² في ضمن افادة أصل المعني للكلام، فيكون قصد ذلك⁴⁵³ المعني الزايد⁴⁵⁴ مرجحاً، لايراد الكلام علي هيئته الخاصة دون ساير الهيآت والمعاني الوضعية لخصوص تلك الهيئة الخاصة انما⁴⁵⁵ يقصد للتوصل إلى تلك المعاني الزايدة وليست مقصودة بالافادة أصالة، لأن أصل المعني - وهو ثبوت شئ لشيء أو نفيه عنه - يمكن أن يتأدي بأي طريق كان. ويكفي في⁴⁵⁶ افادته أية هيئة كانت، بلا اختصاص خصوص هيئة دون هيئة بما. والبلاغة تطبيق الكلام علي تلك الهيآت الدالة علي ذلك المعني الزايد المناسب للمقام، فورود الكلام من البلغاء علي خصوص هيئة هيئة ليس إلا لمرجح⁴⁵⁷ زايد علي اصل المعني و⁴⁵⁸ مناسب لمعاني خصوصيات تلك الهيآت المقصود⁴⁵⁹ افادته بما بضرب من الدلالة العقلية لإقتضاء المقام علي⁴⁶⁰ افادتها بتلك الدلالة، فاحتيج إلى علم يضبط الهيآت الممكن طرياًها علي الكلام والمرجح⁴⁶¹ المناسبة لها ويبين مرجح⁴⁶² كل هيئة هيئة. وهو علم المعاني.

علم المعاني

وهو علم باحث عن الكلام من حيث أنه يقصد بهيأتها معان زايدة بنوع من الدلالة العقلية.

وغرضه تحصيل ملكة ايراد الكلام و تطبيق الوارد منه علي هيئة يقتضيهها المقام.⁴⁶³

وغايته الإحتراز عن⁴⁶⁴ الخطأ فيها.⁴⁶⁵

وموضوعه الكلام من الحيثية المذكورة.

⁴⁵² افادته A - : MA ، H ، M ، F

⁴⁵³ ذلك، MA A : تلك F، M ، H

⁴⁵⁴ المعني الزايد MA : ، ، A ، M ، F : المعاني الزائدة H

⁴⁵⁵ انما MA : ، ، A ، F ، H ان M

⁴⁵⁶ في A : ، ، H ، M ، F : ما MA

⁴⁵⁷ ليس الا مرجح MA : ، ، A ، F ، M : ليس المرجح H

⁴⁵⁸ و A ، H ، M ، MA : - F

⁴⁵⁹ المقصود MA : مقصودا A : مقصود H ، M ، F

⁴⁶⁰ علي MA ، H : - : A ، M ، F

⁴⁶¹ والمرجح⁴⁶¹ A : ، ، H ، M ، F بالمرجح⁴⁶¹ MA

⁴⁶² مرجح A : ، ، H ، M ، F : ترجيح MA

⁴⁶³ المقام A : ، ، H ، M ، F : للمقام MA

⁴⁶⁴ عن A : ، ، H ، M ، F : من MA

⁴⁶⁵ فيها H : ، ، M ، F : فيهما MA ، A

ومبادئه، مقدمات حاصلة من تتبع تراكيب البلغاء في⁴⁶⁶ مقامات خاصة، فليضبط الهيآت الممكن طريائها علي الكلام

ضبطا اجماليا؛ فنقول عروض⁴⁶⁷ الهيآت في الكلام⁴⁶⁸ إما⁴⁶⁹ باعتبار نفسه مطلقا

قوله إما باعتبار نفسه مطلقا ا هـ:⁴⁷⁰ عروض الهيئات لمطلق الكلام إما باعتبار العروض له من

حيث هو مطلق أو باعتبار عموم العروض لكلا⁴⁷¹ نوعيه.

أو باعتبار نفس⁴⁷² خصوص أحد نوعيه أو باعتبار أجزائه⁴⁷³ ركنا كان أو متعلقا لها.⁴⁷⁴ أما الهيآت العارضة لمطلق

الكلام، ففصله عما قبله أو وصله به وجعله مذكورا أو مطويا و ايراده خبرية أو انشائية أو شرطية⁴⁷⁵ أو حملية⁴⁷⁶ أو

اسمية أو فعلية أو ظرفية و ايراد اداة⁴⁷⁷ التأكيد معه أو خلوه⁴⁷⁸ عنها، فإن أداة التأكيد ربما يقصد منها معان يصح

اعتبارها في كل من الإخبار والإنشاء، كإظهار الإهتمام⁴⁷⁹ بالقاء الكلام مثلا كما⁴⁸⁰ في قوله تعالي (رب اني

وضعتها أنثي) مع ان هذا الكلام لأنشاء التحزن، فايراد أداة التأكيد و تركه مما يعرض لمطلق الكلام أيضا وكونه

---

466 في A ، H ، M ، F : من MA

467 عروض A ، H ، M ، F : تروض MA

468 في الكلام H ، ، M ، F : للكلام MA ، A

469 اما MA - : M ، H ، A ، F

470 ا هـ H1 ، F1 ؛ الخ H1 - : MA1

471 لكلا H1 ، ، M1 ، F1 لكلام MA1

472 نفس MA - : H ، A ، M ، F

473 باعتبار اجزائه MA : H باعتبار اخر انه M ، F

474 متعلقا لها MA : متعلقا اخر A ، H ، M ، F

475 او شرطية A - : M ، H ، F

476 حملية A ، ، F ، H : جمالية MA ، M

477 اداة A ، ، H ، M ، F ادوات MA

478 خلوه MA : H ، F ، A ، M خلوه

479 الاهتمام A ، ، H ، M ، F : الاهتمام MA

480 كما MA - : M ، H ، A ، F

بضمير الفصل⁴⁸¹ أو عدمه وقصره أو لا قصره ثم قصره بطريق خاص خاص. واما الهيآت العارضة باعتبار⁴⁸² نفس خصوص نوعه الخبري فايراد المعني⁴⁸³ الخبري

قوله فايراد المعني الجزئي وهذا في الحقيقة حال الكلام⁴⁸⁴ الخبري باعتبار معناه لا هيته طارية على

لفظه⁴⁸⁵ وكذا الحال⁴⁸⁶ في قوله فايراد المعني الإنشائي في صورة الخبر

في صورة الأنشاء وعطف الكلام الخبري على الانشائي. و أما الهيآت العارضة باعتبار نفس خصوص نوعه الإنشائي،⁴⁸⁷ فايراد المعني الإنشائي في صورة الخبري وعطف الكلام الإنشائي على الخبري و جعله في صدر الكلام وكونه أستفهاميا أو ندائيا أو تمنيا أو ترجيا أو أمرا أو نهيا بايراده بأنواع أداة تلك الحمل المذكورة وغير ذلك من ساير الهيآت

قوله وسائر الهيآت الجزئية:⁴⁸⁸ وكل⁴⁸⁹ ذلك من باب⁴⁹⁰ إخراج الكلام لا علي مقتضى

الظاهر.⁴⁹¹ وكذا جميع نكات المجاز والتشبيه والاستعارة والكناية وأمثال ذلك من نكات المصنفات

البديعية وغيرها من التغييرات⁴⁹² المتفننة والهيآت الجزئية التي لا تدخل تحت⁴⁹³ ضبط و قاعدة من إيراد

الكلام لا علي مقتضى الظاهر. فافهم ذلك، فإنه⁴⁹⁴ من أسرار هذا العلم الخالية عنها كتب القوم!

التي ذكرت في باب الانشاء.

---

⁴⁸¹ بضمير الفصل A ، : H، M، F : يضمير الفصل MA

⁴⁸² باعتبار A ، : H، M، F : باعتباره MA

⁴⁸³ المعني MA ، : A، H، F : معني M

⁴⁸⁴ الكلام H1 ، : M1، F1 : للكلام MA1

⁴⁸⁵ لفظه H1 ، : M1، F1 : لفظ MA1

⁴⁸⁶ وكذا الحال H1 ، : M1، F1 : هكذا به ما كان MA1

⁴⁸⁷ و اما الهيآت العارضة باعتبار نفس خصوص نوعه الانشائي A - : H، M، F

⁴⁸⁸ قوله وسائر الهيآت الجزئية MA1 ، : M1، F1 : قوله وغير ذلك من الهيآت الجزئية H1

⁴⁸⁹ وكل H1، M1 - : MA1، F1

⁴⁹⁰ باب H1 ، : M1، F1 : مناسبة MA1

⁴⁹¹ الظاهر MA1 ، : M1، F1 : الظ H1

⁴⁹² التغييرات MA1 ، : H1، F1 : التغييرات H1

⁴⁹³ تحت H1، MA1 - : M1، F1

⁴⁹⁴ فإنه H1 ، : M1، F1 : لأنه MA1

وأما الهيآت العارضة بأعتبار كل من ركني⁴⁹⁵ مطلق الكلام و ساير متعلقاته فكالحذف أو الإثبات والتعريف و الإضمار والعلمية والموصولية وكونه اسم اشارة والتعريف باللام أو بالاضافة⁴⁹⁶ والتوصيف والتأكيد والبيان والبدل والعطف والتكبير والتأخير و التقديم⁴⁹⁷ وكونه اسما أو فعلا و التقييد أو تركه والتخصيص أو تركه⁴⁹⁸ وكونه مفردا أو جملة وكون الجملة فعلية أو اسمية أو شرطية أو ظرفية وترك الفعل أو⁴⁹⁹ إثباته وكون الحال منتقلة أو مؤكدة وايراد التمييز أو تركه و كاهيآت التي تحصل باختلاف الأدوات فان اختلافها يوجب اختلاف الهيآت أيضا وغير ذلك من الهيآت الجزئية التي لا تدخل تحت الضبط كابدال لفظ بدل لفظ آخر⁵⁰⁰ إما مرادف له أو مساو في تأدية أصل المعني و أمثال ذلك.

وهذا النوع الثالث من الهيآت يعرض بعضه للكلام بحسب أركانه وسائر متعلقاته جميعا. ويعرض بعضه له باعتبار بعض تلك الأمور. و⁵⁰¹ جميع الأنواع الثلاثة من الهيآت إما علي اخراج الكلام علي مقتضي الظاهر⁵⁰² أو علي اخراجه علي خلافه. و تمام التفصيل يعرف في فنه، فإنه جعل فيه لكل منها بابا علي حدة. وبين فيه مرجحات هيئة هيئة مما هو أشهر⁵⁰³ و أظهر، لأن تمام مرجحات⁵⁰⁴ الهيآت لا يعلمه إلا عالم السر والخفيات - و إن أمكن أن يضبط الهيآت التركيبية⁵⁰⁵ نوع ضبط -⁵⁰⁶

ثم لضبط

⁴⁹⁵ ركني MA : A ، ركن H ، M ، F

⁴⁹⁶ او بالاضافة MA : ، A ، و الاضافة F ، M ، H

⁴⁹⁷ و التقديم MA - : A ، H ، M ، F

⁴⁹⁸ والتخصيص او تركه MA - : A ، M ، H ، F

⁴⁹⁹ أو MA : ، A ، F ، H و M

⁵⁰⁰ كابدال لفظ بدل لفظ آخر A : ، M ، F : كابدال بدل لفظ آخر H

⁵⁰¹ و A - : MA ، H ، M ، F

⁵⁰² الظاهر MA : ، A ، F ، M : الظ H

⁵⁰³ أشهر MA : ، A : أشد H ، M ، F

⁵⁰⁴ مرجحات A : ، H ، M ، F : ترجحات MA

⁵⁰⁵ التركيبية MA : ، A ، H : التركيبية F ، M

⁵⁰⁶ ضبط A - : MA ، H ، M ، F

قوله ثم ليضبط ا هـ: أي مما يمكن أن يضبط، كالدلالة التشبيهية والمجاز والاستعارة والكنائية، بخلاف

الدلالة بحسب⁵⁰⁷ استتباع التراكيب؛⁵⁰⁸ فإنها لا يمكن أن يدخل تحت الضبط

. ثم اعلم، أن صناعة التشبيه أو⁵⁰⁹ المجاز أو⁵¹⁰ الكناية ليست جزءا من البلاغة؛ فإن من راعى

مقتضى المقام فهو بليغ، سواء كان الرعاية بتلك الطرق⁵¹¹ الثلاثة أو لا، كما إذا كانت الدلالة على

الخواص باستتباع التراكيب. نعم، ربما يكون رعاية⁵¹² المقام⁵¹³ بواحد من تلك الطرق الثلاثة؛ بأن

يكون لخواص معان⁵¹⁴ مجازية أو كنائية أو تشبيهية. و ربما يكون في الكلام معان⁵¹⁵ مجازية أو كنائية

أو تشبيهية مع أن شيئا منها ليس من خواص التراكيب،⁵¹⁶ بل الخواص⁵¹⁷ هنا⁵¹⁸ هي المعاني المفادة

باستتباع التراكيب،⁵¹⁹ ولكن لا بد في هذه الصورة أيضا من معرفة صناعة البيان ليحترز عن التعقيد

المعنوي الذي يخرج به الكلام عن البلاغة، وإن لم يكن المعاني المجازية أو الكنائية أو التشبيهية من

خواص التراكيب⁵²⁰ على النسق،⁵²¹ لأن البيان به يحصل الإحتراز عن⁵²² التعقيد المعنوي؛ فمن⁵²³

---

⁵⁰⁷ بحسب MA1، H1، F1 : بخلاف M1

⁵⁰⁸ التراكيب H1 :، F1، M1 : التراكيب MA1

⁵⁰⁹ او H1، :، F1 و MA1، M1

⁵¹⁰ او MA1، :، F1، H1 و M1

⁵¹¹ الطرق MA1، :، H1، F1 : الحروف M1

⁵¹² رعاية MA1 - :، M1، H1، F1

⁵¹³ المقام MA1، :، F1، M1 : المقام المقام H1

⁵¹⁴ معان H1، :، M1، F1 : معاني MA1

⁵¹⁵ معان MA1، H1، M1، F1 : معاني MA1

⁵¹⁶ التراكيب H1 :، F1، M1 : التراكيب MA1

⁵¹⁷ الخواص H1، :، F1، M1 : خواص MA1

⁵¹⁸ هنا H1، :، F1، M1 : وهنا MA1

⁵¹⁹ التراكيب H1 :، F1، M1 : التراكيب MA1

⁵²⁰ التراكيب MA1، H1، M1، F1 : التراكيب MA1

⁵²¹ على النسق H1، :، F1، M1 : على هذا الشيء MA1

⁵²² عن H1، :، F1، M1 من MA1

⁵²³ فمن H1، :، F1، M1 : فيمن MA1

لا يكون بليغا، سليقيا⁵²⁴ في البلاغة يحتاج في تحصيلها إلى علم البيان من وجهين:⁵²⁵ لضبط طرق
دلالة⁵²⁶ بعض الخواص والاحتراز عن التعقيد المعنوي إذا لم يكن المصنعات البيانية⁵²⁷ الواقعة في
كلامه خواص تراكيبيه.⁵²⁸ ولأجل ذلك عد علم البيان شعبة من المعاني. وربما لم يكن في الكلام شيء
من المصنعات⁵²⁹ البيانية⁵³⁰ مع بلاغة ذلك الكلام، بأن يقصد منه خواص مدلوله باستتباع
التراكيب.⁵³¹ وقول السكاكي في تعريف البلاغة "وهي بلوغ المتكلم في تأدية المعاني حدا له اختصاص
بتوفية خواص التراكيب⁵³² حقها وإيراد أنواع التشبيه والمجاز والكناية علي وجهها" معناه: أنه إن كان
في الكلام⁵³³ تشبيه أو مجاز أو كناية يورد علي وجهها. وليس مراده: أنه لا بد في البلاغة من إيراد
أنواع التشبيه والمجاز والكناية. وإلا لم يكن الكلام بليغا. فافهم، فإنه من مشكلات الفن! وقد يكون
رعاية مصنعات⁵³⁴ البديع بلاغة لاقتضاء المقام رعايتها لتحصيل⁵³⁵ معان زائدة، وهذا الإعتبار يكون
بعض المسائل مشتركة بين المعاني والبديع كمسئلة القلب، بل ربما يكون المسئلة الواحدة مشتركة
بين⁵³⁶ المعاني والبيان والبديع⁵³⁷ كمسئلة المشاكلة.

كقول الشاعر

قالوا اقترح شيئا بذلك تجد طبعه قلت احتج الي جبة و قميصا

⁵²⁴ سليقيا MA1 ، ، H1 ، F1 : سليقا M1

⁵²⁵ وجهين H1 ، ، M1، F1 : موثقين MA1

⁵²⁶ دلالة H1 - : MA1 ، M1 ، F1

⁵²⁷ البيانية H1 ، ، M1 ، F1: المعانية MA1

⁵²⁸ تراكيبيه H1 ، ، M1، F1 : تراكيبيه MA1

⁵²⁹ المصنعات MA1 ، ، H1 ، F1 : المصنعات M1

⁵³⁰ البيانية H1 ، ، M1، F1 : المعانية MA1

⁵³¹ التراكيب F1 : التراكيب MA1 ، M1 ، H1

⁵³² التراكيب H1 ، ، M1، F1 : التراكيب MA1

⁵³³ في الكلام MA1 : للكلام H1 ، ، M1، F1

⁵³⁴ مصنعات MA1 ، ، H1، F1 : مصنعات M1

⁵³⁵ لتحصيل H1 ، ، M1، F1 : ليحصل MA1

⁵³⁶ بين MA1 ، ، H1 ، F1 : عن M1

⁵³⁷ و البديع MA1،M1 ،H1 - : F1

فأنها من حيث أنها قد يقصد بها معان زائدة، يبحث عنها في علم المعاني ومن حيث أنها من أي
⁵³⁸ مقولة الألفاظ صريح أو مجاز أو كناية يبحث عنها في علم البيان و من حيث أنها يحصل بها
الحسن العرضي يبحث عنها في البديع وكمسئلة التشبيه، فإن التشبيه من حيث أنه يقصد به النكات و
الأغراض الزائدة علمي المعنى التشبيهي التي يمكن أن يكون معان ⁵³⁹ مقصودة في المقام حقه أن يبحث
في المعاني، ومن حيث كيفية الدلالة فيه يبحث في البيان، ومن حيث أنه يفيد حسنا عرضيا يبحث في
البديع.

تلك الدلالات العقلية المفادة بما تلك المعاني الزائدة ومعرفة أحوالها احتيج إلى علم يضبط به أنواع الدلالات العقلية، و
يعلم منه أحوالها، وهو علم البيان.

علم البيان

وهو علم باحث عن الكلام أيضا، إلا أنه من جهة كيفية الدلالات العقلية المختلفة بالوضوح والخفاء المعتبرة فيه .
و غرضه، تحصيل ملكة الإفادة بالدلالات ⁵⁴⁰ العقلية وفهم المدلولات ⁵⁴¹ بما
وغايتها، الإحتراز عن الخطأ في طرق الدلالات ⁵⁴² العقلية.
وبعض مبادئه مقدمات حاصلة من تتبع كلام ⁵⁴³ البلغاء. و بعضها وجدانية ذوقية. وكذا الحال في مبادئ المعاني بل في
أكثر العلوم ⁵⁴⁴ العربية.

و اعلم، أن الإحتياج إلى علم البيان لمعرفة طرق الدلالات العقلية حتي يتميز الخفاء عن الوضوح بتلك ⁵⁴⁵ الطرق
ليتحرز ⁵⁴⁶ عن الدلالات ⁵⁴⁷ الخفية خفاء يوجب التعقيد المعنوي و الخلل في الانتقال، لكن قد ⁵⁴⁸ يقصد في بعض

⁵³⁸ اي F1 - : MA1 ، M1 ، H1

⁵³⁹ معان H1 ، : F1،M1 : معاني MA1

⁵⁴⁰ بالدلالات H : ، M ، F : بالدلالة MA ، A

⁵⁴¹ المدلولات A : ، H ، M ، F : مدلولات MA

⁵⁴² طرق الدلالات H : طرق الدلالة A ، ، Fطريق الدلالة M

⁵⁴³ كلام H : ، M ، F : كلمات MA ، A

⁵⁴⁴ العلوم MA ، : ، A ، H : العلوم العلوم M، F

المواضع بسبب من الأسباب اخفاء⁵⁴⁹ المدلولات بحيث يؤدي إلى التعقيد المعنوي وصعوبة الانتقال، لكن لا علي وجه
تمج عنه الذوق بالكلية حتي ينتهي إلي درجة امتناع الانتقال أو كونه مردودا عند الأذهان الوقادة المستقيمة، فاحتيج إلي
علم يبحث عن أمثال تلك الدلالات. ثم المدلولات فيها قد يكون⁵⁵⁰ ألفاظا و حروفا دالة علي معان أخر مقصودة و
الباحث عن دلالات⁵⁵¹ أمثال تلك المدلولات علم المعما.

علم المعمي

و قد لا يكون كذلك، بل تكون تارة ذوات الألفاظ والحروف بلا قصد⁵⁵² دلالتها علي معان أخر. و يكون⁵⁵³
أخري ذوات الأشياء الأخر. والباحث عن دلالات أمثال تلك المدلولات هو علم اللغز.

علم اللغز

و علم من هذا أن الكلام الواحد يمكن أن يكون لغزا ومعما⁵⁵⁴ باعتبارين كما إذا كان المدلول فيه ألفاظا وحروفا، فإنه
إذا قصد بهما معان أخر يكون معما و إذا قصد ذواتهما فقط بلا قصد دلالتها علي معان أخر يكون لغزا كما في

هذه الابيات الفارسية

اي حكيم⁵⁵⁵ كه ز كلك تو اكر نقطه فتد⁵⁵⁶

بر رخ حجله نشينان فلك خال⁵⁵⁷ شود

⁵⁴⁵ بتلك MA : في تلك A، H، M، F

⁵⁴⁶ ليتحرز A، : F، M، H، : لتحرز MA

⁵⁴⁷ الدلالات MA، : F، M، H، : الدلالة A

⁵⁴⁸ قد يكون MA، M، H، : - F، A

⁵⁴⁹ اخفاء H : اختفاء F : اخفا M : خفاء A : اضمار MA

⁵⁵⁰ قد يكون MA : - H، A، M، F،

⁵⁵¹ دلالات MA، : ، A، H، F : دلالات M

⁵⁵² بلا قصد A، : F، M، H، : بل اقصد MA

⁵⁵³ و يكون A، : F، M، H، : يكون MA

⁵⁵⁴ ومعما A، : F، M، H، وهما MA

⁵⁵⁵ حكيم M، A، : حكيمي F، H

⁵⁵⁶ فسند M، F، : H، A، ?

⁵⁵⁷ خال M : حال A

چيست آن نام که بر حرف نخستش الفی

کر⁵⁵⁸ زیاده کنی ای خسرو دین دال⁵⁵⁹ شود

کر⁵⁶⁰ فصیح بخرد⁵⁶¹ باقی ان نام بزرک

بزبان⁵⁶² بر کز راند یقین⁵⁶³ لال شود

وکما فی هذین البیتین

چار حرف است نام مطلوبی / که تمنای اهل عالم کشت

هست چاری چنان عجب که از او / دو اکر کنی بمه بهشت⁵⁶⁴

فإن⁵⁶⁵ فی الأول قصد اسم جلال، و فی الثانی قصد اسم بهشت. فإن قصد فیهما دلالة هذین اللفظین علی مفهومهما

أیضا کانا من قبیل المعما و إن لم یقصد کانا من قبیل اللغز، إلا أن هذین الاعتبارین لا یتصوران فی جمیع الصور⁵⁶⁶

ما⁵⁶⁷ یقصد فیہ⁵⁶⁸ الألفاظ⁵⁶⁹ و الحروف، إذ کثیرا ما توجد⁵⁷⁰ فیها⁵⁷¹ قرینة باطنة⁵⁷² أو ظاهرة فی⁵⁷³ تعیین

أحدهما. و أكثر مبادی هذین العلمین مأخوذة من تتبع کلام الملغزین و المعمین. وبعضها أمور تخيلية یعرف بالذوق

---

⁵⁵⁸ کر F, A, H : که M

⁵⁵⁹ دال H, M, F : و ال A

⁵⁶⁰ کر F, A, H : که M

⁵⁶¹ بخرد F, M : ؟ A, H :

⁵⁶² بزبان A : ؟ F, H, M

⁵⁶³ یقین A : یقین F, H, M

⁵⁶⁴ بمه بهشت F : ؟ A, H, M

⁵⁶⁵ فإن A : ، H ، M ، F : کان MA

⁵⁶⁶ الصور M : صور A : ، H ، F : صورهما MA

⁵⁶⁷ ما A - : ، MA ، H ، M ، F

⁵⁶⁸ فیہ MA ، ، H ، M ، F : فیہ فیہ A

⁵⁶⁹ الألفاظ MA ، A ، M ، H : لالفاظ F

⁵⁷⁰ توجد MA ، ، H : یكون M ، A - : F

⁵⁷¹ فیها MA ، M ، H ، A ، F - :

⁵⁷² باطنة MA : ناصة A ، H ، M ، F

⁵⁷³ فی MA ، ، H ، M ، F : علی A

و جميع مسائليهما⁵⁷⁴ منوطة بالمناسبة بين المدلولات و الدلالات الخفية الدلالات علي وجه يقبلها الطبع السليم و الوجدان المستقيم.

و أما موضوعهما وتعريفهما فقد علم من التقرير.

و أما غرضهما و غايتيها⁵⁷⁵ فلعلك تتمكنك⁵⁷⁶ أن تعرفهما بالقياس علي⁵⁷⁷ العلوم السابقة. و هذان العلمان كأنهما

⁵⁷⁸ من لواحق علمي البيان و البديع. ثم اللايق بشأن الألفاظ بعد كونها تامة في افادة المعاني الزائدة ولرعاية⁵⁷⁹

دلاليتها⁵⁸⁰ عليها و متحلية⁵⁸¹ بسببها بالحسن الذاتي أن لا⁵⁸² يعرض في معرض الإفادة الا محلات بالحلي المحسنة حسنا

عرضيا إذ لا يليق بشأن المخدرات⁵⁸³ الحسناء أن يتحلل⁵⁸⁴ بالألبسة الشوهاء - و إن قالوا في مقام المبالغة -

شعر

حسن خدي داورا⁵⁸⁵ حاجة مشاطه نيست

لأن محط النظر أولا هو الحسن الصوري العرضي. وإذا كانت الحسناء عارية عنه ربما يمج عنها في أول النظرة، فلا

يحصل الاطلاع علي الحسن الذاتي. فلا بد و أن يشغل النظر بالحسن الصوري العرضي يتمكن النفس⁵⁸⁶ من اعمال

آلة الادراك للحسن المعنوي الذاتي، وهي الذوق. فاحتيج إلي فن يضبط الحسنات الصورية و⁵⁸⁷ العرضية ويبحث عن

أحوالها وهو فن البديع.

---

⁵⁷⁴ مسائليهما: A، M، H، MA : مسائليها F، M، H، MA

⁵⁷⁵ و اما غرضهما و غايتيها F، M، A، و اما غرضهما و غايتيها H : بغرضهما و غايتيها MA

⁵⁷⁶ تتمكنك F، A، M : تمكنك H : عليك MA

⁵⁷⁷ علي F، M، H، A : الي MA

⁵⁷⁸ كأنهما MA - : M، F، A، H

⁵⁷⁹ لرعاية MA، M، F : رعاية A، H

⁵⁸⁰ دلاليتها H، M، F : دلاليتها MA، A

⁵⁸¹ متحلية A، MA، H، F : متحلية M

⁵⁸² لا A - : H، MA، M، F

⁵⁸³ المخدرات MA، H، M، F : المخدرات A

⁵⁸⁴ يتحلل A : يتحلل H، F، M : يتحلي MA

⁵⁸⁵ دادرا F، M، و لورا MA :

⁵⁸⁶ يتمكن النفس F، M، H، حتى يمكن النفس A : حتى يتمكن النفس MA

⁵⁸⁷ و MA - : A، H، M، F

علم البديع

وهو علم⁵⁸⁸ باحث عن الكلام أيضا، لكن⁵⁸⁹ من حيث أنه كيف يتحلي⁵⁹⁰ بالحسن العرضي

وغرضه، تحصيل⁵⁹¹ ملكة تحلية⁵⁹² الكلام بالمحسنات العرضية

وغايته، الإحتراز عن الخطأ في تحليته.

و مبادئه، يحصل من تتبع الخطب و الرسائل والأشعار المتحلية⁵⁹³ بالمصنعات⁵⁹⁴ البديعية

علم العروض

ثم إن⁵⁹⁵ الكلام الجامع بين جهتي⁵⁹⁶ الحسن الذاتي والعرضي لكونه⁵⁹⁷ كالجواهر⁵⁹⁸ الغالية الأثمان التي يجب لها

الإحتراز⁵⁹⁹ مما⁶⁰⁰ يراد زيادة تأثيره⁶⁰¹ وحب حفظه في الأذهان لئلا يتطرق إليه النسيان، فلا بد أن يراعي معه ما

يسيطر السامعين ويطرب بهم زيادة الطرب⁶⁰² ليكون له فضل تأثير في القلب و زيادة تمكن في النفس،⁶⁰³ فيحفظه⁶⁰⁴

الحافظ وهو إنما يحصل بايقاعات متناسبة و باعجازات⁶⁰⁵ متشابهة يمكن ايراد الألفاظ عليها⁶⁰⁶ لأن الألفاظ يقرع

---

⁵⁸⁸ علم A - : MA ، H ، M ، F

⁵⁸⁹ لكن A ، : ، H ، M ، F : لكنه MA

⁵⁹⁰ يتحلي A ، : ، H : تحلي MA ، M ، F

⁵⁹¹ تحصيل MA ، M ، H ، A ، F - :

⁵⁹² تحلية MA : ، A ، H ، F : محلية M

⁵⁹³ المتحلية A ، : ، H ، M ، F : المتحلية MA

⁵⁹⁴ بالمصنعات MA ، : ، A بالمصنعات M ، : ، F بالمصنعات H

⁵⁹⁵ ان A ، H ، M ، MA - : F

⁵⁹⁶ جهتي A ، : ، H ، M ، F : وجهتي MA

⁵⁹⁷ لكونه A ، : ، H ، M ، F : كونه MA

⁵⁹⁸ كالجواهر A ، : ، H ، M ، F : كالجواهر MA

⁵⁹⁹ التي يجب لها الإحتراز H ، M : التي يجب لها الإحزان A : التي يجب لها الإحراز F : التي تحتاجها للاقتزان MA

⁶⁰⁰ مما A ، H ، M ، F : فما MA

⁶⁰¹ تأثيره A ، H ، M ، F : تأثيره MA

⁶⁰² زيادة الطرب H ، M ، F : زيادة طرب MA ، A

⁶⁰³ في النفس A ، H ، M ، F : في القلب MA

⁶⁰⁴ فيحفظه A ، H ، M ، F : فيحفظ MA

⁶⁰⁵ باعجازات MA ، H : باعجاز A ، M ، F

الأسماع⁶⁰⁷ ح⁶⁰⁸ قرعا متناسبا ويغيب عند المغيب علي تناسب طبيعي⁶⁰⁹ مؤثر في النفس فيميل اليها النفس فينضبط⁶¹⁰ في الخيال ويتمكن معانيها في النفس و يتم تأثيرها في القلب تأثيرا بليغا بحيث لا ينمحي أثرها، بل نفسها برهة من الزمان، فاحتيج إلي علمين آخرين باحثين عن الإيقاع و تناسب اعجاز معروض ذلك الإيقاع المعترين في أشعار العرب. و الباحث عن الإيقاع هو علم العروض وهو علم يبحث عن الكلام من حيث أنه معروض أنواع الإيقاعات المتناسبة

قوله الإيقاعات المتناسبة: أي الأوزان المختلفة فانها تسمى بها في الموسيقى. ثم البحث عن الإيقاعات من حيث عروضها للالفاظ العربية بحث عروضي،⁶¹¹ وبهذا الاعتبار جعل العروض قسما من العلوم العربية حتى إن اعتبر عروضها للالفاظ الفارسية أو للالفاظ⁶¹² الموضوعية مطلقا وبحث عنها لم يكن البحث⁶¹³ عنها بهذا الاعتبار من العلوم العربية. و أما البحث عنها على وجه كلي لحاجة⁶¹⁴ بدون اعتبار عروضها للالفاظ الموضوعية مطلقا يكون في علم الإيقاع الذي هو قسم من اقسام الرياضياتي. و أما البحث عنها بتعميم النظر بجميع الألفاظ الموضوعية فلم يدون⁶¹⁵ له فن، فلو دون له فن⁶¹⁶ يكون ذلك الفن من العلوم الغير الحقيقية أيضا

المعتبرة عند العرب.

و الغرض منه، تحصيل ملكة ايراد الكلام علي واحد من تلك الإيقاعات المتناسبة⁶¹⁷ المعتبرة عند العرب.

⁶⁰⁶ يمكن ايراد الألفاظ عليها H ، M ، F : يمكن ايراد الألفاظ عليهما A : تمكن ايراد الألفاظ عليهما MA

⁶⁰⁷ الأذان A : الأسماع MA ، H ، M ، F

⁶⁰⁸ ح H : حيثئذ M : حث MA ، F ، - A

⁶⁰⁹ طبيعي A ، H ، M ، F : طبعي MA

⁶¹⁰ فينضبط A ، H ، M ، F : فتضبط MA

⁶¹¹ بحث عروضي H1 ، : ، F1 : بحث عروض M1 : لبحث عروضي MA1

⁶¹² للالفاظ H1 ، : ، M1 ، F1 : الالفاظ MA1

⁶¹³ البحث MA1 : الباحث H1 ، M1 ، F1

⁶¹⁴ حاجة H1 - : MA1 ، M1 ، F1

⁶¹⁵ فلم يدون MA1 ، : ، H1 ، F1 : فلم يؤل M1

⁶¹⁶ فلو دون له فن MA1 ، M1 - : ، H1 ، F1

⁶¹⁷ المتناسب MA ، : ، A : المناسبة H ، M ، F

وغايته، الاحتراز

قوله وغايته الاحتراز: و من جملة⁶¹⁸ فوايده يتميز أشعار الاعراب الخالص عن أشعار المولدين.

عن الخطأ في ايراد الكلام عليه.

ومباديه، مقدمات حاصلة من تتبع أشعار العرب. والباحث عن تناسب اعجاز معروض تلك الايقاعات هو علم القافية.

علم القافية

وهو علم يبحث عنه من⁶¹⁹ جهة⁶²⁰ تناسب اعجازه.

وغرضه، تحصيل ملكة ايراد الكلام الايقاعي علي اعجاز متناسبة معتبرة عن العرب.

و غايته، الاحتراز عن الخطأ في ايراد الاعجاز

ومباديه، مقدمات حاصلة من تتبع اعجاز أشعار العرب

وهذه العلوم المذكورة هي⁶²¹ أصول العلوم العربية، إلا قليل منها أشير اليه. ولك⁶²² أن تجعل علم مخارج الحروف و

علم المحاضرة من الفروع، فتدبر!

قوله فتدبر!: وجه التدبر هو، أن المناسبة أن يعتبر الاصاله والفرعية هنا⁶²³ بأن يجعل الأهم من

الأصول⁶²⁴ و⁶²⁵ غيره من الفروع، لا بأن يجملا على ما هو اصطلاح أرباب المعقول. فعلى هذا يجوز

---

⁶¹⁸ جملة H1 ، : F1،M1 : كليته MA1

⁶¹⁹ عنه من A : عن MA ، H ، M ، F

⁶²⁰ جهة H ، M ، MA - : F ، A

⁶²¹ هي MA ، : ، A ، H ، F من M

⁶²² ولك A : ، H ، M ، F ذلك MA

⁶²³ هنا H1 ، ، F1،M1 : ههنا MA1

⁶²⁴ الاصول H1 ، ، F1،M1 : الاصولية MA1

⁶²⁵ و H1 ، ، M1، : او MA1

أن يجعل المحاضرة و⁶²⁶ علم المخارج من الفروع، لأنهما مما لا⁶²⁷ يعتنى بشأنهما كثير اعتناء وإن لم
يجز أن يكونا⁶²⁸ من الفروع على اصطلاحهم كما لا يخفى.

ثم الكلام بعد عروض الايقاع وتناسب الاعجاز أعتبر فيه أحوال آخر من حيث هو⁶²⁹ معروض الايقاع و تناسب
الاعجاز، فاحتيج إلي علم⁶³⁰ آخر باحث عن تلك الأحوال وهو علم قرص الشعر.

علم قرص الشعر

وهو علم باحث عن الكلام من حيث أنه معروض للأحوال التي يعرض له من حيث أنه شعر من الحسن و⁶³¹ القبح
و الجواز والامتناع⁶³² وغير ذلك من الأحوال العارضة للكلام من حيث أنه شعر و هي أحوال خاصة معلومة عند
أرباب الشعر.⁶³³

وغرضه، تحصيل ملكة ايراد الشعر علي تلك الأحوال الخاصة.

وغايته، الاحتراز عن الخطاء في ذلك الايراد

ومبادهيه، مقدمات حاصلة من تتبع أشعار العرب.

علم مبادئ الشعر

ثم الكلام الشعري من حيث أنه شعر لا بد له من مقدمات تخيلية⁶³⁴ يحصل⁶³⁵ منها الترغيب و الترهيب علي ما هو
الغرض من الشعر. و أيضا يختلف تلك المقدمات التخيلية⁶³⁶ بحسب قوم قوم و ليس في وسع كل أحد أن يقف

---

⁶²⁶ و H1 : - MA1 ، M1 ، F1

⁶²⁷ لا H1 ، M1 ، F1 : به MA1

⁶²⁸ يكونا H1 ، M1 ، F1 : يكون MA1

⁶²⁹ هو A : - MA ، H ، M ، F

⁶³⁰ علم A : فن MA ، H ، M ، F

⁶³¹ و A : ، H ، M ، F : او MA

⁶³² و الجواز والامتناع MA ، A : والامتناع و الجواز H ، M ، F

⁶³³ و هي احوال خاصة معلومة عند أرباب الشعر H ، M ، MA : - ، F ، A

⁶³⁴ تخيلية M ، A : تخيلية MA ، H ، H

⁶³⁵ يحصل MA ، A : يجعل M ، F : يجعل H

⁶³⁶ التخيلية A ، M ، F : التخيلية MA H

عليها وبميزها بحسب الأقسام فاحتيج الي فن آخر⁶³⁷ يضبط تلك المقدمات ضبطا كليا اجماليا و يميز ما يناسب لقوم⁶³⁸

قوم

و موضوع ذلك العلم هو الشعر من حيث مقدماته المناسبة⁶³⁹

و مباديه تحصل من تتبع مطالب الناس بحسب قوم قوم

والغرض منه تحصيل ملكة ايراد المعني الشعري⁶⁴⁰ علي مواد مناسبة⁶⁴¹

وغايته الاحتراز عن الخطاء فيها

و اما تعريفه فغني عن البيان لظهوره⁶⁴² من التقرير

ثم الكلام من حيث انه نثر يعرض له أحوال مخصوصة فاحتيج الي فن آخر يضبط⁶⁴³ به تلك الأحوال وهو علم

الانشاء

علم الانشاء

وهو علم يبحث عن المنشور من حيث انه منشور

و موضوعه ظاهر

وغرضه تحصيل ملكة يقتدر⁶⁴⁴ به علي ايراد الكلام بالنثر علي ما هو المعتبر فيه عند العرب

وغايته الاحتراز عن الخطاء في ذلك الايراد

ومباديه مقدمات مأخوذة من تتبع خطبهم⁶⁴⁵ و رسايلهم بل له استمداد عن⁶⁴⁶ جميع العلوم خصوصا الحكمة العملية

و العلوم الشرعية وسير كمل و حكايات الأمم السابقة⁶⁴⁷ و وصايا العقلاء و غير ذلك

---

637 آخر A ، F - : MA ، M ، H

638 لقوم MA ، A ، H ، F : القوم M

639 المناسبة MA ، H ، M ، F : المتناسبة A

640 المعني الشعري H : معني الشعري F ، M ، A : الكلام الشعري، MA

641 مناسبة H ، M ، F : متناسبة MA ، A

642 لظهوره MA ، A ، H : لظهور F ، M

643 يضبط A ، H ، M ، F : ضبط MA

644 يقتدر MA ، A ، H : يقدر F ، M

علم الأمثال

ثم الألسنة تختلف فيها الحال بحسب اختلاف الأمثال المستعملة فيها فلا بد أن يعلم الأمثال العربية بخصوص⁶⁴⁸

ألفاظها وهيأتها وموردها وسبب ورودها وقائلها⁶⁴⁹ و زمانها و مكانها، حتي لا يقع الخطأ فيها إذا استعمل في

مضاربها⁶⁵⁰، فإن الأمثال أشد ما يحتاج إليه الشاعر و المنشي،⁶⁵¹ لأن الكلام يكتسي بها زيادة حسن، فأحتيج إلي

علم باحث عن الأمثال من تلك الوجوه المذكورة، وهو علم الأمثال.

ومباديه، مقدمات حاصلة بالتواتر من الثقافات في لسان العرب.

وأما⁶⁵² موضوعه و غايته و غرضه،⁶⁵³ فمما⁶⁵⁴ يمكن أن يعلم مما ذكر.⁶⁵⁵

علم وقائع الأمم و مدنهم

ثم لكل طائفة طائفة من العرب شعراء⁶⁵⁶ مشهورون، ولهم⁶⁵⁷ أعلام و ألقاب و كني و أنساب و أحوال جارية

عليهم، يوجب كل⁶⁵⁸ منها ايراد نوع من المعاني في أشعارهم. ولا يعلم تلك المعاني حق المعرفة إلا بمعرفة تلك الأحوال.

و أيضا لكل طائفة⁶⁵⁹ منهم أماكن مخصوصة و مواضع مشهورة و عادات مألوفة و رسوم مخصوصة و غير ذلك من

⁶⁴⁵ خطبهم MA ، A ، F ، H : خطبتهم M

⁶⁴⁶ عن A ، H ، M ، F : من MA

⁶⁴⁷ و حكايات الأمم السابقة MA : - A ، H ، M ، F

⁶⁴⁸ بخصوص MA ، A ، H ، F : بخصوص M

⁶⁴⁹ وقائلها MA، A : و غاياتها H ، M ، F

⁶⁵⁰ M.S. C.1.s. 270 وهو معرفة الالفاض الصادرة عن البليغ المشتهرة بين الأقوام بخصوص الفاظها وهيأتها وموردها وسبب ورودها

وقائلها و زمانها و مكانها، لئلا يقع الغلط عند استعمالها في مضاربها

⁶⁵¹ المنشي A ، H ، M ، F : النشي MA

⁶⁵² واما A ، H ، M ، F : و MA

⁶⁵³ و غايته و غرضه H ، M ، F : و غرضه و غايته MA ، A

⁶⁵⁴ ما M ، F : فما MA - : H ، A

⁶⁵⁵ ذكر A ، H ، M ، F : ذكرتم MA

⁶⁵⁶ شعراء A ، H ، M ، F : الشعراء MA

⁶⁵⁷ ولهم A ، H ، M ، F : وهم MA

⁶⁵⁸ يوجب كل H ، M ، F : يوجب كلا A : و جب لكل MA

⁶⁵⁹ طائفة A ، H ، M ، F : طائفة طائفة MA

الأشياء الخاصة لكل⁶⁶⁰ قوم قوم المورد في أشعارهم و خطبهم و رسايلهم، فأحتيج إلي فن آخر يضبط بذلك⁶⁶¹ الأمور المذكورة. وهو علم برأسه، صنف فيه الأصمعي و أبو عبيدة كتب⁶⁶² كثيرة، وأكثر⁶⁶³ تقرهما عند الخلفية هارون الرشيد كان بسبب⁶⁶⁴ هذا العلم.⁶⁶⁵

و موضوعه، أشعار العرب⁶⁶⁶ من حيثية الأمور المذكورة. ومبادئه، مأخوذة من⁶⁶⁷ الإستقراء أو التواتر من الثقات. وغرضه، تحصيل ملكة ضبط⁶⁶⁸ تلك الأمور المذكورة. وغايته، الاحتراز عن الخطأ فيها.

علم استعمالات الألفاظ

ثم لكل طائفة منهم ألفاظ خاصة متعارفة فيما بينهم مستعملة⁶⁶⁹ في المعاني، لا بطريق الوضع الأصلي بل بطريق النقل أو⁶⁷⁰ التشبيه أو⁶⁷¹ الاستعارة أو المجاز أو الكناية، فأحتيج إلي فن آخر يعلم منه تلك المذكورات و يضبط به و لهما في هذا الفن أيضا⁶⁷² كتب كثيرة و مبادئه، استقرائية.

و موضوعه و غرضه و غايته، مما لا يخفي علي الفطن⁶⁷³

---

⁶⁶⁰ لكل MA ، H ، M ، F بكل A
⁶⁶¹ ذلك H ، M ، F : تلك MA : به تلك A
⁶⁶² كتب A ، H ، M ، F : كتابات MA
⁶⁶³ وأكثر A - : MA ، H ، M ، F
⁶⁶⁴ بسبب MA ، A ، H : سبب M ، F
⁶⁶⁵ M.S. C.I.s. 270 صنف فيه أبو عبيدة و الأصمعي و أكثر تقرهما عند الخلفية هارون الرشيد بسبب هذا
⁶⁶⁶ أشعار العرب A ، H ، M ، F : أشعار للعرب MA
⁶⁶⁷ من A ، H ، M ، F : عن MA
⁶⁶⁸ ضبط MA ، A ، H : اضبط M ، F
⁶⁶⁹ مستعملة MA ، A : مستقلة H ، M ، F
⁶⁷⁰ أو A ، H ، F : و MA ، M
⁶⁷¹ أو A ، H ، M ، F : و MA
⁶⁷² في هذا الفن أيضا MA ، H ، M ، F : أيضا في هذا الفن A

علم الأحاجي و الأغلوطات

ثم إن ألفاظ العرب⁶⁷⁴ قد يوجد فيها ما يخالف قواعد العلوم السابقة بحسب الظاهر؛⁶⁷⁵ بحيث لا يتيسر⁶⁷⁶ ادراجه فيها بمجرد معرفة⁶⁷⁷ تلك القواعد السابقة، فاحتيج إلي فن آخر يعرف منه تطبيق ما يخالف منها علي القواعد العربية و ادراجه فيها، وهو علم الأحاجي و الأغلوطات.

وصاحب الكشاف قد صنف في هذا العلم⁶⁷⁸ كتابا، سماه المحاجاة. وهو علم يبحث فيه⁶⁷⁹ عن الألفاظ المخالفة للقواعد⁶⁸⁰ العربية بحسب الظاهر⁶⁸¹ من حيث تطبيقها عليها.⁶⁸² وموضوعه، ظاهر.⁶⁸³

ومبادئه، مأخوذة من العلوم⁶⁸⁴ السابقة.

وغرضه، تحصيل ملكة تطبيق الألفاظ التي تري بحسب الظاهر⁶⁸⁵ مخالفة لقواعد العربية.⁶⁸⁶ و غايته، حفظ القواعد العربية⁶⁸⁷ عن طريق الاختلال.

الترسل

ثم إن الكلام من حيث انه يلقي إلي الغائب يعرض له اعتبارات و أحوال آخر بحسب ذاته

---

⁶⁷³ M.S. C.I,s. 271 و موضوعه و غرضه و غايته لا يخفي علي الفطن المتأمل

⁶⁷⁴ العرب A : العربية MA ، H ، M ، F

⁶⁷⁵ الظاهر MA ، A ، M ، F : الظ H

⁶⁷⁶ بحيثلا يتيسر H ، A : حيث يتسر M ، F : بحيث يتيسر MA ،

⁶⁷⁷ معرفة MA ، M ، H ، A ، F - :

⁶⁷⁸ العلم MA ، A ، M ، F : الفن H

⁶⁷⁹ فيه MA ، M ، H ، A ، F - :

⁶⁸⁰ للقواعد H : لقواعد MA ، A ، M ، F

⁶⁸¹ الظاهر MA ، A ، M ، F : الظ H

⁶⁸² K.Z. C.I, s. 92 وهو علم يبحث فيه عن الألفاظ المخالفة لقواعد العربية بحسب الظاهر و تطبيقها عليها.

⁶⁸³ ظاهر MA ، A ، H ، F : ظاهرا M

⁶⁸⁴ العلوم H ، A العلم : MA ، M ، F

⁶⁸⁵ الظاهر MA ، A ، M ، F : الظ H

⁶⁸⁶ العربية H ، M ، F : العرب MA ، A

⁶⁸⁷ و غايته حفظ القواعد العربية MA ، M ، H ، A ، F - :

قوله بحسب ذاته ا هـ: إذ رب⁶⁸⁸ كلام لا يحسن، بل لا يجوز إلقاءه إلى المخاطب عند المشافهة و يجوز، بل يحسن عند المغايبة. و أمثال ذلك من الأمور العارضة بحسب إلقاء الكلام إلى الغائب كثيرة.

و بحسب نقوشه

قوله و بحسب نقوشه: مثل أن يكون الخط مقمرطا أو غيره وأن يكون ما بين السطور ضيقا أو⁶⁸⁹ واسعا و أن يكون موضع اسم الملقى⁶⁹⁰ إليه في أعلى الورق في الغاية⁶⁹¹ أو لا⁶⁹² وكذلك⁶⁹³ حال الورقة في طيها⁶⁹⁴ وضمها. و أمثال ذلك كثيرة مذكورة في فنه.

و ما ينقش فيه لا من جهة أصل نقشه و خطه، بل من جهة أخرى يعرفها المترسلون، فاحتيج إلى فن آخر يعرف منه هذه⁶⁹⁵ الأحوال.

و هو علم يذكر في كتب الإنشاء⁶⁹⁶، ولم يفرز ذكره في كتب مستقلة، فاليفرز⁶⁹⁷ من شاء! وتعريف ذلك⁶⁹⁸ العلم وموضوعه وغايته و غرضه يمكنك أن تستخرجها بالقياس إلى الفنون السابقة. و أما⁶⁹⁹ مبادئه، فأكثرها بديهية وبعضها أمور استحسانية، تأديبية⁷⁰⁰ وله استمداد أيضا من الحكم⁷⁰¹ العملية.

---

⁶⁸⁸ إذ رب F1، H1، أو رب- MA1 M1

⁶⁸⁹ أو MA1، H1، و M1، F1

⁶⁹⁰ الملقى H1، M1، F1: الملحق MA1

⁶⁹¹ الغاية H1، M1، F1: القائه MA1

⁶⁹² أولا MA1، M1، F1: أولي H1

⁶⁹³ وكذلك MA1، F1، و كذلك H1: وكذلك M1

⁶⁹⁴ طيها F1، M1، MA1: تحتها H1

⁶⁹⁵ هذه MA، A، F، H: بحده M

⁶⁹⁶ في كتب الإنشاء MA، M، H، F: في الإنشاء A

⁶⁹⁷ فاليفرز H، A: فاليفرد M، F

⁶⁹⁸ ذلك MA، H، M، F: هذ A

⁶⁹⁹ أما MA - : A، H، M، F

⁷⁰⁰ تأديبية H: تأدية A، M، F

⁷⁰¹ الحكم H، M، F: الحكمة MA

ثم لما ذكرنا في صدر الرسالة من أن الألفاظ وحدها⁷⁰² لا تفي في آلية⁷⁰³ الإعلام والإستعلام، بل لا بد من دوال
أخر بالنسبة إلي الغاييين، فوضع نقوش الخطوط الدالة علي الألفاظ الدال على المعاني، أحتيج إلي تتبع أحوال النقوش
الدالة على الألفاظ العربية من حيث أنها دالة، فدون⁷⁰⁴ فيها ستة علوم.

قوله فدون فيها ستة علوم: لا يقال " هذه العلوم - غير السادس - لا اختصاص لها بلسان
العرب فكيف يعد من العربية " لأننا نقول: هذه الخطوط المستعملة فيما بيننا وضعت أولا للألفاظ
العربية، ثم عممت لسائر الألسنة، وبهذا الإعتبار نوع اختصاص لها باللسان العربي فيعد من العربية
علي أنه يجوز البحث في العلوم العربية من الاحوال العامة باعتبار تخصيصها⁷⁰⁵ باللسان العربي
كالأوزان التي يبحث عنها في العروض، فإنها لا اختصاص⁷⁰⁶ لها باللسان العربي، بل يوجد في
الفارسي وغيره⁷⁰⁷ من الألسنة فيبحث عنها⁷⁰⁸ في العروض باعتبار عروضها للألفاظ العربية مع قطع
النظر عن عروضها لسائر الألسنة وعد العروض من العلوم العربية، فليكن الحال فيما نحن فيه كذلك!

علم كيفية نقش الحروف

الأول علم يعرف منه⁷⁰⁹ كيفية أن ينقش صور الحروف البسائط و أصول نقوشها وتميز⁷¹⁰ بعضها عن بعض حق
التمييز⁷¹¹ وسبب اختيار تلك الصور المشاهدة

قوله وسبب اختياره ا هـ: اعلم أن واضع⁷¹² الخط⁷¹³ راعى في خطه تناسبا طبيعيا. وهو أنه خط
أولا الألف بأي قدر شاء، وجعل خطه⁷¹⁴ مناسبا لطوله، فجعله على نسبة الثمن. ثم اعتبر الألف

⁷⁰² وحدها H، M، MA، F، A

⁷⁰³ آلية MA، A، H، F: آيته M

⁷⁰⁴ فدون A، H، M، F: فترون MA

⁷⁰⁵ تخصيصها H1، M1، F1: اختصاصها MA1

⁷⁰⁶ لا اختصاص MA1، M1، F1: لا اختصاص H1

⁷⁰⁷ وغيره MA1، H1: وغير M1، H1

⁷⁰⁸ عنها MA1، M1، F1: فيها H1

⁷⁰⁹ منه MA، A، M، F: فيه H

⁷¹⁰ وتميز A، H، M، F: وتميز MA

⁷¹¹ حق التمييز A، H، M، F: حق التمييز MA

قطر دائرة ما وبني ساير الحروف مناسبة لتلك الدائرة وقطرهما بان جعل الباء والتاء والثاء⁷¹⁵ طول كل منها كطول الألف ورؤسها إلي فوق كئمنها، وأن جعل الجيم والحاء والحاء كل واحد منها مدته من فوق نصف الألف وتقويسه إلي أسفل نصف محيط تلك الدائرة، و أن جعل الدال والذال كل واحد منهما طول الألف⁷¹⁶ إذا قوس، وأن جعل الراء والزاء كل واحد منهما ربع تلك الدائرة، وأن جعل السين والشين أسنان كل واحد منها ثمن الألف وتقويسه نصف الدائرة، وأن جعل الصاد والضاد رؤس كل منهما كطول ألف⁷¹⁷ إذا قوس وفتح ما بين تقويس⁷¹⁸ رؤسهما كئمنه وتقوسه إلي أسفل كنصف الدائرة، وأن جعل الطاء والظاء كل واحد منهما طوله كطول الألف إذا قوس وفتح ما بين القوس كئمنه ومد عليه من فوق طولا كطول الألف، وأن جعل العين والغين كل واحد منهما مركبا⁷¹⁹ من قوسين⁷²⁰ أحديهما⁷²¹ من فوق كربع الدائرة و الأخرى من أسفل كنصفها، وأن جعل مدة الفاء إلي قدام مثل طول الألف و حلقة القاف والهاء والواو كلها⁷²² متساوية⁷²³ مثل ثلث الألف إذا دور وفتح ما بين الحلقة كئمنه، و جعل مدة القاف إلي أسفل مثل نصف الدائرة، وأن جعل مدتنا الكاف مقدار الغين وفتح ما بينهما مثل ثمن الألف وكسرتة من فوق كربعه، وأن جعل طول اللام مثل الألف و مدته إلي قدام نصفه، وأن جعل مدة الميم والواو إلي أسفل مثل قوس الراء والزاء، و أن جعل

⁷¹² واضع MA1، H1، وضع F1، M1

⁷¹³ الخط العربي MA1 : الخط H1، M1، F1

⁷¹⁴ خطه MA1 : غلظه H1، M1، F1 :

⁷¹⁵ والتاء MA1، H1، F1 : والثاني M1

⁷¹⁶ الألف H1، M1، F1 : الف MA1

⁷¹⁷ كطول ألف F1، M1 : كطول الألف H1 : لطول ألف MA1

⁷¹⁸ تقويس H1، M1، F1 : تقوس MA1

⁷¹⁹ مركبا H1، M1، F1 : مركب MA1

⁷²⁰ قوسين H1، M1، F1 : مقوسين MA1

⁷²¹ أحديهما H1، M1، F1 : أحدهما MA1

⁷²² كلها MA1، M1، F1 : وكلها H1

⁷²³ متساوية H1، M1، F1 : مساوية MA1

تقويس⁷²⁴ النون مثل نصف الدائرة، وأن جعل الياء مثل الدال على حالته بمدة تحته إلى خلف قدر الألف هكذاي أو علي خطه مقلوبا على عكس حاله بتقويس ما⁷²⁵ من رأس الضلع الأسفل منه مثل نصف الدائرة هكذاي، و إنما اعتبر⁷²⁶ هذه النسب المذكورة لأن النسب⁷²⁷ الفاصلة هي⁷²⁸ المثلثية والنصفية والثلاثية والرابعة والسادسية⁷²⁹ و الثمنية على ما بين في الهندسة. وهذا الذي ذكرناه من النسب الطبيعية التي يوجبها قوانين الهندسة،⁷³⁰ ويجب رعايتها على المحرر الخالق و هو سر وضع الخط العربي على هذا الرسم المعهود. وأما ما يتعارفه الناس و يستحسنه الكتاب فعلي غير ما ذكرناه من المقادير والنسب، وذلك بحسب مومضوعاتهم واختياراتهم بحسب قوم قوم وطبع طبع أو بحسب المسامحة في رعاية تلك المقادير لشدة الاحتياج إلى اشرف الكتابة فطال التدرب عليه وجري العادة، حتى صار الانحراف عادة غير عادة النسب⁷³¹ الفاصلة الهندسية عادة مستمرة فاستحسن كل محرر ما يقرر أنامله عليه وإخترع من عنده بطول الدرية نسبا ومقادير أخر فتولد الخطوط العنادية بحسب قوم قوم وشخص

شخص

من الإستقامة والنقوشات المتنوعة. وأكثر استمداد هذا الفن من الهندسة.

علم حروف التهجي

والثاني علم، يعرف منه بحسب الأنية واللمية ترتيب حروف التهجي⁷³² في الكتابة بهذا الترتيب المعهود فيما⁷³³ بيننا واشتراك بعضها⁷³⁴ ببعض في صورة⁷³⁵ الخط وازالة التباسها بالنقط واختلاف تلك النقط بكونها تحتانية في البعض

⁷²⁴ تقويس H1 ، M1، F1 : تقوس MA1

⁷²⁵ ما H1 ، M1 ، MA1 - : F1

⁷²⁶ H1 ، M1 - : F1 مدة MA1

⁷²⁷ لان النسب H1 ، M1 ، F1 : لا لنسب MA1

⁷²⁸ هي H1 ، M1 ، F1 : ي MA

⁷²⁹ والسادسية H1 - : MA1 ، M1 ، F1

⁷³⁰ الهندسة MA1 : الهندسية H1 ، M1 ، F1

⁷³¹ عادة غير عادة النسب H1 ، M1 ، F1 : عن جادة النسب MA1

⁷³² التهجي A ، H ، M ، F : الهجاء MA

⁷³³ فيما A - : H ، MA ، M ، F

وفوقانية في الأخر وموحدة او مثناة او مثلثة او غير ذلك مما يتعلق بهذا الشأن كترجيح⁷³⁶ صورة معينة من تلك الصور
المشاهدة المعلومة لحرف حرف.⁷³⁷ ولابن جني والجنبرى رسايل كثيرة في هذا الفن.

علم تحسين الحروف

والثالث علم، يعلم⁷³⁸ منه تحسين تلك⁷³⁹ النقوش وما يتعلق به من أدوات الكتابة وكيفية اتخاذها وتمييز⁷⁴⁰ جيدها
عن رديها.⁷⁴¹ والمشهورون بحسن الخط صنفوا في هذا العلم كتباً كثيرة، ورأيت رسالة لطيفة في هذا الفن لياقوت
المستعصمي،⁷⁴² بين فيها طريقه⁷⁴³ الخاصة.

ومبنى هذا الفن الاستحسانات الناشئة عن مقتضى طباع⁷⁴⁴ طائفة طائفة و⁷⁴⁵ شخص شخص بحسب الألفة⁷⁴⁶
والعادة والمزاج وغير ذلك مما يؤثر في اختلاف الناس في استحسان الصور واستقباحتها، ولذلك تراهم يختلفون في
اختيار أصل أشكال الحروف، كما يختلفون في الحروف واللغات نفسها.

وهذا العلم يتنوع بحسب قوم قوم أو شخص شخص في استحسانات أشكال الخطوط

علم كيفية تولد الخطوط من أصولها

⁷³⁴ بعضها MA، A، : بعض M، H، F

⁷³⁵ صورة MA - : A، H، M، F

⁷³⁶ كترجيح A : كترجح MA، H، M، F

⁷³⁷ M.S. C. I, s.88 علم، يبحث فيه عن كيفية ترتيب حروف التهجي في الكتابة بهذا الترتيب المعمول فيما بيننا واشتراك بعضها
ببعض في صورة الخط وإزالة التباسها بالنقط واختلاف تلك النقط بكونها تحتانية في البعض وفوقانية في الأخر او مثناة او مثلثة و غير ذلك
مما يتعلق بهذا الشأن كترجيح صورة معينة من تلك الصور المشاهدة المعلومة لحرف حرف

⁷³⁸ يعلم MA، H، M، F : يعرف A

⁷³⁹ تلك A - : MA، H، M، F

⁷⁴⁰ تمييز MA، A، M، F : تمييز H

⁷⁴¹ M.S. C. I, s. 88 علم يعرف منه تحسين تلك النقوش وما يتعلق به من أدوات الكتابة وكيفية اتخاذها وتمييز جيدها عن رديها.

⁷⁴² المستعصمي MA، A، F، H : المستعصم M

⁷⁴³ طريقه A، H : طريقه MA، M، F

⁷⁴⁴ عن مقتضى طباع MA : من مقتضى طباع A : من مقتضى H، M، F

⁷⁴⁵ و A، M، H، F : او MA

⁷⁴⁶ الالف MA : A، H، M، F

والرابع علم، يبحث فيه عن كيفية تولد فروع الخطوط المستنبطة عن أصولها بالاختصار والزيادة وغير ذلك من أنواع التغييرات⁷⁴⁷ بحسب غرض غرض علم في فنه. وحذاق الخطاطين قد صنفوا فيه رسائل كثيرة، فليطلب التفاصيل⁷⁴⁸ منها!⁷⁴⁹

علم كيفية ترتيب أشكال بسائط الحروف

والخامس علم، يبحث فيه عن مطلق التركيب بين أشكال بسائط الحروف العربية ليبدل به علي الألفاظ. والموضوعات والأغراض والغايات في هذه العلوم ظاهرة، ولذا لم نذكرها. و أما مبادئها، فأمر استحسنانية يرجع كلها أو جلها

قوله أو جلها: و إنما قلنا⁷⁵⁰ كذلك لأنه ربما يكون أمورا⁷⁵¹ استحسنانية ناشئة من⁷⁵² الألف

والعادة وغيرهما من الأمور الغير الطبيعية المؤثرة في استحسان الشيء أو⁷⁵³ استقباحه.

الي رعاية النسبة الطبيعية في⁷⁵⁴ الأشكال، فلها⁷⁵⁵ استمداد من الهندسيات.

علم إملاء خط العربية

والسادس علم إملاء الخط العربي⁷⁵⁶

و هو علم، يبحث فيه⁷⁵⁷ بحسب الإنية واللمية عن الأحوال العارضة لنقوش الألفاظ العربية من جهة أنها نقوش

الألفاظ العربية بقدر⁷⁵⁸ رعاية حال تركيب بسائط الحروف⁷⁵⁹ مطلقا. وهذا العلم في الحقيقة فرع للعلم السابق⁷⁶⁰

---

⁷⁴⁷ التغييرات A ، M ، F : التغييرات MA ، H

⁷⁴⁸ التفاصيل A ، M ، F : تفاصيلها H

⁷⁴⁹ M.S. C.I, s. 88 علم يبحث فيه عن كيفية تولد فروع الخطوط المستنبطة عن أصولها بالاختصار والزيادة وغير ذلك من أنواع

التغييرات بحسب قوم قوم و غرض عرض معلوم في فنه. وحذاق الخطاطين قد صنفوا فيها رسائل كثيرة سيما كتاب صبح الأعشى، فليطلب التفاصيل منها.

⁷⁵⁰ قلنا MA1 ، M1 ، F1 : قلت H1

⁷⁵¹ أمورا MA1 ، M1 ، F1 : أمور H1

⁷⁵² من MA1 ، H1 ، F1 مع MA1

⁷⁵³ أو MA1 : و H1 ، M1 ، F1

⁷⁵⁴ في A ، H ، M ، F : من MA

⁷⁵⁵ فلها A ، H ، M ، F : ولها MA

⁷⁵⁶ الخط العربي A ، M ، F : خط العربي H : خط العربية MA

عليه، ويتنوع بتنوع أنواع⁷⁶¹ الخطوط؛ فإن علم الإملاء في خط النسخ مخالف لعلم الإملاء في الخط الكوفي، وقس على هذا!

وموضوع هذا العلم وغايته وغرضه،⁷⁶² مما لا حاجة إلى بيانه⁷⁶³ لظهورها.

و أما مبادئه بحسب إنية مسايله، فما يحصل بالتواتر من⁷⁶⁴ واضع الخط العربي و تتبع الخطوط. و أما بحسب لميتها فمأخوذت من علم الاشتقاق والصرف ونحوهما.

هذا هو⁷⁶⁵ جملة العلوم الباحثة عن الألفاظ العربية بحسب اللفظ والكتابة موافق عددها عدد الحروف العربية، والأحوال المبحوث⁷⁶⁶ عنها في كلها من⁷⁶⁷ الأحوال الحاصلة لها بسبب اعتبار معتبر؛ حتى⁷⁶⁸ لو قطع النظر عن الاعتبار لم يكن تلك الأحوال ثابتة⁷⁶⁹ لها في نفسها، إذ لا يقتضيها طبع الألفاظ بلا اعتبار معتبر فيها؛ فلذلك كانت العربية من العلوم التي يتبدل بتبدل اللسنة بحسب الأزمان.

و أما العلوم الشرعية، فنقول لما كان تمدن⁷⁷⁰ الناس محتاجا إلى قانون يتصالحون فيه ويتوافقون⁷⁷¹ عليه ولا يخفى أن مقنن⁷⁷² مثل⁷⁷³ هذا القانون ليس إلا من

⁷⁵⁷ فيه MA، : - ،A ، H ، M ، F

⁷⁵⁸ بقدر H ، M ، F: بعد MA : بعد A

⁷⁵⁹ K.Z.C.I, s.235 وهو علم، يبحث فيه بحسب الإنية والكمية عن الأحوال العارضة لنقوش الخطوط العربية لا من حيث حسننها بل من حيث دلالتها على الألفاظ العربية بعد رعاية حال تركيب بسائط الحروف

⁷⁶⁰ للعلم السابق A ، H ، M ، F : للعلوم السابقة MA

⁷⁶¹ بتنوع أنواع MA : بحسب تنوع أنواع A : بأنواع H ، M ، F

⁷⁶² وغايته وغرضه H ، M ، F: وغرضه وغايته MA ، A

⁷⁶³ الي بيانه A : الي بيان H ، M ، F : لبيانه MA

⁷⁶⁴ من A ، H ، M ، F: عن MA

⁷⁶⁵ هذا هو MA ، H ، M ، F : وهذه هي A

⁷⁶⁶ المبحوث MA ، A ، H : المبحوث M ، F

⁷⁶⁷ من H ، M ، F : هي MA ، A

⁷⁶⁸ حتى H ، M ، F: فني MA

⁷⁶⁹ ثابتة A ، H ، M ، F : الثابتة MA

⁷⁷⁰ تمدن MA ، : A تحري H ، : F تحري M

⁷⁷¹ يتوافقون MA ، H ، M ، F : يتوافقون A

⁷⁷² مقنن A : المقنن MA ، H ، M ، F

قوله ليس الا من اه: ⁷⁷⁴ إذ لا يجوز أن يكون المقنن من جملة أشخاص الناس لأن كل أحد من

الناس يميل إلى ما يشتهي نفسه.

يكون جميع الأحوال بالنسبة إليه على السواء ويعلم ما يليق بجميع أشخاص الناس من حيث هو جميع ليكون عدلا بالنسبة إلى الجميع من حيث هو جميع، وذلك هو الله الحكيم الخبير لجميع دقائق الأحوال وصفات الأسرار. وتعلم ذلك القانون منه لا يمكن لعامة البشر إلا بواسطة ⁷⁷⁵ معلم مؤيد من عند الله بالآيات الدالة على صدقه لأن جانب الحق تعالي عن ⁷⁷⁶ أن يكون شريع لكل وارد

قوله لكل وارد: ⁷⁷⁷ إذ الإستعداد مختلفة و النفوس متفاوتة.

وذلك المعلم لا بد و ⁷⁷⁸ أن يكون من بني النوع. وذا جهتين ⁷⁷⁹ ليحصل المناسبة بين المفيد والمستفيد. والتعلم من ذلك المعلم لا يكون إلا بطريق الألفاظ، ثم ذلك المعلم ⁷⁸⁰ لا يتيسر أن يتعلم منه مشافهة بحسب عموم الأزمان والأشخاص، فلا بد من ضبط الألفاظ الدالة على المعاني القانونية ثم التصديق بوجود المقنن وتصديق المبلغ منه ⁷⁸¹ فيما قاله وفهم المعاني القانونية من تلك الألفاظ المضبوطة علي ما هو المراد مما لا يتيسر لعامة البشر إلا بالتعلم من أصحاب ذلك المبلغ أو ⁷⁸² التابعين لهم. وهذا التعلم أيضا لا يجري في عموم الأوقات وبالنسبة إلى جميع أشخاص الناس تشمر الأوائل لتدوين العلوم التي يحصل منها التصديق بوجود المقنن وصدق المبلغ ويضبط بها الألفاظ القانونية

⁷⁷³ مثل A ، H ، M ، F : مثل MA

⁷⁷⁴ ليس الا من اه H1 : ليس الا MA1 ، M1 ، F1

⁷⁷⁵ بواسطة H ، A : بتوسط MA ، M ، F

⁷⁷⁶ عن MA - : A ، M ، H ، F

⁷⁷⁷ إذ H1 - : MA1 ، M1 ، F1

⁷⁷⁸ و A - : MA ، H ، M ، F

⁷⁷⁹ جهتين A ، H ، M ، F : وجهتين MA

⁷⁸⁰ المعلم MA ، A : المتعلم H ، M ، F

⁷⁸¹ ثم التصديق بوجود المقنن وتصديق المبلغ منه A ، M ، F : ثم تصديق المقنن وتصديق المبلغ منه H

⁷⁸² او H ، M ، F : MA

ويعرف معانيها ليبقى ذلك القانون الذي ينتظم به أمر المعاش والمعاد إلي ما شاء الله تعالى بقائه،⁷⁸³ فلا جرم انحصر

العلوم المتعلقة⁷⁸⁴ بقانون التمدن⁷⁸⁵ المسماة بالعلوم الشرعية في خمسة أجناس:

جنس، يبحث عن ذات المقنن وذات المبلغ منه.

وجنس، يبحث عن⁷⁸⁶ الألفاظ القانونية النازلة من حيث هي⁷⁸⁷ الألفاظ.

وجنس، يبحث عن الألفاظ القانونية⁷⁸⁸ الصادرة عن المعلم⁷⁸⁹ من حيث الألفاظ⁷⁹⁰ أيضا.

و جنس، يبحث عن الأحكام القانونية المستنبطة من تلك الألفاظ.

وجنس، يبحث عما⁷⁹¹ يتعلق بتلك الأجناس الأربعة.

ونحن نبين موضوعات⁷⁹² تلك الأجناس الخمسة علي وجه التفصيل. فنقول: و بالله التوفيق!

أما الجنس الأول فمنحصر في نوعين

أصول الكلام

الأول هو أصول الكلام

قوله الأول هو أصول الكلام: وهذا العلم هو أساس جميع العلوم الشرعية و رئيسها وموضوع

جميعها⁷⁹³ مبين في هذا العلم. و ما يقال " ان الكلام مستمد من علم التفسير والحديث " فالمراد منه

فروع الكلام، وهو علم آخر على حدة يبحث فيه عن العقائد الثابتة بالأدلة السمعية. ويقوي تلك

---

⁷⁸³ تعالي بقائه MA ، A ، تعالي M ، H ، F - :

⁷⁸⁴ المتعلقة A ، H ، M ، F : المنتقلة MA

⁷⁸⁵ التمدن MA ، A ، التمدن H ، M ، F

⁷⁸⁶ عن A : - MA ، H ، M ، F

⁷⁸⁷ هي H ، M ، MA ، F - : A

⁷⁸⁸ القانونية H ، M ، MA ، F - : A

⁷⁸⁹ المعلم F ، H : العلم M : المعلم MA

⁷⁹⁰ من حيث هي الفاظ A : من حيث الألفاظ H : من حيث ألفاظ M ، F : من حيث هي الألفاظ MA

⁷⁹¹ عما، H ، A ، MA : F م M

⁷⁹² H ، M ، F - : انواع MA ، A

⁷⁹³ جميعها H1 ، M1 ، F1 : جميعها MA1

الأدلة السمعية فيه بإيراد الحجج العقلية. و المتأخرون جعلوا أصول الكلام مع فروعه علما واحدا، ولا

حجر في ذلك لما سيجيء. وبما ذكرنا⁷⁹⁴ اندفع توهم الدور⁷⁹⁵ في جهة الاستمداد.

وهو علم، يبحث عن أحوال المقتن والمبلغ منه التي يتوقف عليها ثبوت الشرع.

و موضوعه، ذاتهما من هذه الحيشة.

ومبادئه، مقدمات عقلية بديهية أو حدسية.

وغايته وغرضه، حصول⁷⁹⁶ نفسه. وله أيضا فائدة الإقتدار علي إثبات موضوعات ساير العلوم الشرعية ودفع ما

يتطرق إلي ثبوت الشرع من شبه المبطلين.

علم سير المبلغ وتواريخه

النوع الثاني هو⁷⁹⁷ علم سير المبلغ وتواريخه وهو علم باحث عن ساير

قوله عن ساير ا هـ: أى الأحوال التي لا يتوقف⁷⁹⁸ عليها ثبوت الشرع.

أحوال المبلغ⁷⁹⁹ من مبدأ أمره إلي انتهائه⁸⁰⁰ من أفعاله وأخلاقه⁸⁰¹ وأنسابه وأصحابه⁸⁰² وغير ذلك.

وموضوعه، ذات المبلغ لكن⁸⁰³ من حيث الأحوال التي لا يتوقف عليها ثبوت الشرع.

ومبناه علي التواتر.

والغرض منه، ضبط تلك الأحوال.

وفوائده مما⁸⁰⁴ لا تحصى، كما لا يخفى علي المتبصر!

⁷⁹⁴ ذكرنا MA1 ، H1 ، ذكر M1 ، F1

⁷⁹⁵ الدور H1 ، M1 ، F1 : الزور MA1

⁷⁹⁶ حصول A : - MA ، H ، M ، F

⁷⁹⁷ هو A ، H ، M ، F : وهو MA

⁷⁹⁸ لا يتوقف MA1 ، M1 ، F1 : لا تتوقف H1

⁷⁹⁹ وتواريخه وهو علم باحث عن ساير أحوال المبلغ MA ، HF : - M

⁸⁰⁰ إلي انتهائه A ، H ، M ، F : إلي النهاية MA

⁸⁰¹ وأخلاقه MA : - H ، A ، F ، M

⁸⁰² وأنسابه و أصحابه A ، H ، M ، F : و اسبابه و احكامه MA

⁸⁰³ لكن H ، M ، MA : - F ، A

وأما الجنس الثاني فمحصّر في ثلاثة عشر فنا:

علم القراءات السبعة

الأول علم⁸⁰⁵ يضبط به متن كلام الله تعالى بوجوهه المختلفة النازلة عليها المتواترة عن النبي عليه السلام⁸⁰⁶

وهو علم القراءة⁸⁰⁷ السبعة

وهو علم، يبحث فيه عن صور⁸⁰⁸ نظم كلام الله تعالى من حيث وجوه الاختلافات المتواترة⁸⁰⁹.

ومبادئه، مقدمات تواترية.⁸¹⁰ وله أيضا استمداد⁸¹¹ من العلوم العربية.

والغرض منه، تحصيل ملكة ضبط الاختلافات المتواترة.

وفايده، صون كلام الله تعالى⁸¹² عن تطرق التحريف و التغيير.⁸¹³

علم القراءة الشاذة

و الثاني علم، يضبط به الاختلافات الغير المتواترة الواصلة إلى حد الشهرة أو لا.

وهو علم القراءة الشاذة

وهو علم، يبحث فيه أيضا⁸¹⁵ عن⁸¹⁶ صور نظم الكلام، الا أنه⁸¹⁷ من حيث الاختلافات الغير المتواترة.⁸¹⁸ 819

⁸⁰⁴ ما : MA ، M ، H ، A ، F -

⁸⁰⁵ علم : MA ، M ، H ، A ، F -

⁸⁰⁶ عليه السلام : MA :صلي الله عليه و سلم : A : ع م ، H ، M ، F

⁸⁰⁷ القراءة : A ، : F ، M ، H ، : MA

⁸⁰⁸ صور : MA ، A : صفة : F ، M ، H

⁸⁰⁹ K.Z.C. II, s.545، وهو علم، يبحث فيه عن صور نظم كلام الله تعالى من حيث وجوه الاختلافات المتواترة.. ذكره صاحب مفتاح

السعادة

⁸¹⁰ تواترية : MA ، A ، M ، F : مواترة H

⁸¹¹ استمداد : F ، M ، H ، A ، : نسبة ما MA

⁸¹² تعالى : MA ، A ، H ، M : تع F

⁸¹³ و التغيير : MA ، M ، H ، A ، F -

⁸¹⁴ M.S. C.II, s.6 وهو علم، يبحث فيه عن صور نظم كلام الله تعالى من حيث وجوه الاختلافات المتواترة.

ومبادئه، مقدمات تواترية. وله أيضا استمداد من العلوم العربية.

والغرض منه، تحصيل ملكة ضبط الاختلافات المتواترة.

وفايده، صون كلام الله تعالى عن تطريق التحريف و التغيير.

و مباديه، مقدمات مشهورة أو مروية عن الأحاد الموثوق بهم.

علم الناسخ والمنسوخ

والثالث علم الناسخ والمنسوخ

وهو⁸²⁰ علم باحث عن ناسخ القرآن⁸²¹ ومنسوخه وأسباب نسخه وأوقاته وكيفية جمع القرآن بعد إسقاط المنسوخات

بحسب اللفظ والمعنى.

ومباديه، بعضها تواترية وبعضها عقلية بديهية ضرورية في الدين وبعضها إجماعية.

وغرضه، حفظ القرآن عن تطرق الخلل بحسب اللفظ والمعنى.

وفوائده، ظاهرة في استنباط الأحكام.

علم التجويد

والرابع علم، يبحث فيه عن مخارج الألفاظ العربية.

وهو علم التجويد

و أكثر مباديه، مأخوذة⁸²² من⁸²³ علم مخارج الحروف العربية⁸²⁴ و بعضها تأديبية⁸²⁵.

والغرض منه، تحصيل ملكة تجويد مخارج القرآن.

و فائدته، تحسين الالخان.

---

⁸¹⁵ ايضا MA : - ، A ، H ، M ، F

⁸¹⁶ عن A ، H ، M ، F : غير MA

⁸¹⁷ انه MA ، M ، H ، - : A ، F

⁸¹⁸ المتواترة A ، H ، M ، F : متواترة MA

⁸¹⁹ M.S. C.II, s. 6، وقد يبحث فيه أيضا عن صور نظم الكلام من حيث الاختلافات الغير المتواترة.

K.Z. C.II, s. 545، وقد يبحث فيه أيضا عن صور نظم الكلام من حيث الاختلافات الغير الموثوق بهم ذكره صاحب مفتاح السعادة.

⁸²⁰ وهو MA ، A ، H : و M ، F

⁸²¹ القرآن MA ، A ، M ، F : القرأة H

⁸²² وأكثر مباديه مأخوذة MA ، A : وأكثر مباحثه H ، M ، F

⁸²³ من MA ، H ، M : عن A ، F

⁸²⁴ العربية H ، M ، MA : - ، A ، F

⁸²⁵ تأديبية H : تأديبية A : تأديبية M : F بادية MA

علم الوقوف

والخامس علم، يبحث فيه⁸²⁶ عن نظم القرآن بحسب تجزيته.

وهو علم الوقوف

وهو علم، يبحث عن النظم من حيث إنه في أي موضع يجوز القطع في القراءة و في أي موضع لا يجوز، و كم له من

الأجزاء بحسب الحروف والكلمات والايات⁸²⁷ و الأعشار والأحزاب و المصاحف⁸²⁸ وغير ذلك من الأحوال التي

تتعلق بالقطع و التجزية⁸²⁹ والوصل.

ومبادئه، مقدمات منقولة عن السلف، مبنية على الأمور الاستحسانية.

والغرض منه، تحصيل ملكة تلك الأمور المذكورة.

وفائدته، تحسين الألحان وتيسيره و الاحتراز عن إيهام الاستهجان في القراءة - إما بحسب اللفظ أو بحسب المعنى -

و⁸³⁰ تيسير حفظ⁸³¹ النظم

علم المصحف

و السادس⁸³² علم، يبحث فيه⁸³³ عن كيفية رسم كتابة القران في المصاحف.⁸³⁴

وهو علم المصحف

ومبادئه، مقدمات منقولة عن كتب الوحي، مبنية على الاستحسانات.

والغرض منه، تحصيل ملكة ذلك الرسم في الكتابة.⁸³⁵

---

⁸²⁶ فيه F - : A ، M ، H ، MA

⁸²⁷ والايات A ، F - : MA ، M ، H

⁸²⁸ و المصاحف A ، F ، M ، H ، MA : في المصاحف

⁸²⁹ بالقطع و التجزية A ، F ، M ، H ، MA : بالتجزية والقطع

⁸³⁰ و MA ، A : او F ، M ، H

⁸³¹ حفظ MA ، M ، A ، F : خط H

⁸³² والسادس MA ، A : السادس F ، M ، H

⁸³³ يبحث فيه A ، F ، M ، H : فيه تبحت MA

⁸³⁴ في المصاحف MA ، H ، M : في المصاحف F

وفايده، تحسين كتابة المصاحف وابقاء الرسم المعهود في عهد النبي عليه السلام⁸³⁶ لزيادة صون النظم⁸³⁷ عن التحريف والتغيير.

علم أسباب النزول

والسابع علم أسباب النزول

و هو علم باحث عن أسباب نزول القرآن⁸³⁸ سورة سورة وآية آية و وقتها ومكانها وغير ذلك.⁸³⁹ ومباده، مقدمات مشهورة منقولة عن السلف.

والغرض منه، ضبط تلك الأمور. وله فوايد كثيرة في فهم معاني القرآن واستنباط أحكام القرآن.⁸⁴⁰ وعلم التفسير مستمد من هذا العلم.

علم خواص القرآن

والثامن علم خواص القرآن

وهو علم باحث عن خواص قراءة القرآن من الآيات والصور⁸⁴¹ بحسب المعاش والمعاد. ومباده، مقدمات منقولة⁸⁴² عن أرباب الأنفس القدسية. و غرضه و فايده، مما لا يحصى.⁸⁴³

علم التفسير

و التاسع⁸⁴⁴ علم التفسير

⁸³⁵ في الكتابة A - : F ، M ، H ، MA

⁸³⁶ عليه السلام MA ، H ، M ، F : صلى الله عليه و سلم A

⁸³⁷ النظم F ، M ، H : العلم MA

⁸³⁸ القرآن MA ، H - : F ، M ، A

⁸³⁹ 149 K.Z. C.I, s.149 و هو علم يبحث فيه عن سبب نزول سورة أو آية و وقتها ومكانها وغير ذلك.

⁸⁴⁰ استنباط أحكام القرآن H : استنباط الأحكام MA ، A ، M ، F

⁸⁴¹ قراءة القرآن من الآيات والصور F ، M ، H : قراءة الآيات والصور MA ، A

⁸⁴² منقولة MA - : F ، A ، M ، H

⁸⁴³ وفايده مما لا يحصى F ، M ، H : وفوائده مما لا يحصى A : وفوائده مما لا يحصى MA

وهو علم باحث عن معنى نظم القرآن بحسب ما يقتضيه قواعد لسان العرب.⁸⁴⁵

ومبادئه، من العلوم العربية وأصول الكلام.

والغرض منه، معرفة معاني النظم.⁸⁴⁶

وفائدته، حصول القدرة علي استنباط الأحكام الشرعية علي وجه الصحة.⁸⁴⁷

علم غرائب لغات القرآن

والعاشر علم غرائب لغات القرآن⁸⁴⁸ التي لا تفي بها علم متن اللغة.

و مبادئه، مقدمات منقولة عن عظماء⁸⁴⁹ الدين، الموثوق بهم كابن عباس و مقاتل و مجاهد⁸⁵⁰ و كعب الاخبار⁸⁵¹ و غيرهم.

وتعريفه و موضوعه و غرضه⁸⁵² وغايته، مستغينة عن البيان.

علم التأويل

والحادي عشر علم التأويل

والتأويل صرف الكلام عن ظاهره.⁸⁵³

وهو علم، يعرف منه المعاني التأويلية.⁸⁵⁴

وموضوعه، الكلام⁸⁵⁵ من حيث تأويله.

---

⁸⁴⁴ التاسع MA ، H ، A : الثالث M ، F

⁸⁴⁵ M.S. C.II, s. 62 و هو علم باحث عن معنى نظم القرآن بحسب الطاقة البشرية و بحسب ما تقتضيه القواعد العربية.

⁸⁴⁶ والغرض منه معرفة معاني النظم MA ، M ، F : والغرض منه معاني النظم - A : - H

⁸⁴⁷ الصحة H ، M ، MA : - F ، A

⁸⁴⁸ غرائب لغات القرآن MA ، A : علم غرائب القرآن H ، M ، F

⁸⁴⁹ عظماء A ، H ، M ، F : علماء MA

⁸⁵⁰ مقاتل و مجاهد MA ، H ، M ، F : مجاهد و مقاتل A

⁸⁵¹ كعب الاخبار H ، M ، F : كعب بن قيس MA

⁸⁵² وغرضه MA : - M ، A ، F ، H

⁸⁵³ عن ظاهره MA ، A : عن الظاهر H ، M ، F

⁸⁵⁴ منه المعاني التأويلية MA ، A : المعاني التأويلية منه H ، M ، F

ومباديه، إما بديهية⁸⁵⁶ أو مأخوذة من أصول الكلام.

والغرض منه، تحصيل ملكة التأويل في أي متشابهة، بل⁸⁵⁷ في أية آية أريد.

وفايدته، تحصيل القدرة علي دفع شبه الفرق الضالة المتعلقة⁸⁵⁸ بظواهر المتشابهات وتكثير المعاني القرآنية.

علم رموز القرآن و إشارات

و الثاني عشر علم رموز القرآن و إشارات

و هو علم باحث عن المعاني الالهية⁸⁵⁹ والأسرار الغيبية المرموزة.

ومباديه، مقدمات مأخوذة من أرباب المكاشفات، مبنية على مناسبات⁸⁶⁰ خفية واعتبارات دقيقة.

والغرض منه، تحصيل ملكة فهم الرموز والإشارات.

و فائدته،⁸⁶¹ الإطلاع على أسرار القرآن.

قوله وفائدته الإطلاع على أسرار القرآن: ومن جملة ما إطلعني الله عليه من أسرار كلامه أن

عسكر الحسن الطويل لما أغار بلدة توقاة التي هي مستقط⁸⁶² رأسي و كنت ح خازن كتب

السلطان⁸⁶³ الأعظم، فاتح قسطنطينية السلطان؛⁸⁶⁴ محمد خان،⁸⁶⁵ الغازي - طيب الله ثراه في عتبة

العالية - حزنت حزنا شديدا فألهمني الله تعالى⁸⁶⁶ أن أقوله⁸⁶⁷ في⁸⁶⁸ تسلية هذه الواقعة (وينصرك

---

⁸⁵⁵ الكلام A : صرف الكلام : - MA ، H ، M ، F

⁸⁵⁶ بديهية H ، M ، F : بدييات MA : بداية A

⁸⁵⁷ بل A : - MA ، H ، M ، F

⁸⁵⁸ المتعلقة A ، H ، M ، F : استعاضة MA

⁸⁵⁹ الالهية A ، H ، M ، F : الدينية MA

⁸⁶⁰ مناسبات MA ، H ، M ، F : مناسبة A

⁸⁶¹ و فائدته MA ، H ، M ، F : و غايته A

⁸⁶² مسقط F1 , M1 , MA1 : سقط H1

⁸⁶³ السلطان MA1 ؛ H1 سلطان F1 ، M1

⁸⁶⁴ السلطان H1 : سلطان MA1 ، M1 ، F1

⁸⁶⁵ خان MA1 ، M1 ، H1 - : F1

⁸⁶⁶ تعالى MA1 ، M1 - : H1 ، F1

⁸⁶⁷ اقوله H1 ، M1 ، F1 : قوله MA1

الله نصرا عزيزا) ثم ألهمني أن أعد عدد⁸⁶⁹ حروف هذه⁸⁷⁰ بحساب ايجاد⁸⁷¹ ، فعددتها فوجدته موافقا
لتاريخ السنة الآتية فبشرته⁸⁷² بأن السلطان الاعظم⁸⁷³ قد يهزم هذا الطاغى فيها، فوقع كما
قلته⁸⁷⁴. ونظمتها بالفارسية و هو هذا

شعر

بشد منهزم عسكر اوزون⁸⁷⁵ حسن

بدست شه ماكه دست اش⁸⁷⁶ مريزا

بتاريخ ان بكفتم⁸⁷⁷ بشاه

وينصرك الله نصرا عزيزا

وعرضت حضرته أيام الفتح، فشرفني بكرامات لا يسعني أن أعده. ومن غرابيه أن الخطاب كان⁸⁷⁸
لمحمد عليه السلام⁸⁷⁹ و كان اسم سلطاننا موافقا لاسمه عليه السلام.⁸⁸⁰ فكأنه مقصود بذلك
الخطاب أيضا.

ومنه ، أني⁸⁸¹ ألهمت في قوله تعالى (الم غلبت الروم في أدنى الأرض وهم من بعد غلبهم

سيغلبون في بضع سنين)

---

868 في H1 ، MA1، F1 : يعني MA1

869 عدد MA1 ,F1 - : H1

870 حروف هذه M1 : ،F1حروفه H1 : حروف هذه الاية MA1

871 ايجاد M1 : ايجاد H1 ، F1 : ابي جاد MA1

872 فبشرته H1 ، MA1، F1 : فبشرت MA1

873 الاعظم H1، M1، MA1 - : F1

874 قلته MA1 : قلت H1، M1، F1

875 اوزون H1، M1، F1 : دون MA1

876 دست اش H1، M1، F1 : دوستش MA1

877 بكفتم H1، M1، F1 : من بكفتم MA1

878 كان H1 - : MA1، M1، F1

879 عليه السلام H1 ، MA1، F1 : صلي الله عليه و سلم MA1

880 لاسمه عليه السلام M1 ، F1 : لاسم H1 : لاسمه صلي الله عليه و سلم MA1

881 أني MA1 - : H1 ، M1 ، F1

إن المراد من " أدنى الأرض " آخر حروفه،⁸⁸² على طريقة التعمية. ثم المراد من ذلك الحرف⁸⁸³ اسمه أيضا.⁸⁸⁴ أعني لفظة ضاد، وعددها خمسة وثمانمائة، موافقا لتاريخ مغلوبية الروم في بلدك تميور، لأنه هزم السلطان يلدرم⁸⁸⁵ خان⁸⁸⁶ بايزيد في أوائل المحرم⁸⁸⁷ الخمسة. ثم عددت لفظ " يضع " ⁸⁸⁸ بأن أعد اسم الباء واسم الضاد ومسمى العين فوافق التاريخ انخزام⁸⁸⁹ هذا الطاغى، فبشرته قبل وقوعه، فوعدي⁸⁹⁰ بأجزل احسان⁸⁹¹ فأنجز وعده⁸⁹² بعد الوقوع. و من لطايف رموز هذه الآية أن هذا الطاغى هزم بعض عسكرينا المنصور⁸⁹³ قبل انخزامة⁸⁹⁴ بأسبوع في أدنى الأرض على معناه اللغوي ففي هذه الآية إشارة إلى تلك القصة⁸⁹⁵ أيضا. ومنه قوله تعالى⁸⁹⁶ (رفيع الدرجات) فإن عدد " الرفيع " ⁸⁹⁷ موافق لعدد " الدرجات " وأمثال ذلك كثيرة في القرآن، فلا تغفل عن الرموز!

بحسب الطاقة البشرية.

علم دفع مطاعن القرآن

والثالث عشر⁸⁹⁸ علم دفع مطاعن القرآن

-
- 882 حروفه H1 ، M1، F1 : صرفه MA1
- 883 الحرف MA1 : الحروف H1 ، M1 ، F1
- 884 اسمه أيضا H1 ، M1، F1 : أيضا اسمه MA1
- 885 يلدرم H1 ، M1، F1 : الدم MA1
- 886 خان H1 ، M1، MA1 - : F1
- 887 المحرم H1 ، M1 : لمحرم F1 : محرم MA1
- 888 يضع H1 ، M1، F1 : يضع MA1
- 889 فوافق التاريخ انخزام MA1 : فوافق لانخزام H1 : فوافق لا لانخزام F1،M1
- 890 فوعدني H1 ، M1، F1 : فوعدني MA1
- 891 احسان H1 ، M1، F1 : احسانا MA1
- 892 وعده H1 ، M1، F1 : بوعده MA1
- 893 عسكرينا المنصور H1 ، M1، F1 : عسكريه في المنصور MA1
- 894 قبل انخزامة H1 : - MA1 ، M1 ، F1
- 895 القصة H1 ، M1، F1 : القضية MA1
- 896 تعالى H1 : - MA1 ، M1 ، F1
- 897 عدد الرفيع MA1 : رفيع H1 ، M1 ، F1
- 898 والثالث عشر MA ، A ، H : والثاني عشر F،M

و هو علم باحث عن دفع شبه أرباب الضلالات⁸⁹⁹ الموردة على القرآن بحسب لفظه أو بحسب معناه.⁹⁰⁰
ومبادئه، مأخوذة من العلوم العربية وأصول الكلام.

والغرض منه، تحصيل ملكة دفع أمثال تلك المطاعن.⁹⁰¹

وفائدته، دفع الذهن⁹⁰² عن عقايد الضعفاء وتنبههم على اعتقاد⁹⁰³ حقية القرآن.⁹⁰⁴

وأما الجنس الثالث فمنحصر في أحد عشر علماً⁹⁰⁵

علم متن الحديث

الأول علم متن الحديث

وهو علم⁹⁰⁶ باحث عن ألفاظ النبي عليه السلام⁹⁰⁷ بضبطها⁹⁰⁸ وتعيينها⁹⁰⁹ وتعيين طرقها. وحصر تلك الطرق بحسب الطاقة وعن رعاية شرايط الروايات و عن أخلاقه وآدابه وأفعاله وسائر أحواله من حيث أن لها تعلقاً بالدين - إما بحسب المعامش أو المعاد -

و الظاهر أن موضوعه، تلك الأمور المذكورة. وقيل موضوعه ذات النبي عليه السلام،⁹¹⁰ من حيثية⁹¹¹ تلك الأمور.

---

⁸⁹⁹ الضلالات A ، H ، M ، F : التصورات MA

⁹⁰⁰ أو بحسب معناه A ، M ، F : أو معناه H : و بحسب معناه MA

⁹⁰¹ تحصيل ملكة دفع أمثال تلك المطاعن MA : تحصيل الملكة لدفع أمثال تلك المطاعن H ، ، M ، F تحصيل ملكة لدفع أمثال تلك المطاعن A

⁹⁰² الذهن H ، M ، F : الوهن MA ، A

⁹⁰³ اعتقاد A ، H ، M ، F : عقائد MA

⁹⁰⁴ M.S. C.II, s. 549 ، هو علم باحث عن دفع شبهات أرباب الضلال الموردة على القرآن بحسب لفظه أو بحسب معناه. ومبادئه، مأخوذة من العلوم العربية وأصول الكلام.

والغرض منه، تحصيل الملكة لدفع أمثال تلك المطاعن.

وفائدته، دفع الوهن عن عقايد الضعفاء وتنبههم على عقايد حقية القرآن.

⁹⁰⁵ علماً A ، H ، M ، F : فنا MA

⁹⁰⁶ علم MA ، M ، F - : H ، A

⁹⁰⁷ عليه السلام MA : صلعم M ؛ H - : F صلى الله عليه و سلم A

⁹⁰⁸ بضبطها MA ، A ، H ، F : يضيظها M

⁹⁰⁹ وتعيينها MA ، A ، F ، H : وتعيينها M

⁹¹⁰ عليه السلام MA ، H ، M ، F : صلى الله عليه و سلم A

⁹¹¹ من حيثية MA ، A : من حيث H،M، F

ومبادئه، مقدمات مروية عن الثقات.

و الغرض منه، تحصيل الملكة في⁹¹² تلك الأمور لينتفع بها في استنباط الأحكام على وجه الصحة ولئلا يتطرق الخلل إلى قوانين الشرع⁹¹³ وغير ذلك من منافع لا يحصى.

علم طب النبي عليه السلام

و الثاني علم طب النبي عليه السلام⁹¹⁴

وهو علم، أفرز من علم⁹¹⁵ الحديث، كما أفرز الفريضة⁹¹⁶ من الفقه

وهو علم، يعرف منه⁹¹⁷ ما قاله النبي عليه السلام⁹¹⁸ في أمر تصحيح الأبدان الإنسانية.⁹¹⁹

وموضوعه ومبادئه، يظهر بالقياس إلى علم الحديث.

و أما غرضه و غايته، فإظهاره من أن يخفي.

رواة الحديث

و الثالث علم، يبحث فيه⁹²⁰ عن رواة الحديث بحسب أنسابهم و أعلامهم و كنههم وأزمانهم و أمكنتهم و أعمارهم وغير ذلك من الاحوال.

و مبادئه، مقدمات مسموعة من الثقات.

و غرضه، تحصيل الملكة في أحوال تلك الرواة.

و فائدته،⁹²¹ الاحتراز عن الخطأ في طرق الأحاديث.⁹²²

---

⁹¹² في A ، H ، M ، F : من MA

⁹¹³ الشرع MA ، A ، F ، H : الشرط M

⁹¹⁴ عليه السلام MA ، H ، M ، F : صلى الله عليه و سلم A

⁹¹⁵ علم MA ، A ، M ، F : متن H

⁹¹⁶ كما أفرز الفريضة H ؛ كإفراز الفرائض MA A

⁹¹⁷ منه MA ، M - : H ، F

⁹¹⁸ عليه السلام MA ، H ، M ، F : صلى الله عليه و سلم A

⁹¹⁹ الأبدان الإنسانية MA ، A ، M ، F : بدن الإنسانية H

⁹²⁰ فيه MA ، M - : H ، A ، MA

علم ناسخ الحديث و منسوخه

و الرابع علم ناسخ الحديث و منسوخه

علم اسباب ورود الاحاديث و ازمته و امكته

و الخامس علم اسباب ورود الاحاديث و ازمته و امكته. وهذان العلمان يعرف أحولهما بالمقايسة إلى علم⁹²³ ناسخ

القران و منسوخه و علم سبب نزوله.

علم شرح الحديث

و السادس علم⁹²⁴ شرح الحديث.

علم تأويل أقوال النبي عليه السلام.

و السابع علم تأويل أقوال النبي عليه السلام.⁹²⁵

علم رموز أقواله و إشاراته.

و الثامن علم رموز أقواله و إشاراتها.

علم غرائب لغات الحديث

و التاسع علم غرائب لغات الحديث.

علم دفع مطاعن الحديث

و العاشر علم دفع مطاعن الحديث.

و هذه العلوم الخمسة الاخيرة يعرف أحولها بالمقايسة إلى أمثالها في العلوم القرانية؛ فلنا غني عن بيانها.

علم تليفق الأحاديث

---

⁹²¹ وفائده MA ، A : وغايته H ، M ، F

⁹²² الأحاديث MA ، A ، M ، F : الحديث H

⁹²³ علم MA ، M ، H ، F - : A

⁹²⁴ علم MA ، A- ، H ، M ، F

⁹²⁵ عليه السلام MA ، H ، M ، F : صلى الله عليه و سلم A

و الحادي عشر علم تليفق الأحاديث.

و هو علم باحث عن أقوال⁹²⁶ النبي عليه السلام و أفعاله بحسب تليفق⁹²⁷ مخالفة بعضها لبعض أو للقران بالنظر إلي الظاهر.

وماديه، مأخوذة من العلوم العربية والشرعية.

و غرضه، تحصيل ملكة التليفق.

و فائده، دفع شبه يمكن أن يتطرق بها الخلل إلي قواعد الدين.

وأما الجنس الرابع، فأنواعه منحصرة في ستة علوم :

فروع علم الكلام

الأول فروع علم الكلام

وهو علم باحث عن الأحكام الإعتقادية المستنبطة من أقوال الشارع بعد إثبات الشرع بأصول الكلام، كأحوال المعاد الجسماني وغير ذلك من الأحوال التي لا طريق للعقل إلي إثباتها إلا بإخبار المخبر الصادق. ولك⁹²⁸ أن تعد أصول الكلام مع فروعها علما واحدا، لأن المتأخرين خلطوا ذلك العلم⁹²⁹ بأصول الكلام وجعلوهما⁹³⁰ علما واحدا باحثا عن المعلوم من حيث أنه⁹³¹ يتعلق به⁹³² إثبات القعايد الدينية. ولا حجر فيه⁹³³ لأن عد طائفة من المسائل المتعلقة بطائفة من الأصول⁹³⁴ علما واحدا مستقلا برأسه أمر استحساني، فلكل أحد أن يفرد بالتدوين أية طائفة شاء إذا كان فيه جهة استحسان علي زعمه.⁹³⁵

⁹²⁶ اقوال MA ، A ، H ، F : احوال M

⁹²⁷ تليفق A ، H ، M ، F : تلقين MA

⁹²⁸ ولك A ، H ، M ، F : ذلك MA

⁹²⁹ العلم H ، M ، MA - : A ، F

⁹³⁰ هما A ، H ، M ، F : ها MA

⁹³¹ انه MA - : A ، H ، M ، F

⁹³² به MA - : A ، H ، M ، F

⁹³³ فيه MA ، H ، M ، F : منه A

⁹³⁴ الاصول H ، M ، F : الاحوال MA ، A

⁹³⁵ زعمه MA ، A ، H ، F : رحمه M

ومبادي هذا العلم، مأخوذة من علم الحديث و علم التفسير ونحو ذلك.

و غرضه و غايته، حصول نفسه. - و إن كان⁹³⁶ يترتب عليه فوايد أخرى عرضية.⁹³⁷

علم أصول الفقه

و الثاني علم أصول الفقه

وهو علم باحث عن كيفية إستنباط الأحكام الشرعية، الإجمالية، العملية من أدلتها الإجمالية. و موضوعه، الأدلة الشرعية الكلية من حيث انها كيف يستنبط عنها⁹³⁸ الأحكام الشرعية الإجمالية. ومباديه، مأخوذة من العربية. وبعضها⁹³⁹ من العلوم الشرعية.

قوله وبعض العلوم الشرعية : كأصول الكلام والتفسير والحديث وما يجري مجراها.

والغرض منه، تحصيل ملكة إستنباط الأحكام، الشرعية، العملية، المفصلة من أدلتها التفصيلية. وفائده، إستنباط تلك الأحكام على وجه الصحة.

علم الخلاف

و الثالث علم الخلاف

و هو علم باحث عن وجوه الإستنباطات المختلفة من الأدلة الإجمالية

قوله من الأدلة الإجمالية: إشارة إلى الخلاف في الأصول.

أو التفصيلية

وقوله أو التفصيلية: إشارة إلى الخلاف في الفروع.

الذاهب⁹⁴⁰ إلى كل منها⁹⁴¹ طائفة من العلماء⁹⁴² بحسب الإبرام والنقض⁹⁴³ لإي وضع أريد في تلك الوجوه.

---

⁹³⁶ كان : - ، A ، H ، M ، F

⁹³⁷ عرضية MA ، A ، H ، F : غرضه M

⁹³⁸ عنها A ، H ، M ، F : منها MA

⁹³⁹ وبعضها MA : وبعض A ، H ، M ، F

⁹⁴⁰ الذاهب : الآلة MA : F، M ، H

⁹⁴¹ منها MA : - ، A ، H ، M ، F

ومبادئه، مستنبطة من علم الجدل. وله إستمادات⁹⁴⁴ من العلوم الكثيرة من العربية و الشرعية.

وغيره، تحصيل ملكة الإبرام و النقض.⁹⁴⁵

وفائدته، دفع الشكوك عن المذهب و إيقاعها⁹⁴⁶ في المذهب المخالف.

علم الفقه

والرابع علم الفقه

وهو علم، يبحث عن الأحكام العملية التفصيلية الشرعية من حيث أنها مستنبطة من أدلتها التفصيلية.

ومبادئه، مأخوذة من أصول الفقه. وله إستمادات من العلوم الأخرى من الشرعيات والعربية.

والغرض منه، تحصيل ملكة الإقتدار علي الأعمال الشرعية.

وفائدته، حصول العمل به⁹⁴⁷ علي الوجه المشروع.

علم الفرائض

و الخامس علم الفرائض

وهو باب من أبواب الفقه. أفرز منه وجعل علما برأسه لكثرة مسائله و لأن له جهة وحدة، يستحسن بها⁹⁴⁸ عدده

علما علي حدة وهي التعلق بأحوال الميت.

وهو علم باحث عن كيفية قسمة تركة الميت.

و موضوعه، الميت⁹⁴⁹ من حيث قسمة تركته. وهو مستمد من العلوم التي يستمد عنه الفقه. وله أيضا استمداد من

علم الحساب.

---

⁹⁴² M.S. C.I, s. 306 و هو علم باحث عن وجوه الإستنباطات المختلفة من الأدلة الإجمالية و التفصيلية الذاهب إلي كل منها طائفة

من العلماء

⁹⁴³ الإبرام والنقض H ، M ، F : الإبرام والنقض A : الإجمام والنقض MA

⁹⁴⁴ استمدادات H ، M ، F : استمداد MA ، A

⁹⁴⁵ ملكة الإبرام و النقض A ، H : ملكة الإجمام و النقض MA ، M ، F

⁹⁴⁶ و إيقاعها A ، H ، M ، F : و إيقاعها MA

⁹⁴⁷ به A - : MA ، H ، M ، F

⁹⁴⁸ ولأن له جهة وحدة يستحسن بها A : ، H ، M ، F و الكتابة فيه متوافرة استحسن بها MA

والغرض منه،⁹⁵⁰ تحصيل ملكة القسمة.

و فإيدته، حصول القسمة علي وجه الصواب.

علم الشروط و السجلات

والسادس علم الشروط و السجلات وهو من فروع الفقه.

وهو علم باحث عن كيفية تثبيت⁹⁵¹ الأحكام الثابتة عند القاضي في الكتب و السجلات علي وجه، يصح الإحتجاج

به عند القضاء بشهود⁹⁵² الحال⁹⁵³.

وموضوعه، تلك الأحكام⁹⁵⁴ من حيث الكتابة. وبعض مبادئه، مأخوذ من الفقه و بعضها، من علم الإنشاء

وبعضها، من الرسوم و العادات و الأمور الإستحسانية.

وأما الجنس الخامس أي الباحث عما يتعلق بتلك⁹⁵⁵ الأجناس الأربعة المذكورة؛ فإما أن يكون تعلقه بها تعلق المبادئ

أو تعلق التتمات.

و الأول منحصر في خمسة علوم:

علم النظر

الأول علم النظر

وهو علم باحث عن كيفية ترتيب المعلومات علي وجه، يؤدي إلي تحصيل مجهول.

وموضوعه، مبين⁹⁵⁶ في فنه علي وجه الاستقصاء، فلا حاجة لنا إلي بيانه!

---

⁹⁴⁹ و موضوعه الميت H، M، MA، F - : A

⁹⁵⁰ منه A - : M، H، MA، F

⁹⁵¹ تثبيت H : ثبت MA، A، M، F

⁹⁵² عند القضاء بشهود، M، F، H : عند انقضاء شهود MA، A

⁹⁵³ K.Z. C.II, s.325 و هو علم باحث عن كيفية ثبت الأحكام الثابتة عند القاضي في الكتب و السجلات علي وجه، يصح

الإحتجاج به عند انقضاء شهود الحال

⁹⁵⁴ الأحكام MA، A، F، H : الأهمام M

⁹⁵⁵ بتلك H، M، MA، F - : A

⁹⁵⁶ مبين H، M، F : معين MA، A

ومباديه، بعضها أولي وبعضها⁹⁵⁷ مبين فيه، لكن علي وجه لا يؤدي إلى الدور على ما بين في موضعه. والغرض منه، تحصيل آلة، قانونية ليحترز برعايتها عن الخطأ في الترتيب.

علم المناظرة

والثاني علم المناظرة

وهو علم باحث عن كيفية إيراد الكلام بين المناظرين⁹⁵⁸ وموضوعه الأدلة من حيث أنها يثبت بها⁹⁵⁹ المدعى علي الغير. ومباديه، أمور بينة بنفسها.

و الغرض منه، تحصيل ملكة طرق المناظرة لثلا يقع الخطب في البحث، فيتضح⁹⁶⁰ ما هو الحق بين المناظرين.

علم الجدل

و الثالث علم الجدل

وهو علم باحث عن⁹⁶¹ الطرق التي يقتدر به علي إبرام أي وضع أريد وعلى هدمه في أي مطلوب كان. و هذا العلم من فروع علم النظر و مبني علم⁹⁶² الخلاف⁹⁶³. و مباديه، بعضها مبين في علم النظر و بعضها أمور خطابية وبعضها أمور عادية. وله إستمداد أيضا من المناظرة وموضوعه، تلك الطرق. والغرض منه، تحصيل ملكة الهدم والإبرام.

---

⁹⁵⁷ اولي وبعضها H - : MA ، M ، F

⁹⁵⁸ K.Z. C.I, s. 115 قال المولي أبو الخير في مفتاح السعادة وهو علم يبحث فيه عن كيفية إيراد الكلام بين المناظرين

⁹⁵⁹ بما MA ، H ، M ، F : فيها MA

⁹⁶⁰ فيتضح MA ، H ، A : فيتضح M ، F

⁹⁶¹ عن MA ، H ، M ، F : في MA

⁹⁶² علم MA ، A ، F ، H : علي M

⁹⁶³ M.S. C. I, s.304 و هو علم باحث عن الطرق التي يقتدر بها علي إبرام أي وضع أريد وعلى هدم أي وضع كان. و هذا من

فروع علم النظر و مبني العلم الخلاف

K.Z. C.I, s.563 وهو علم باحث عن الطرق التي يقتدر بها علي إبرام و نقض وهو من فروع علم النظر و مبني لعلم الخلاف

وفائدته، كثيرة في الكلام⁹⁶⁴ العلمية والعملية⁹⁶⁵ من جهة الإلزام⁹⁶⁶ علي الفرق المخالفة و دفع شكوكهم.⁹⁶⁷

علم معرفة الساعات وأوقات الصلوات والحج وسموت القبلة

والرابع علم معرفة الساعات وأوقات الصلوات والحج وسموت القبلة

وهو علم، بين مبادئه في العلوم الرياضية.

وتعريفه وموضوعه وغايته وغرضه مستغن⁹⁶⁸ عن البيان.

علم قدر ما يتوقف عليه معرفة قسمة التركة من العلوم الحسابية

والخامس علم⁹⁶⁹ قدر ما يتوقف عليه معرفة⁹⁷⁰ قسمة التركة من العلوم الحسابية⁹⁷¹

وهو علم، بين فيه⁹⁷² مبادئه في الحسابيات والهندسيات، و الباقي ظاهر.⁹⁷³

والثاني منحصر في سبعة علوم هي من تنمة العلوم الشرعية العملية.

علم الأخلاق

الأول علم الأخلاق

وهو علم باحث عن كيفية تبديل الأخلاق علي قانون الشريعة المحمدية.

وموضوعه، الأخلاق⁹⁷⁴ من حيث أنها ردي و من حيث⁹⁷⁵ أنها جيد. وكيف يمكن إستبدال الردي بالجيد.

---

⁹⁶⁴ في الكلام MA ، H ، M ، F : في الأحكام A

⁹⁶⁵ العلمية والعملية A ، H ، M ، F : العلمية والعملية MA

⁹⁶⁶ الإلزام A ، H ، M ، F : الإلزام MA

⁹⁶⁷ M.S. C.I, s. 305 و مبادئه، بعضها مبينة في علم النظر و بعضها أمور خطابية وبعضها أمور عادية. وله إستمداد من علم المناظرة وموضوعه، تلك الطرق.

والغرض منه، تحصيل ملكة الهدم والإبرام.

وفائدته، كثيرة في الاحكام العلمية والعملية من جهة الإلزام علي المخالفين و دفع شكوكهم.

⁹⁶⁸ مستغن MA ، A : مستغني H ، M ، F

⁹⁶⁹ علم MA ، H ، M ، A - : F

⁹⁷⁰ معرفة MA ، M ، H ، A - : F

⁹⁷¹ من العلوم الحسابية A ، M ، F : من علم الحساب H : عن العلوم الحسابية MA

⁹⁷² فيه MA ، M ، A - : H ، F

⁹⁷³ ظاهر A : ظ H ، M ، F

ومبادئه، بعضها بديهي وبعضها مبين في بعض من⁹⁷⁶ العلوم الشرعية.

والغرض منه، تطهير الأخلاق الرديئة.

وفائدته، تحصيل⁹⁷⁷ سعادة الدارين.

علم الموعدة

والثاني علم الموعدة

وهو علم، جمع فيه ما هو سبب الانزجار عن المنهيات والانزعاج إلى المأمورات من الأمور الخطائية المناسبة لطباع عامة الناس.⁹⁷⁸

ومن مبادئه، حكايات الأمم الماضية⁹⁷⁹ المرضية الأعمال والأخلاق من الصلحاء⁹⁸⁰ والعباد والزهاد والمشايخ⁹⁸¹

والعلماء العاملين بعلومهم.⁹⁸² - رضوان الله تعالى⁹⁸³ عليهم أجمعين. -

وغرضه، الحث إلى تكميل النفوس بالعلم والعمل.

وغايته، حصول الانزجار والانزعاج ليحصل بهما⁹⁸⁴ فوز سعادة الدنيا والأخرة.

علم الأدعية والأوراد

والثالث علم الأدعية والأوراد

---

⁹⁷⁴ الأخلاق MA ، A ، F ، H : للأخلاق M

⁹⁷⁵ من حيث MA ، M ، H ، A - : F

⁹⁷⁶ بعض من MA ، M ، F ، H ، A

⁹⁷⁷ تحصيل MA ، M ، H ، F - : A

⁹⁷⁸ M.S. C.II, s. 549 و هو علم يعرف به ما هو سبب الانزجار عن المنهيات والانزعاج إلى المأمورات من الأمور الخطائية المناسبة لطباع عامة الناس.

⁹⁷⁹ الماضية MA - : F ، M ، H ، A

⁹⁸⁰ الصلحاء MA ، F ، M ، H ، A : العلماء MA

⁹⁸¹ والمشايخ MA - : F ، M ، H ، A

⁹⁸² بعلومهم MA ، F ، M ، H ، A : يعلمهم MA

⁹⁸³ تعالى MA ، M ، F - : H ، A ، F

⁹⁸⁴ بهما MA ، A ، بها : F ، M ، H

وهو علم، يبحث عن الأدعية المأثورة والأوراد المشهورة بتصحيحهما وضبطهما وتصحيح روايتهما وبيان خواصهما وعدد تكرارهما وأوقات قرائتهما وشرايطهما⁹⁸⁵.

ومبادئه، مبنية في العلوم الشرعية.

والغرض منه، معرفة⁹⁸⁶ تلك الأدعية والأوراد علي الوجه المذكور لينال باستعمالهما إلي الفوائد الدينية و
الدينية. 988987.

علم الآثار

والرابع علم الآثار

وهو علم باحث عن أقوال⁹⁸⁹ العلماء الراسخين من الأصحاب والتابعين لهم وسائر السلف وأفعالهم وسيرهم في أمر
الدين والدنيا. 990.

ومبادئه، أمور مسموعة من الثقات.

والغرض منه، معرفة تلك الأمور المذكورة ليقتدي بهم و ينال ما نالوه. و هذا الفن أشد ما يحتاج إليه علم الموعظة.

علم الإحتساب

985 K.Z. C.I, s.126 و هو علم يبحث عن الأدعية المأثورة والأوراد المشهورة بتصحيحهما وضبطهما وتصحيح روايتهما وبيان
خواصهما وعدد تكرارهما وأوقات قرائتهما وشرايطهما .. كذا في مفتاح السعادة

986 معرفة A - : MA ، H ، M ، F

987 و الدينية MA : و الديناوية A ، H ، M ، F

988 M.S. C.II s. 595-6 و هو علم، يبحث عن الأدعية المأثورة والأوراد المشهورة بتصحيحهما وضبطهما وتصحيح روايتهما وبيان
خواصهما وعدد تكرارهما وأوقات قرائتهما وشرايطهما.

ومبادئه، مبنية في العلوم الشرعية.

والغرض منه، معرفة تلك الأدعية والأوراد علي الوجه المذكور لينال باستعمالهما إلي الفوائد الدينية و الدينية.

989 عن اقوال A ، H ، F : عن احوال M : في قول العلماء MA

990 M.S. C.II, s.596 و هو علم يبحث فيه عن أقوال العلماء الراسخين من الأصحاب والتابعين و السلف الصالحين وأفعالهم وسيرهم
في أمر الدين والدنيا. ومبادئه، أمور مسموعة من الثقات. والغرض منه، معرفة الأمور المذكورة ليقتدي بهم و ينال ما نالوه. و هذا العلم
أشد ما يحتاج إليه علم الموعظة.

K.Z. C.I, s. 88 وهو فن باحث عن أقوال العلماء الراسخين من الأصحاب والتابعين لهم وسائر السلف وأفعالهم وسيرهم في أمر الدين
والدنيا. ومبادئه، أمور مسموعة من الثقات. والغرض منه، معرفة تلك الأمور ليقتدي بهم و ينال ما نالوه. و هذا الفن أشد ما يحتاج إليه
علم الموعظة. هذا ما قاله مولانا لطف الله في موضوعاته وقد نقله الفاضل الشهير بطاشكيري زاده بعبارة في موضوعاته

والخامس علم الإحتساب و إجراء الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر وضبط الاسعار على وجه يراعى فيه جانبا البايع والمشتري.

وهو علم باحث عن الأمور الجارية⁹⁹¹ بين أهل البلد من معاملاتهم التي⁹⁹² لا يتم التمدين بدونها من حيث اجرائها علي قانون العدل⁹⁹³ بحيث يتم التراضي بين العاملين⁹⁹⁴ وعن سياسة العباد بنهي المنكر وأمر المعروف، بحيث لا يؤدي إلي مشاجرات وتشاجر بين العباد بحيث⁹⁹⁵ ما⁹⁹⁶ راه الخليفة من الزجر والمنع⁹⁹⁷.

ومبادئ هذا العلم⁹⁹⁸، بعضها فقهي وبعضها أمور استحسانية ناشية من رأي الخليفة.

و هذا العلم من أدق العلوم و لا يدركه إلا من له فهم ثاقب و حدس صائب، إذ الأشخاص و الأزمان والأحوال ليست على وتيرة واحدة، فان⁹⁹⁹ لكل واحد من الأزمان والأحوال والأشخاص¹⁰⁰⁰ سياسة خاصة مغايرة لآخر منها¹⁰⁰¹ وغير ذلك من¹⁰⁰² أصعب الأمور، فلذلك لا يليق بمنصب¹⁰⁰³ الإحتساب إلا من له قوة الهية حدسية مجردة عن الأهواء¹⁰⁰⁴ والأغراض كعمر بن الخطاب رضي الله عنه¹⁰⁰⁵ و لذلك كان علما في هذا الشأن.

---

⁹⁹¹ الجارية A ، H ، M ، F : الخارجة MA

⁹⁹² التي MA ، A : اللاتي H ، M ، F

⁹⁹³ قانون العدل MA ، A : القانون العدل H ، M ، F

⁹⁹⁴ بين العاملين H ، M ، F : من المتعاملين MA : بين المتعاملين A

⁹⁹⁵ بحيث MA ، H ، M ، F : بحسب A

⁹⁹⁶ ما A - : MA ، H ، M ، F

⁹⁹⁷ K.Z. C.I, s. 94 ، وهو علم باحث عن الأمور الجارية بين أهل البلد من معاملاتهم اللاتي لا يتم التمدين بدونها من حيث اجرائها علي قانون العدل بحيث يتم التراضي بين العاملين وعن سياسة العباد بنهي المنكر وأمر المعروف، بحيث لا يؤدي إلي مشاجرات وتفاجر بين العباد بحسب ما راه الخليفة من الزجر والمنع.

⁹⁹⁸ ومبادئ هذا العلم H : ومبادئه هو العلم A

⁹⁹⁹ فان H : فلا بد MA ، A : فلا MA ، M ، F

¹⁰⁰⁰ والأحوال والأشخاص H ، M ، F : والأشخاص والأحوال MA ، A

¹⁰⁰¹ مغايرة لآخر منها A : مغايرة لآخر MA : مغايرة منها H : مغايرات منها M ، F

¹⁰⁰² من A ، H ، M ، F : من ما MA

¹⁰⁰³ بمنصب A ، H ، M ، F : بحسب MA

¹⁰⁰⁴ عن الاهواء A : من الاهواء MA : عن الهواء H ، M ، F

¹⁰⁰⁵ رضي الله عنه H ، M ، MA - : F ، A

والغرض من ذلك العلم، تحصيل الملكة في معرفة تلك الأمور¹⁰⁰⁶ المذكورة.

وفائدته، إجراء أمور المدن¹⁰⁰⁷ في مجاري الأحوال علي الوجه الأتم.

علم يعرف به كيفية تحصيل مال الفيء وضبطه علي وجه السهولة وصرفه إلي المواجه

السادس علم، يعرف به كيفية تحصيل مال الفيء وضبطه علي وجه السهولة وصرفه إلي المواجه.¹⁰⁰⁸

ومبادي هذا العلم، بعضها فقهي وبعضها عادي وبعضها حسابي.

والغرض منه، تحصيل الملكة المتعلقة بالضبط والصراف.

وغايته،¹⁰⁰⁹ صون¹⁰¹⁰ مال الفيء عن الضياع وايصاله إلي مستحقه.

علم يعرف منه كيفية ترتيب العساكر

والسابع علم، يعرف منه كيفية ترتيب العساكر¹⁰¹¹ و تجهيزاتها¹⁰¹² و تحصيل الأوقات وضبط المدن وحفظ الثغور

ودفع البغاة وهدم¹⁰¹³ المتغلبة وصيانة الطرق عن قطاع الطريق و اللصوص و ترتيب أمر الجهاد وإبقاء المواجه¹⁰¹⁴ في

تلك المذكورات على وجه صالح لعامة المسلمين، بحيث لا يقع الخطب فيها لئلا يؤدي¹⁰¹⁵ إلي اختلال أمر دينهم

ودنياهم من¹⁰¹⁶ غارات أموالهم ونهب عيالهم والجلاء عن أوطانهم أعادنا الله تعالى منها.¹⁰¹⁷ وهذا العلم أشد ما يحتاج

إليه وأصعب ما ينال!

---

¹⁰⁰⁶ الأمور A ، H ، M ، F : الأحوال MA

¹⁰⁰⁷ إجراء أمور المدن MA ، A : إجراء الأمور المدن M ، : F إجراء المدن H

¹⁰⁰⁸ المواجه H ، M ، F : المواجه MA

¹⁰⁰⁹ وغايته H ، M ، F : وفائدة MA : وفائدته A

¹⁰¹⁰ صون MA - : H ، F ، A ، M

¹⁰¹¹ العساكر MA ، H ، M ، F : العسكر A

¹⁰¹² و تجهيزاتها MA : و تجهيزها A : و غيرها H ، M ، F

¹⁰¹³ وهدم A ، H ، M ، F : و صدم MA

¹⁰¹⁴ المواجه A ، H ، M ، F : المواجه MA

¹⁰¹⁵ كيلا يؤدي MA ، H ، M ، F : لئلا يؤدي A

¹⁰¹⁶ من MA ، H ، M ، F : عن A

¹⁰¹⁷ منها MA ، A : تعالي M - : H ، F

ومبادئ ذلك العلم، بعضها فقهي وبعضها فطري؛ يحتاج إلى الفطرة السليمة والفراسة المستقيمة ونفس أريحي وطبع حكيمي، وقليل ما هم!

قوله وقليل ما هم: إشارة إلى سلطاننا العادل، العامل،¹⁰¹⁸ الفاضل، الكامل، سلطان الغزاة و
المجاهدين: سلطان بايزيد بن سلطان محمد خان أعز¹⁰¹⁹ الله أنصاره، فإنه بلغ في قانون العدل
وسياسته المدن، بحيث لم يسمع من الأولين ولا يرى من¹⁰²⁰ الأخرين. - خلد الله سلطانه وأوضح
برهانه -

ولذلك يرى ما يرى في أمور الخلافة وسياسة المدن.

والغرض والغاية من هذا العلم، أظهر من أن يخفى.

ثم إن أصول الفقه وفروعه والفرائض و علم ناسخ الحديث ومنسوخه و علم شرح الحديث و علم تأويل الحديث و علم

تلفيق الحديث و علم الشروط و علم الإحتساب، علوم متخالفة¹⁰²¹ عند الشافعي - رحمه الله -¹⁰²² لا عند الأئمة

الثلاثة الباقية من أمثالها. وقس عليه الحال¹⁰²³ إلى¹⁰²⁴ المالكي. وكذا علم الخلاف بين الأئمة علم¹⁰²⁵ مستقل برأسه،

ممتاز¹⁰²⁶ عن سائر العلوم الشرعية بالحد والموضوع والمبادئ والأغراض والغايات كما لا يخفى كلها¹⁰²⁷ على من له

أدني¹⁰²⁸ فطنة!

و هذا، جملة العلوم الشرعية على مذهب أهل السنة و الجماعة

---

¹⁰¹⁸ العامل H1، M1، F1 : العالم MA1

¹⁰¹⁹ اعز H1 ، M1، F1 : عز MA1

¹⁰²⁰ من H1 ، M1، F1 : في MA1

¹⁰²¹ متخالفة H : مخالفة MA، A، M، F

¹⁰²² رحمه الله MA، H، M، A : - F

¹⁰²³ - A : بالنسبة H : M، F ما ينسبه MA

¹⁰²⁴ إلى MA، H، M، F : من A

¹⁰²⁵ علم MA، M، H، F - : A

¹⁰²⁶ ممتاز MA، M، F : ممتاز H : ممتاز A

¹⁰²⁷ كلها MA، M، H، F - : A

¹⁰²⁸ له أدني A، H، M، F : اجاد في MA

قوله علي¹⁰²⁹ مذهب أهل السنة: إشارة إلى أن الفرق المخالفة للمذهب كالمعتزلة والكرامية

والشيعة لهم علوم شرعية مماثلة لما ذكر¹⁰³⁰ من¹⁰³¹ العلوم و¹⁰³² لا يتعلق بما عرضنا.

موافقا عددها لقول النبي عليه السلام¹⁰³³ "ستفترق أمتي ثلاثا وسبعين فرقة" و فيه نكتة خفية، فتأمل!¹⁰³⁴

و اعلم، أي ربما تركت في بعض العلوم بيان حده أو موضوعه أو مبادئه أو غايته أو غرضه أو بيان اثنين منها أو ثلاثة

أو جميعها ثقة بفطنتك وخوفا من الاملال، فعليك بالتأمل فيه! ومن الله التوفيق أيها¹⁰³⁵ المشفوف باستعلام الحقايق

رؤيته و المصروف¹⁰³⁶ إلى إستكشاف الدقايق همته.¹⁰³⁷ إني محدث¹⁰³⁸ لك ضوابط تحقيقات وقواعد تدقيقات لم

يقرع بسمعك إلى هذا الآن من علماء الزمان. إن في ذلك لذكرى لمن كان له قلب أو ألقى السمع وهو شهيد. لقد

كنت في غفلة من هذا فكشنتنا عنك غطاءك فبصرك اليوم حديد. فاهد¹⁰³⁹ مني إلى كل ذكي جبل طبعه علي

الإنصاف، واضنن كل الضنة

قوله واضنن كل الضنة: مستشهدا بقول حكيم الشعراء

بيت

من منح الجهال علما أضاعه

من منع المستوجبين فقد ظلم

فرحم الله امرءا يجري¹⁰⁴⁰ عليه! والله ولي الإعانة والتوفيق، وهو الهادي إلى سواء الطريق.¹⁰⁴¹

¹⁰²⁹ علي F1, M1, MA1 - : H1

¹⁰³⁰ لما ذكر H1 ، M1، F1 : ما ذكرناه MA1

¹⁰³¹ من H1 ، M1، F1 : في MA1

¹⁰³² و H1 - : MA1، M1، F1

¹⁰³³ عليه السلام MA : صلي الله عليه و سلم A : ع م ، H ، M ، F

¹⁰³⁴ فتأمل A ، H ، M ، F : تأمل MA

¹⁰³⁵ أيها MA ، F ، H : أها M

¹⁰³⁶ المصروف H ، M ، MA - : F ، A

¹⁰³⁷ همته A ، H ، M ، F : سمته MA

¹⁰³⁸ محدث MA : جهدت A : مهدت H ، M ، F

¹⁰³⁹ فاهد A ، H ، M ، F : فاسد MA

¹⁰⁴⁰ يجري MA1 ، M1، F1 : جري H1

أن تمنح أهل العناد¹⁰⁴² والاعتساف! وهم الذين في قلوبهم أكنة لا يكادون يفقهون قولاً، أولئك كالأنعام بل هم اضل

سبيلاً، فمن خالف وصيتي فالله بيني وبينه وكفي به وكيلًا!

اللهم يا دائم الفضل منك الابتداء واليك الانتهاء، والله أعلم بالصواب وإليه المرجع والمآب.¹⁰⁴³ تمت الرسالة

الوضعية كتابة و مقابلة و مطالعة قوبلت بنسخة المص المرحوم المذكور. ثم بعيد هذا فانظر إلي ما علق عليه المرحوم

المذكور من الحواشي الشريفة و النكة اللطيفة، فافهم!¹⁰⁴⁴

---

¹⁰⁴¹ تمت حاشيتة المولي الفاضل المشتهر بين الاعالي و الافاضل التي علقها علي رسالة المذكورة المكتوبة سابقا من نسخته بخط التي كانت

كالشرح لموضوعات العلوم و مبادئها و غاياتها و تعريفاتها فافهم تم : M1

تمت حاشيتة المولي الفاضل الشهير بين الاعالي و الافاضل التي علقها علي رسالة المذكورة المكتوبة سابقا من نسخته بخط التي كانت

كالشرح لموضوعات العلوم و مبادئها و غاياتها و تعريفاتها فافهم تم F1 :

MA1 -

¹⁰⁴² العناد A ، H ، M ، F : العباد MA

¹⁰⁴³ و الله اعلم بالصواب و اليه المرجع و المآب A ، H ، M ، MA : - F

¹⁰⁴⁴ تمت الرسالة الوضعية كتابة و مقابلة و مطالعة قوبلت بنسخة المص المرحوم المذكور ثم بعيد هذا فانظر الي ما علق عليه المرحوم المذكور

من الحواشي الشريفة و النكت اللطيفة فافهم M ، F

تمت الرسالة المرغوبة المحلوة المجلدة بالفوائد التي هي كالشرح علي الرسالة المعمولة لبيان موضوعات العلوم لعاملها المعلوم المشهور التحرير

منلا لطفي افاض الله عليه لطفه الخفي وجعل مثواه في حوار حبيبه الصفي مع جميع العلماء و الصلحاء و لسائر اهل الاسلام من الاتقيا

الاصفيا تم H1:

تمت الأوراق بعون المهيمن الخلاق بعد صلوة العشاء من ليلة الأحد الحادية و العشرين من شهر ذي القعدة الحرام لسنة 920 علي يد

أفقر العباد سعد بن عيسي خصه الله بالزلفي و رزقه وأسلافه الفوز بسعادة الاخرة و الاولي و الحمد لله و سلام علي عباده الذين اصطفى

خصوصا علي سيدنا خاتم الأنبياء و أصحابه الأتقياء الي يوم الحشر و الجزاء : A